

Studia Armenologica Hungarica

ÖRMÉNY ÉLET AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN

Elke Hartmann

L'Harmattan

ELKE HARTMANN

Örmény élet
az Oszmán Birodalomban

STUDIA ARMENOLOGICA HUNGARICA

4

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Tanszékének könyvsorozata
Book Series of the Department of Armenian Studies,
Pázmány Péter Catholic University

Sorozatszerkesztő/Editor of series: Kovács Bálint

A sorozatban eddig megjelent

Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást (2019)
Szerkesztette: Botos Máté és Kovács Bálint,
a szerkesztésben közreműködött: Poósz Lóránd

Vahe Tachjian:
Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben,
a társadalom újjáépítése a diaszpórában (2019)

Tamáská Máté:
Örmény városépítészet Erdélyben (2020)

ELKE HARTMANN

Örmény élet
az Oszmán Birodalomban

FORDÍTOTTA:
REVICZKY-BALOGH ÁGNES

A MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGET AZ EREDETIVEL EGYBEVETETTE:
POÓSZ LÓRÁND

L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Budapest, 2021

© Elke Hartmann, 2021
© L'Harmattan Kiadó, 2021
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2021

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-236-055-3>

ISBN 978-963-236-055-3
ISSN 2631-1828

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	9
Megjegyzések a betűk átírásához	10
Bevezetés	11
1. Kettős rés, hármas híd: a Houshamadyan-projekt és egy poszt nacionalista örmény történetírás dimenziói	21
2. Oszmán-örmények: remények és veszélyek között	29
Szétszóródás és városiasodás	30
Remények és veszélyek	31
Az örmények helye az oszmán társadalomban	32
Az Oszmán Birodalom mint soknemzetiségű állam	33
Az átmeneti formák sokfélesége	33
A „hűséges nemzet”	34
A vidéki élet lehetőségei: az Arslanian építészdinasztia Yozgatból	36
A műveltség egyenes útja	37
A többes identitás kulturális megnyilvánulásai	38
A fotográfia úttörői: családi fényképek és az állam reprezentációja	39
Pótolhatatlan kézművesek	40
A bizalmatlanság romboló ereje: a Parigianok, a harputi kovácsmesterek	41
Halálos felemelkedés: a Pastermadjianok, az erzurumi hússzárítók	42
Részvétel és kirekesztés	44
Reformok és emancipációs törekvések	46
Többnemzetiségű állam vagy nemzetállam? Az „örmény kérdés” az oszmán rendszeren belül	46
3. A felülről jövő reformok dilemmája: II. Abdul-Hamid szultán katonai reformja és a német katonai misszió tevékenysége az Oszmán Birodalomban	48
Európai tanácsadók oszmán szolgálatban	48

Oszmán katonasági reform és a modern hadsereg felépítése	51
Az oszmán hadsereg II. Abdul-Hamid kormányzásának kezdetén	54
Hamidi reformtervek	55
A német katonai misszió	56
Tervek és megvalósításuk	59
A hamidi reformok látszólagos ellentmondásai	61
A reformok politikai velejárói	64
A katonaság mint belpolitikai tényező és az egyensúly politikája	66
Oszmán integráció és lojalitás	67
4. Hatalomdelegáció és egyensúly: oszmán közigazgatási gyakorlat a keleti periferián	69
A borderlands-paradigma	69
Az oszmán modernizáció előfeltételei	71
Széthúzó elvárások	76
Az elodázás stratégiája	77
Konkuráló elitok és integrációs elméletek	78
Az 1875–78-as válság	81
A kurd bejek megtörése	82
Hatalomdelegáció	87
Az „örmény kérdés”	91
Az 1895–96-os mézszárlások	94
Hatalmi vákuum és a félelemkeltés politikája	97
Az erőszak térnyerése	99
5. Helyi történelem globális összefonódásban: a Gülizar nevű fiatal lány története	101
Elrablás, per, visszatérés	102
Hegyek és völgyek a birodalom periferiáján	103
Hatalomdelegáció a birodalom periferiáján	108
Nőrablás: zsákmány, erődemonstráció, a hadviselés eszközei	110
Hagyomány és forradalom	115
Összefonódások	118
Megjelenési formák: médiaesemény és közvélemény	122
6. Oszmán pozicionálás és a közügyekben való részvétel igénye: az első oszmán parlament örmény képviselői	125
Különbségtétel	125
Az örmény képviselők	128
Az ajánok (a szenátus tagjai)	130

Servitchen Efendi	130
Mihran Düz Bey	131
Apraham Pasa Yeramian	132
Az előkészítő bizottság tagjai	133
Krikor Odian	133
Vahan Bey (Efendi)	136
Tchamitch Ohannes Efendi	138
A <i>mebusan</i> (parlamenti képviselők)	138
Hovhannes Allahverdian	139
Hagop Kazazian Efendi (Pasa)	140
Sebuh Maksudian Efendi	141
A tartományokból érkező képviselők	142
Az örmény képviselők jellegzetes tulajdonságai	143
Khatchadur Der-Nersesian	148
Hagop Sbartalian	149
Krikor Bzdigian	150
Giragos Kazandjian	151
Török történetírás és török források	152
Örmény források: a korabeli sajtó és Garabed Ütüdjian napilapja, a Masis	153
Szórványos életrajzi adatok	157
Örmény történetírás és emlékezet	158
Politikai irányvonalak	164
Képviselések	171
7. Kapaszkodás a végsőkig: oszmán-örmény forradalmárok álláspontja Oroszországgal kapcsolatban	173
Kiábrándulás az oroszokból, remény az oszmánokban	176
Az örmények feláldozása: oszmán döntés a háború mellett	182
Szkülla és Kharübdisz között	187
A transzimperiális lét dilemmája	189
A háború fordulópontjai	192
„Elárult nemzet”	196
8. Sasun: egy örmény hegyi erőd mítosza	198
Autonómia és lázadás	198
Az örmény identitás kialakulásának összetevői	201
A Szaszna dzrer eposz	204
Kisajátítások	206
Aktualizálás	207

9. Családi arcképek: képforrások a kései Oszmán Birodalom társadalomtörténetéhez	210
Oszmán fotográfia és az „Isztambul-súlypontúság”	210
Ábrázolás és önarckép az identitáskeresésben és a megemlékezésben	211
Családi portrék mint történelmi források	213
A Houshamadyan-gyűjtemény	213
Családok és háztartások	215
Öltözet, megjelenés és póz	221
A külvilággal való kapcsolattartás	228
Képmelléklet	232
Forrás- és irodalomjegyzék	249
Index	270

Köszönetnyilvánítás

Amikor egy könyv éveken keresztül alakul, szerzője számos embernek tartozik hálával. Egyesek értékes ösztönzéssel járultak hozzá a könyvhöz. Mások részéről a türelmes meghallgatás készségét tapasztalhattam meg. Ismét mások pedig kritikus kérdéseikkel irigylésre méltóan rátapintottak a lényegre. Szívből köszönöm ezeket az értékes beszélgetéseket, melyek révén kutatásom előbbre juthatott.

Mindazonáltal meg kell említenem néhány személyt név szerint: Vahé Tachjian az évek folyamán nem pusztán anyagokkal és információkkal, kritikákkal és ellenvetésekkel gazdagította munkámat, hanem melegségével és humorával tartotta bennem a lelket. Neki ajánlom ezt a könyvet. Angelika Schaser (Hamburg) folyamatos támogatása nélkül, illetve Claudia Ulbrich (Berlin) bizalma nélkül nem tartanék ott, ahol most tartok. Nélkülük e könyv soha nem készült volna el. Külön szeretném kifejezni köszönetemet Őze Sándor professzor úrnak, aki habilitációmat szakmailag támogatta, illetve a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetemen dolgozó kollégáimnak, akik lehetővé tették, hogy ez a könyv magyar nyelven megjelenjen. Kedves barátommal, Kovács Bálinttal mindig élmény a közös munka, mely mindig vidám és mindemellett rendkívül eredményes. Reviczky-Balogh Ágnes nem csak az írásomnak a fordítója. Nem tudom eléggé megköszönni neki mindazt a segítséget, amit tőle kaptam.

Megjegyzések a betűk átírásához

A török és oszmán neveknél, illetve fogalmaknál a mai török írásmódot használjuk, mint ahogy ez időközben a Törökországon kívüli nemzetközi tudományos kutatások területén is bevett gyakorlattá vált; a szó végi zöngétlenedést ugyanakkor nem jelöljük, tehát Abdul-Hamidot írunk, nem pedig Abdul-Hamitot.

Az örmény nevek és fogalmak átírása az Armenian Review rendszerének megfelelően történik, melyre időközben úgy tekintenek, mint a tudományos átírás szabványára – vagyis hasonló szerepet tölt be, mint az IJMES az arab átírásoknál. Ez a rendszer a jobb olvashatóság érdekében lehetőség szerint kerüli a mellékjeleket (diakritikus jeleket). Ugyanakkor az átírás a nyugati örmény nyelvjárásnak a fonetikai rendszere alapján történik (a keleti örmény, klasszikusnak tekintett nyelvjárás fonetikájával szemben), tehát a zöngés és zöngétlen mássalhangzók fordítva vannak. Jelen írás az oszmán, nyugati örmény élettérrel foglalkozik és nyugati örmény szövegeket használ fel, ennek megfelelően indokoltnak látszik, hogy az átírásban ez a nyelvjárás érvényesül. Az örmény szövegekben szereplő török tulajdonnevek és fogalmak egy nyugati nyelvjárás szerinti átírásban jobban beazonosíthatóak. Azoknál a török szófordulatoknál, melyek a vizsgált örmény szövegekben előfordulnak, nem alkalmazzuk a mai hivatalos török átírást, hanem megőrizzük azokat tájnyelvi alakjukban.

A helységnevek írása ingadozó. Alapvetően a török írásmód az elsődleges. Ahol örmény szövegekből idézünk vagy örmény szövegeket írunk körül, ott értelemszerűen az örmény helynevet vesszük át. Amennyiben a nevek nagymértékben eltérnek egymástól, és nem csak átírásbeli különbségről van szó, ott az első előfordulásnál zárójelben megadjuk a másik elnevezést is, egyfajta magyarázatként: például Kilikia (Çukurova) vagy Szisz (Kozan).

Bevezetés

Örményország története ősi civilizációkról szól, és át van szöve régi mítoszokkal. Sajátos mintákat alkotnak benne a visszatérő csapások és a túlélésért folytatott küzdelmek.¹

Armenia (Örményország) a Biblia földje, az Édenkert hazája. Itt ered az Édenkert négy folyója, a Tigris és az Eufrátesz két-két ága, és sokak szerint az Ararát hegyén feneklett meg Noé bárkája. E térségben virágzott az Asszíriával és az ókori Babilonnal kortárs Urartu birodalma.

A szájhagyomány útján megőrzött, az 5. században írásban is rögzített örmény történelmi hagyomány² elbeszéli az örmény eredetmondát, azaz Haig (Hajk) és Pel (Bél, Bel) történetét. Hajk – aki a legenda szerint Noé fiától, Jáfettől származik – az örmények ősapja, és népe róla kapta a „Haj” nevet, a terület pedig a „Hajk”, illetve „Hajasztán” elnevezést. Amikor Hajk és népe a monda szerint a nekik kijelölt vidékre ért, a hős Hajknak meg kellett küzdenie fő ellenségükkel, Bellel, aki már elfoglalta ezt a területet. Csak az ő legyőzése után tudott népével Hajk letelepedni. Az alapításról szóló legenda jelképesen előrevetíti mindazt, amiről Örményország és az örmény nép történelme szól: a kitartó küzdelmet a nagy hódítók meg-megújuló támadásai ellen.

¹ Az örmény történelemről jó általános összképet nyújtanak a következő művek: Hovannisian, Richard G. szerk. (1997): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2 kötet, New York / London; Bournoutian, George A. (1993): *A History of the Armenian People*, 2 kötet, Costa Mesa, CA.

² Khorenatsi, Movses: *Badmoutiun Hayots*. Angol fordításban: Thomson, Robert W. (2003): *Moses Khorenats'i, History of the Armenians. Translation and Commentary on the Literary Sources*, átdolgozott kiadás, Ann Arbor (első kiadás: 1978).

Armenia különféle civilizációk keresztezési pontján helyezkedik el. Érthető, hogy a térségben egymással vetélkedő birodalmak gyakran igyekeztek területét uralmuk alá hajtani és/vagy felosztani. Urartut előbb az i. e. 6. évszázadban a perzsa királyok foglalták el, majd az i. e. 4. században Nagy Sándor érkezett nyugat felől Perzsia meghódítására, ezt követően Armenia egy időre a Szeleukida Birodalom részévé vált. Az ókori Armenia i. e. 96–66 között, Nagy Dikran (II. Tigranész) örmény király uralkodása alatt érte el a legnagyobb kiterjedését. A birodalom ekkor „tengertől tengerig ért”: keleten a Kaszpi-tenger, nyugaton pedig a Földközi-tenger határolta. Ebben az időben már csak Róma maradt számottevő ellenfele. Armenia egy évszázaddal később a környező területek jó részéhez hasonlóan római provincia, ráadásul a Róma és a Pártus Birodalom közötti háború hadszíntere lett, majd nem sokkal ezt követően a Bizánci Birodalom és a Szászánida Birodalom osztotta fel egymás között a területét. E birodalmak különféle vallási, kulturális és nyelvi nyomokat hagytak maguk után, ezáltal is sokféle impulzussal gazdagítva az örmény örökséget.

E széttagolt állapotban fontos megkülönböztető és egységesítő tényezővé vált a kereszténység. I. sz. 301-ben Armenia volt az első királyság, mely határozott lépésekkel államvallássá tette a kereszténységet. Rövid időn belül minden pogány szentély helyén templomok álltak. 405-ben az örmény ábécé megalkotásával kezdetét vette az örmény irodalom és kultúra aranykora, mely az egész 5. századon átívelt. 451-ben Armenia ellenállt a perzsa nyomásnak, nem adta fel a kereszténységet a zoroasztrizmus javára. Az örmény egyház nem ismerte el a khalkédoni zsinat határozatait, ezáltal függetlenítette magát a bizánci (ortodox) kereszténységtől. E folyamatok eredményeként az 5. század végére az örmények sikerrel integrálták kultúrájukba a perzsa, görög és római hatásokat, mindemellett erős önazonossággal, saját vallással és államegyházzal, továbbá komoly irodalmi hagyományokkal rendelkeztek. Mindez nagymértékben segítette őket a politikai zűrzavarok, háborúk és pusztítások évszázadainak átvészelésében, anélkül hogy beolvadjanak vagy kihaljanak.

Az iszlám megerősödésével Armenia arab fennhatóság alá került. Alp Arszlán szeldzsuk szultán 1064-ben elfoglalta Armenia fővárosát, Anit, majd 1071-ben megsemmisítő vereséget mért a Bizánci Birodalomra. A szeldzsuk hódítás okozta az első nagyobb mértékű örmény kivándorlást, melynek következményeként az idők folyamán létrejött az örmény diaszpóra – örmény közösségek világszerte

szinte mindenhol megtalálhatók, Nyugat-Európától Indiáig és Délkelet-Ázsiáig –, és ami miatt a keresztes háborúk idején létrejött a Bizánci Birodalom területének egy részén a Kilikiai Örmény Királyság. Kilikia örmény királyai később hiába igyekeztek elnyerni a karakorumi mongolok támogatását a fenyegető mamelukokkal szemben, végül a mamelukok 1375-ben elfoglalták a Kilikiai Örmény Királyságot, és ezzel az elkövetkező öt évszázadra megszűnt az önálló örmény államiság.

A 16. század folyamán Nyugat-Örményország az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került. Ez a török államszervezet a késő 13. században jött létre Anatóliában, legnagyobb kiterjedésekor Délkelet-Európát és az arab világot is magába foglalta. Kelet-Örményország továbbra is perzsa uralom alatt maradt. Örményország másfél évszázadon keresztül szenvedte a háború pusztítását: 1604–1605-ben I. Abbász perzsa sah, aki nem tudta legyőzni az oszmánokat, közel ötvenezer örményt telepített ki Dzsolfá városából az új perzsa fővárosba, Iszfahánba. Örményország oszmán uralom alatt álló részén az Oszmán Birodalom másfél évtizedes nagy válsága, az 1596–1610 között húzódó dzseláli-felkelés jelentős pusztításokat okozott. Az örmény irodalomban ekkor a siralomének műfaja vált uralkodóvá. Emellett a művelt papok szerelemről, lakomákról és a borról is írtak énekeket. A túléléshez az érme mindkét oldalára, azaz a siratásra és az életörömrre egyaránt szükség volt. A politikai széttöredezethez idejét végigkísérte az egységre való törekvés. Bár az örmény egyházat az évszázadok során több, olykor egymással rivalizáló központra osztották fel, sosem szakadt szét végérvényesen, és mindig ragaszkodott az egységes doktrínához.

A 18. század mozgalmi kulturális és politikai megújulást hoztak, melynek fontos lépéseit és szakaszait jelentették Israel Ori (1658–1711), majd Joseph Emin (1726–1809) diplomáciai küldetése, továbbá az Aztarar, az első örmény újság megjelenése, melyet 1794–1796 között Madrasban adtak ki, valamint a mechtarista atyák intellektuális, tudományos és oktatásügyi tevékenysége és eredményei.

Az oroszok dél felé terjeszkedésének eredményeként 1828-ban Kelet-Örményország cári fennhatóság alá került. Míg a 19. század vége felé Kelet-Örményországban egyre jobban érezni lehetett az elnyomó oroszosítást, addig az oszmán fennhatóságú Nyugat-Örményországban a hétköznapi örményellenes erőszakos cselekmények erősödtek fel, olyannyira, hogy a komplex oszmán modernizációs folyamatok eredményeként Abdul-Hamid uralma alatt (1894 és 1896 között)

több százezer örményt mészároltak le szerte a birodalomban. Az első világháború idején, az ifjú török uralom alatt az Oszmán Birodalomban élő örmények genocídium áldozatául estek, ez a történelmi Örményország legtöbb részén véget vetett az örmény életnek. A Török Köztársaság Kis-Ázsiában folytatta elődeinek örményellenes politikáját, megsemmisítette az örmény kulturális örökséget, sőt a történelmi Örményország területén még az örmény élet nyomát is gyökerestül kiirtotta. Az a tény, hogy a törökök mind a mai napig tagadják az Oszmán Birodalomban elkövetett örmény népirtást, csak bizonyíték a genocídium mai napig hatását éreztető mindennapi valóságára. Mindez fenyegeti az 1918-ban létrehozott, majd 1921-ben a Szovjetunió részévé vált és 1991 óta szuverén, önálló államként létező kis Örmény Köztársaság létbiztonságát. E kis ország önállósodása óta is gyakorlatilag folyamatosan a túlélésért küzd, és oly sokféle veszély fenyegeti, mint az 1988-as pusztító földrengés, a hegyi-karabahi háború, Törökország és Azerbajdzsán politikai blokádjá, valamint a belső válság, a korrupció és a tömeges elvándorlás.

Az Oszmán Birodalom alatti örmény történelmet hosszú időn keresztül a tragikus vég, az első világháború alatti genocídium felől közelítették meg, és ez igazság szerint többnyire mind a mai napig így történik. Elsősorban a régebbi leírások hajlamosak arra, hogy egy teleologikus narratívát kövessenek. A „hosszú” 19. századi események – leginkább az erőszakos történések – e szemlélet követői szerint mintegy előkészíteni látszanak az 1915–16-os népirtást, és visszatekintve gyakorlatilag a genocídium előzményeinek tűnnek. Más tanulmányok az európai imperializmus kontextusának összefüggéseiben elemzik az ifjú törökök által levezényelt örmény népirtást.³ Ami leginkább hiányzik a mai napig, az tulajdonképpen a legkézenfekvőbb aspektus, azaz hogy végre oszmán kontextusban vizsgáljuk az Oszmán Birodalomban elkövetett örmény népirtást. Ehhez nem csupán az oszmán állam és a muszlim társadalom vizsgálata szükséges, hanem az örményeket is meg kell vizsgálni, mint az oszmán történelem szereplőit. Amikor az örmény népirtást mind a török kormány hivatalosan közzétett nyilatkozatai, mind nemzetközi szinten egyes orientalisták folyamatosan tagadják,

³ Somakian, Manug J. (1995): *Empires in Conflict*, London / New York; Bloxham, Donald (2005): *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford.

akkor meggyilkolásuk oly módon tematizálódik, hogy az Oszmán Birodalomban élő örmények 1915 előtti élete szinte teljesen homályba vész. Az 1915–16-os népirás az elképzelhető legradikálisabban vetett véget az e könyv tárgyát képező, Oszmán Birodalmon belüli örmény életnek. Így ez az esemény meglehetősen nagy árnyékot vet a történetírásra – és nagy fehér foltként nyilvánul meg a népirás előtti élet vizsgálatában. Az örmény történetírás számára némileg érthető módon túl nehéz történelmi örökségnek bizonyult az 1915 előtti Oszmán Birodalom keretei közt zajló örmény élet vizsgálata. Csupán az utóbbi években irányult a történészek figyelme az oszmán társadalmon belüli örmény élet sokszínűségére. Ezzel együtt óriási terjedelmű örmény nyelvű írott forrásanyag került a kutatás középpontjába. Leginkább olyan szövegekről van szó, melyek tágabb értelemben személyes tanúvallomásnak tekinthetők, vagyis önéletrajzi források: önéletírások, visszaemlékezések, naplók, levelek, sőt útleírások, és részben e csoportba sorolhatjuk az ún. emlékezőkönyveket (*houshamadyan*) is.

E ponton kapcsolódik be ez a könyv, mely azt szeretné megmutatni, hogy milyen dimenziókban és mely nézőpontokból lehet vizsgálni az Oszmán Birodalom különféle tartományaiban élt örmények mindennapi életét és hétköznapi kultúráját. Ekkor a figyelem nem a szörnyű végkifejletre összpontosul, hanem azt a történelmi örökséget próbálja feltárni, melyet szétromboltak, amikor a sokvalású, soknemzetiségű és soknyelvű Oszmán Birodalmat erőszakosan különálló nemzetállamokra és legfőképp a nemzetiségi és kulturális szempontból homogén összetételre törekvő Törökországra bontották.

E megközelítés annyit jelent, hogy az Oszmán Birodalomban élő örmények történetét – ezenfelül az Oszmán Birodalom történetét minden egyes népcsoportjával együtt – nem a különböző nemzetek nézőpontjából vizsgáljuk meg. Amennyiben nemzeti vagy nacionalista szemszögből tanulmányoznánk az Oszmán Birodalom történelmét, egyfajta anakronizmust követnénk el, hiszen a nemzetállamok és a nemzetállamokra mint politikai entitásokra épülő világrend csupán az első világháborút követően jött létre, vagyis az Oszmán Birodalom és több hatalmas birodalom megszűnését követően. Ezt a folyamatot bizonyára megelőzte egy hosszabb időszak, mely kétségkívül nyomot hagyott a késő oszmán történelmen, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a nagy birodalmak fennállása alatt az az elképzelés, hogy önálló államok majd homogén nemzetek-

ből jönnek létre, csupán *egyike* volt a lehetséges nézeteknek. Végül valóban a nemzetállami modell bizonyult sikeresnek, és ez a modell érvényesült. A 19. századi és kora 20. századi oszmán történelemtől ugyanakkor nem kapnánk teljes képet, ha figyelmen kívül hagynánk vagy zárójelbe tennénk a többi elképzelést és lehetőséget, melyek a nacionalizmus – ideértve a nacionalizmusnak azt a formáját, mely tömeges erőszakot alkalmaz avégett, hogy etnikailag és vallásilag homogén nemzetet hozzon létre – alternatívájaként szóba jöttek az Oszmán Birodalomban és az örmény-kurd provinciákban, és melyeknek megvalósításáért egészen az első világháború kezdeti szakaszáig küzdöttek az érintettek.

Az oszmán történelem vizsgálatakor nem a nemzetállammá válást fogjuk szem előtt tartani, elsősorban nem a nemzeti mozgalmak szereplőire és ellenzőire fogunk összpontosítani. Ehelyett az oszmán történelmet „birodalmi” szemszögből közelítjük meg, tehát abból a birodalmi világréndből indulunk ki, mely az első világháborúig fennállt. Komolyan vesszük ezt a világréndet és vele együtt a plurális birodalmat mint államformát, mint az Oszmán Birodalom oly sok politikai gondolkodójának, társadalmi és kulturális elitjének és egyszerű lakójának tájékozódási és azonosulási keretét. Ezáltal a vizsgálat hangsúlyt helyez a különböző népcsoportok együttéléséből fakadó sokszínűségre, mely együttélés ugyan nem volt konfliktusoktól mentes, de mindenesetre változatos volt. Természetesen erre a megközelítésre is árnyékot vet, hogy ismert a történet vége. Szó sem lehet arról, hogy a teleológiai genocídium-narratívával szemben enyhítő-dicsőítő képet fessünk egy többetnikumú, többvallású, harmonikus társadalomról,⁴ de fel szeretnénk hívni a figyelmet a provinciákban zajló sokszínű, valós életre, illetve annak módjára, hogy miként lehetett a pluralitást regionálisan

⁴ Vö. például François Geogon kiváló és alapvető jelentőségű életrajzával II. Abdul-Hamid szultánról: Geogon, François (2003): *Abdulhamid II – le sultan calife*, Paris). Geogon épp ennek a szultánnak az uralkodását (1876–1909) nevezi a nem-muszlim közösségek és legfőképp az örmények *belle époque*-jának (boldog békeéveinek), ill. *âge d'or*-jának (aranykorának) (321–322. o., 445. o.) – ehhez a meglátáshoz csak úgy juthatott el, ha kizárólag a kisvárosi felső réteget tartotta szem előtt, akik előtt új lehetőségek és ambíciók nyíltak meg, továbbá ha mindemellett figyelmen kívül hagyta a provinciákban fellépő növekvő társadalmi feszültségeket és kulturális elbizonytalanodást, melyek erőszakos kitörésekhez, majd pedig az 1895–96-os, országos méretű örménymészárláshoz vezettek; ez utóbbi több százezer áldozatot követelt, és a falvakban pusztítást és nyomort eredményezett (ugyanakkor Geogon ezeket nem hagyja szó nélkül, vö. 285–295. o.).

különböző körülmények között politikailag megszervezni. Bemutatjuk, hogy hogyan élték meg a birodalom lakói e sokféleséget a hétköznapokban, miképp lehetett ezt a sokféleséget kezelni, és rámutatunk, hogy milyen szinteken, milyen okból kifolyólag és hogyan keletkeztek konfliktusok, illetve hogyan kezelték ezeket. Kitérünk rá, hogy az adott feltételek mellett milyen politikai remények és jövőre vonatkozó tervek születtek, és hogy mindezek milyen konkrét követeléseket és modelleket eredményeztek. Természetesen azt is érzékeltetjük, hogy az első világháború előestéjén, sőt még a háború elején is hogyan próbáltak minden lehetőséget megragadni, hogy megőrizzék a fennálló plurális – és ennek megfelelően komplex – életkörülményeket, és így elhárítsák azt a tömeges erőszakot, mely semmi esetre nem volt elkerülhetetlen, és melyet végső soron konkrétan megnevezhető politikai hatalmak és döntéshozók támogattak.

Jelen kötet keretein belül nem tudjuk ezt a szerteágazó problémakört átfogóan bemutatni, és mélyrehatóan elemezni sem tudjuk az egyes elemeit. Ehhez számtalan, különböző régiókról szóló, különféle tematikus szempontok alapján megírt esettanulmányra volna szükség. Ez az írás ösztönözni szeretné az ilyen kutatásokat. Kötetünkben kiválasztott esettanulmányokon keresztül szeretnénk betekintést nyújtani ebbe a nagy problémakörbe. Az egyes tanulmányok arra hivatottak, hogy új tematikus irányvonalakat jelöljenek ki, és azokat nagyvonalakban feltérképezzék. A szemléltető példákon keresztül különböző szemszögből világítunk rá az Oszmán Birodalmon belüli örmény élet keretfeltételeire és helyspecifikus megnyilvánulási formáira. Megvizsgáljuk, hogy milyen volt az örmények helyzete az Oszmán Birodalmon belül, és történt-e mindebben változás az oszmán reformok idején. Kibontjuk, hogy milyen reményeket fűztek az örmények a 19. századi fejleményekhez, és hogy milyen politikai terveket és lehetőségeket látott az örmény vezető réteg. Áttekintjük, hogy hogyan viszonyultak a provinciákban élő örmények a többi népességcsoporthoz, legfőképp a kurdokhoz, valamint hogy milyen – endogén és exogén – tényezők befolyásolták a helyi sajátosságokat és dinamizmusokat.

Az első fejezet (Kettős rés, hármas híd: a Houshamadyan-projekt és egy poszt-nacionalista örmény történetírás dimenziói) a Houshamadyan-projekt példáján keresztül világít rá a nacionalista csapásirányt elhagyó történetírás lehetőségeire és új perspektíváira. A második fejezetben (Oszmán-örmények: remények és veszélyek között) futólagos áttekintést nyújtunk a témáról. Itt az új vezető réteg

reményei és ambíciói, valamint az elszenvedett erőszak és növekvő veszélyeztettség között kialakuló feszültségre szeretnénk felhívni a figyelmet, ilyenformán a késő Oszmán Birodalmon belüli örmény élet elég szemléletesen ábrázolható. A harmadik fejezet (A felülről jövő reformok dilemmája: II. Abdul-Hamid szultán katonai reformja és a német katonai misszió tevékenysége az Oszmán Birodalomban) makroszinten mutat rá a 19. századi Oszmán Birodalomban zajló modernizációs folyamat jellegzetes problémáira, a negyedik fejezet (Hatalomdelegáció és egyensúly: oszmán közigazgatási gyakorlat a keleti periférián) pedig a modernizációs és centralizációs politika következményeivel foglalkozik az örmény provinciákban. E fejezetben a birodalom perifériáját érintő oszmán közigazgatási gyakorlat szemszögéből átfogó képet nyújtunk a keleti régióban élt örmények helyzetéről. Az ötödik, hatodik és hetedik fejezet konkrét esetekkel foglalkozik: az ötödik fejezet (Helyi történelem globális összefonódásban: a Gülizar nevű fiatal lány története) egy mikrotörténelmi esetet dolgoz fel, egészen pontosan a Gülizar nevű leány Musza bej, kurd törzsi vezető általi elrablását, ezáltal rávilágít a provinciákban élt különböző népcsoportok közötti politikai és szociokulturális kölcsönhatásokra. Megmutatja, milyen imperiális és globális összefonódások keletkeztek egy helyi – Muş tartományban, a Van-tótól nyugatra történt – esemény kapcsán. A hatodik fejezet (Oszmán pozicionálás és a közügyekben való részvétel igénye: az első oszmán parlament örmény képviselői) az első oszmán parlament örmény képviselőinek prozopográfiai vizsgálata. Itt meg tárgyaljuk az Oszmán Birodalomban élt örmények és az örmény vezető réteg tagjainak oszmanizmusát, vagyis azt, hogy az örmények miként látták magukat az Oszmán Birodalmon belül, és hogy mily mértékben igényelték a nyilvános részvételt a közügyekben, továbbá rámutatunk, hogy mindez bizonyos mértékű oszmanista kulturális identitásukból adódott. Itt megmutatkozik a történetírás nehézsége is, hiszen felvázoljuk, hogy az oszmanista örmény vezető réteg hogyan és miért tűnt el a történelmi emlékezetből a birodalom szétesését követően. A hetedik fejezet (Kapaszkodás a végsőkig: oszmán-örmény forradalmárok álláspontja Oroszországgal kapcsolatban) azzal foglalkozik, hogy az első világháború idején hogyan viszonyultak az Oszmán Birodalomban élő örmény forradalmárok Oroszországhoz. Itt az oszmán-örmények végletekig kiélezett helyzetben mutatott politikai elképzeléseit elemezzük, és egy hosszabb előtörténet keretében vizsgáljuk magát a helyzetet, valamint az ebben a helyzetben hozott döntéseket,

melyeket az ifjútörök kormányképviselők döntéseihez és álláspontjaihoz viszonyítunk. A nyolcadik fejezet (Sasun: egy örmény hegyi erőd mítosza) végezetül egy örmény nemzeti eposzhoz fordul, a Sasuni Dávidhoz, hogy ezen a példán keresztül mutassa be az örmény identitás alkotóelemeinek a kialakulását, későbbi aktualizálásait és újraértelmezéseit. A kilencedik fejezetben (Családi arcképek: képforrások a kései Oszmán Birodalom társadalomtörténetéhez) örmény családi fényképeket vizsgálunk, hogy megmutassuk, milyen lehetőségeket rejt ez a gazdag forrásanyag a kései Oszmán Birodalom – örményeken messze túlmutató – társadalomtörténeti vizsgálatához. Ezzel az utolsó fejezettel bezárul a kör, és itt reflektálunk a kezdeti gondolatfelvetésekre, kilátásba helyezve egy oszmán-örményekkel foglalkozó, nagyobb lélegzetvételű történetírást.

Ez a kilenc fejezet különböző szemszögekéből és eltérő módszertani megközelítésekkel vázolja fel az Oszmán Birodalom örményeinek az életét. Az első fejezet rávilágít a kontextuson alapuló örmény történetírás lehetőségeire. Az oszmán provinciákban élt örmények helyzetét egyrészt sajátosan örmény nézőpontból közelítjük meg, örmény történelmi forrásokra támaszkodva (2. fejezet), másrészt ugyanezt a témát megvizsgáljuk az oszmán megyei közigazgatás szemszögéből is, az oszmán állami levéltárban fellelhető források alapján (4. fejezet). A 6. fejezetben egyaránt használunk örmény és oszmán forrásokat. A makrotörténelmi vizsgálatokat egy esettanulmány követi, mely módszertani megközelítésben támaszkodik a mikrotörténelemre, a helytörténetre és az „összefonódó történelemre” (5. fejezet). A 7. fejezet a politikai eszmetörténet irányzatának megfelelően, de a hangsúlyt a kontextualizálásra helyezve vizsgálja meg a témát. Végezetül egy kis percepciótörténet és mentalitástörténet következik (8. fejezet), melyet történelmi fényképek és egy új forrásállomány feltárási lehetőségeinek bemutatása zár (9. fejezet). Jelen műnek mindemellett koherens az alapvető célkitűzése, hogy az Oszmán Birodalomban élt örmény közösséget konzekvensen oszmán összefüggésbe helyezze, és tagjainak helyzetét, fejlődését, saját álláspontját és pozicionálását ugyanebben az összefüggésben értelmezze és értékelje.

Az egyes fejezetekben szereplő esettanulmányok szinte önmagukban is helytállnak, így formailag arra törekedtünk, hogy az egymással ugyan szorosan összefüggő fejezetek külön-külön is teljes értékű olvasmányélményt nyújtsanak, és megértésükhöz ne legyen szükség a megelőző részek ismeretére. Ilyen szempontból a 4. fejezet kilóg a sorból, hiszen visszatérő viszonyítási pontként szolgál az

utána következőkhöz. Ezért érthető, hogy a művön belül gyakran történik visszautalás erre a fejezetre, mely fontos alapokat fektet le a különböző, részletekbe menő elemzésekhez azáltal, hogy a 19. századi oszmán világ kontextusában mutatja be az Oszmán Birodalomban élt örmények helyzetét. A többi fejezet ezt a leírást általános háttérinformációként kezeli, mely az adott vizsgálati szemponthoz szükséges, és csak rövid összefoglaló erejéig tér vissza erre a részre.

I.

Kettős rés, hármas híd: a Houshamadyan-projekt és egy poszt nacionalista örmény történetírás dimenziói

Az Oszmán Birodalom történetét világszerte sok egyetemen kutatják és tanítják. Ebben a történetírásban az örményeknek alig szorítanak helyet, pedig az oszmán uralom alatt töltött fél évezred alatt olyan mértékben vettek részt az oszmán társadalom különféle szintjein és területein – legyen szó magánéletéről vagy munkáról –, hogy elválaszthatatlanul összefonódtak vele. Amikor 1923-ban az Oszmán Birodalom szétesett, a birodalom romjain létrejött Törökország, mint győzedelmes nemzetállam. Török nacionalista szemszögből az Oszmán Birodalom ugyanis egy török birodalom volt.

A nacionalista leszűkítéstől eltekintve – amelyiket egy ideje már a törökországi történettudományban és a rokon tudományágakban is leváltja az újabb, pluralista irányultságú megközelítés –, az idegennyelv-ismeret jelenti a fő kihívást a Törökországon kívüli, európai és amerikai kutatás számára. A nyelvismeret szabja meg továbbá a kutatások tartalmi és szakmai keretét. Ez annyit jelent, hogy az Oszmán Birodalom kutatása rendszerint a turkológiához tartozik. Ennek megfelelően a török nyelvű források az iránymutatók – legyen szó oszmán levéltári anyagokról vagy másfajta írott forrásról. Mivel tehát pragmatikus szempontok vezérlik a történeti források kiválasztását az oszmanisztikán belül, így ezekben a kutatásokban elsősorban az oszmán központi államhatalom és a török-muzulmán vezető réteg nézőpontja érvényesül. A társadalom- és gazdaságtörténeten belül vannak arra irányuló erőfeszítések, hogy az oszmán

történelem alárendelt szereplői (az ún. *subalternek*)⁵ is láthatóvá válnak.⁶ Ez azon a tendencián, hogy elsősorban oszmán-török forrásokra támaszkodnak, vajmi keveset változtat.

Emellett akad jó néhány kutatási anyag az egyes provinciákról is, ezekben az esetekben is az adott szakirány fő nyelvén írott forrásanyag a meghatározó. Az iszlám tudományok elsősorban az arab provinciákkal foglalkoznak. A nem-muszlim oszmánok ebben az esetben „kisebbségnek” minősülnek – az állam és a muszlim elitek szemszögéből. Ezeknek a csoportoknak a sajátos szemszöge, a saját forrásanyagon alapuló megközelítésük ebben az értelmezési keretben nem számítanak mérvadónak.⁷ A nem-muszlim oszmán közösségek közül még a zsidók jelentik a leginkább vizsgált társadalmi csoportot, noha létszámuk az Oszmán Birodalmon belül marginálisnak tekinthető.⁸

⁵ Ehhez a megközelítéshez, melyről az oszmanisztikán és orientalisztikán belül is élénk vita zajlott, és melyet a saját kutatásunk számára is felhasználtunk, vö. az indiai Subaltern Studies Group történészcsoport munkásságát – mely többek között Ranajit Guha, Dipesh Chakrabarty, Partha Chatterjee, Gayatri Chakravorty Spivak történésekből áll össze –, akik egy új, posztkoloniális, posztimperialista és nem elitközpontú nézetet hoztak be az Európán kívüli társadalmak történelmébe. Chaturvedi, Vinayak szerk. (2000): *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*, London / New York; Cronin, Stephanie szerk. (2008): *Subalterns and Social Protest: History from Below in the Middle East and North Africa*, London / New York.

⁶ Példaként leginkább Suraiya Faroqhi munkáit kell itt megemlíteni, vö. Faroqhi, Suraiya (2002): *Stories of Ottoman Men and Women*, Istanbul; Uő. szerk. (2015): *Bread from the Lion's Mouth. Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, New York / Oxford; Uő. (2001): *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge. Vö. továbbá Quataert, Donald; Zürcher, Erik J. szerk. (1995): *Workers and Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839–1950*, London.

⁷ Ennek kapcsán feltétlen meg kell említeni: Braude, Benjamin; Lewis, Bernard szerk. (1982): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 kötet, New York / London.

⁸ Vö. pl. Levy, Avigdor szerk. (2002): *Jews, Turks, Ottomans. A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century*, Syracuse, New York; Rozen, Minna (2002, 2005): *The Last Ottoman Century and Beyond: the Jews in Turkey and the Balkans 1808–1945*, 2 kötet, Tel Aviv; Levy, Avigdor (1994): *The Jews of the Ottoman Empire*, New Jersey; Rodrigue, Aron (1922): *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, Bloomington, Indiana; Shaw, Stanford J. (1991): *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Basingstoke / London (reprint: 2016).

A görög, délszláv (azaz bolgár, szerb, bosnyák stb.) vagy albán forrásanyag kutatása a megfelelő saját kutatóintézmények hatáskörébe tartozik, és a bizánci és az újjörög kutatóintézeteken kívül (ez utóbbi a Bizánc utáni görögöket kutatja) leginkább a „Délkelet-Európa” elnevezésű gyűjtőfogalmon belül található meg; az arameusokra/asszírokra az orientalisztikai intézetek figyeltek fel (ide tartozik – az arabon és a héberen kívül – az összes sémi nyelvcsoport).

A turkológiát ezek a tudományágak is csak annyiban egészítik ki, hogy az Oszmán Birodalom nem-török utódállamaival foglalkoznak; történelemfelfogásukat hosszú ideig meghatározta a nemzetállamok eszméje, ennek fényében messzemenően kihagyták a saját történetírásukból az oszmán korszakot. Amennyiben mégis vizsgálták ezt a korszakot, akkor viszont hiányzott belőle az oszmán kontextus, melyben az adott közösség és tagjai éltek és alkottak. A sztereotip értelmezés szerint az oszmán uralom nem jelentett mást, mint a „török rabigát”. Az utóbbi időben már tapasztalni lehet némi változást e téren, ugyanis megjelent a bolgár, görög (stb.) oszmanista kutatás, mely azonban még gyerekcipőben jár.⁹

Ami eddig elhangzott a görögökről, bolgárokról vagy szerbekről, fokozottan érvényes az örményekre. Amikor az első világháború után széthullott az Oszmán Birodalom, akkor ez nem jelentette az örmények számára azt, hogy a régi, imperialista világrendet egyszerűen felváltja a nemzetállamok új rendje. Az 1918-ban kikiáltott kis Örmény Köztársaság mindössze két évig tudott fennmaradni. Ráadásul az örmények számára az oszmán uralom utolsó éveit egyet jelentettek azzal a keserű tapasztalattal, hogy közösségüket a saját államuk próbálta tervszerűen és módszeresen megsemmisíteni. Amikor a népiirtás túlélői, akik szét-szóródtak a világban, a háború után létrehozták nemzetüket, szembesülniük kellett azzal, hogy hosszú éveken keresztül elhallgatják és letagadják a népiirtás

⁹ Bulgáriában – ahol a bolgár provinciák témáján túl is jelentős oszmán levéltári anyag található – viszonylag korán következett be ez a folyamat. Vö. pl. Gradeva, Rossitsa (2004): *Rumeli under the Ottomans 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, Istanbul; Uő. (2008): *War and Peace in Rumeli 15th to Beginning of 19th Century*, Istanbul. Az újabb generáció kutatásaihoz vö. pl. Methodieva, Milena (2009): *Reform, Politics and Culture Among the Muslims in Bulgaria, 1878–1908*. Diss., Princeton; Petrov, Milen (2006): *Tanzimat for the Countryside: Midhat Pasa and the Vilayet of Danube, 1864–1868*. Diss., Princeton. Görögországra vonatkozóan vö. pl. Vlachopoulou, Anna (2017): *Revolution auf der Morea. Die Peloponnes während der zweiten Turkokratie (1715–1821)*, München; Kechriotis, Vangelis (2005): *The Greeks of Izmir at the End of the Empire*. Diss., Leiden.

bűnét. Így aztán aligha tudták a saját történelmi örökségük részeként elfogadni az oszmán részt, azt nyomon követni és a saját történelemképükbe integrálni. A kollektív emlékezetben épp ellenkező folyamat zajlott le: az örmény közösséget minden erővel igyekeztek kiragadni az oszmán beágyazottságából, a jelenükből és a történelmükből lehetőség szerint mindent kiiktattak, ami török vagy kurd.¹⁰ A saját történetírásukból szándékosan kihagyták az oszmán időszakot, mely Örményország újkori történelmének jelentős hányadát teszi ki, illetve leegyszerűsítették ezt a korszakot a török elnyomás korszakára. Ez a hozzáállás nagyon szembeötlő, amikor a tankönyvekben az újkori történelemmel foglalkoznak. Jó példa erre Hrant Pasdrmadjian *Hayots Badmoutiun* (Az örmények történelme) című könyve (Bejrút, 1992). A libanoni örmény iskolák felső tagozatain ebből a könyvből tanítják a történelmet. Az összesen 600 oldal terjedelmű könyvből a berlini kongresszus (az „örmény kérdés” nemzetközi szintre kerülése) előtti idők oszmán kori örmény történelme mindössze húsz oldalt foglal el, az oszmán reformoknak összesen három oldal jut. Az 1878 utáni időszakot már nagyon részletesen taglalja a könyv, kezdve a San Stefanó-i békével, ezt követi a nagyhatalmak politikája, az 1890-es évek mézszárlásai, az örmény forradalmi mozgalom harca, az ifjútörök mozgalom, végül pedig a népirtás, valamint az örmények „feltámadása” a háború utáni első köztársaságban.

Nem csak az oszmán idők örmény történelmi öröksége lett elhanyagolva. Amikor 1965 után az örmények ellen elkövetett népirtásról szóló diszkurzus egyre inkább átpolitizálódott, akkor szándékosan épp a saját, örmény forrásokat hagyták figyelmen kívül, hogy az alátámasztó érvelések során ne a saját, szubjektív álláspontjukra támaszkodjanak; inkább a pártatlannak, „objektívnek” vélt külső megfigyelőket szólaltatták meg, vagy az elkövetők dokumentumait használták fel. Pedig az örmény források igazán gazdagok, megjelenik bennük az Oszmán Birodalmon belüli örmény élet és túlélés teljes palettája, és összességében egy olyan fontos alapot képeznek az Oszmán Birodalom történetírása számára, mely messze túlmutat az örmény közösségen.

¹⁰ Tachjian, Vahé (2017): L'usage du turc et le renouveau identitaire chez les Arméniens du Liban et de Syrie dans les années 1920–1930: In Babikian Assaf, Christine; Eddé, Carla; Nordiguian, Lévon; Tachjian, Vahé (szerk.): *Les Arméniens du Liban. Cent ans de présence*, Beirut, 59–83. o.

Az örmény források, legfőképpen a több ezernyi szubjektív tanúságtétel, mikroszinten szemléltetik az oszmán társadalom felépítését, az állami szervek működését, illetve a különböző népcsoportok együttélésének feltételeit és buktatóit. Amennyiben engedjük azt, hogy az örmények láthatóvá váljanak saját nézőpontjukból – tehát sajátos reményeikkel, gondjaikkal, bajaikkal, és nem pusztán az állam szemszögéből és érdekeiből –, akkor ráláthatunk az Oszmán Birodalom történelmére, mégpedig annak birodalmi dimenziójában, nem pusztán nacionalista értelmezésben. Az örmények jól láthatóan az oszmán társadalom szerves és elválaszthatatlan részét képezték. Kirajzolódnak még a legkülönfélébb – örmény és nem örmény – szereplők is, specifikus mozgástereikkel és döntéseikkel.

Ahhoz, hogy egy helyen gyűjtsük össze az örmény forrásokat – legfőképp azokat a szubjektív tanúságtételeket és fényképeket, melyek szétszórtan, családi tulajdonban lelhetők fel –, létrehoztuk 2010-ben Berlinben a Houshamadyan-projektet. Ennek az általam mint oszmanista és Vahé Tachjian mint armenológus által létrehozott projektnek az a feladata, hogy az összegyűjtött források alapján lehetővé váljon a mikrotörténeti kutatás. A következőkben röviden vázolni szeretném a projektet, hogy megmutassam, mekkora dimenziókat és lehetőséget rejt magában ez a forrásanyag, illetve a posztnationalista megközelítési mód.

Az örmény *houshamadyan* szó annyit jelent: emlékkönyv. Ezalatt azokat a köteteket értjük, melyeket az Oszmán Birodalomban élő örmények ellen elkövetett népirtás utáni évtizedekben gyűjtöttek össze a túlélők. Ezekben gyűjtöttek össze és rögzítették a végérvényesen szétrombolt életük utolsó szilánkjait, hogy legalább emlékből megőrizhessék azt, amit elvesztettek.¹¹ A Houshamadyan-projektet úgy kell elképzelni, mint egy virtuális emlékkönyvet, mely internetes felületen (www.houshamadyan.org), illetve könyv formában is elérhető. Azt tűzte ki célul, hogy a tudomány és a művészet eszközeivel tárja fel az örmény életet és az örmény hétköznapi kultúráját az Oszmán Birodalomban.

¹¹ Egy hozzátétőleges bibliográfia található ebben a könyvben: Minassian, Mihran (2014): Tracking Down the Past: The Memory Book („Houshamadyan”) Genre. A Preliminary Bibliography. In Tachjian, Vahé (szerk.): *Ottoman Armenians. Life, Culture, Society*, 1. kötet. Berlin, 234–264. o., ill. online a következő helyen: <http://www.houshamadyan.org/en/themes/bibliography.html>.

A Houshamadyan így kettős hiányt pótol a történetírásban, ahogy a fejezet-cím is említi: az Osmán Birodalomról szóló történelmi kutatásokba behozza az örmény nézőpontot, és azon örmény források használatára ösztönöz, melyek alig kaptak helyet a nemzetközi történetírásban. Az örmény emlékezetbe pedig behozza az 1915 előtti nyugati örmények hétköznapi életének oszmán hátterét, melyet az örmény diaszpóra intézményei oly sokáig kiszorítottak. Hatalmas feladat lenne az oszmán-örmény örökséget teljes sokszínűségével elfogadtatni, visszahozni a süllyesztőből, továbbá beleírni az örmény és az oszmán történelem(könyvek)be egyaránt. Elég sok forrás hozzáférhető, de össze kell őket gyűjteni, majd kiértékelni, feldolgozni, értelmezni; vagyis nemcsak összegyűjteni kell a forrásokat, hanem feltárni is. Ez teszi ki a munka történetírói részét. Van azonban a munkának egy archiválásra vonatkozó része is, mely abból áll, hogy meg kell még találni és rögzíteni több ezer forrást, melyek a világ minden táján örmény családok rég elfelejtett dobozaiban és pincéiben hevernek, és mindezt a sok darabot egy nagy, virtuális levéltárba kell rendezni. Versenyt kell futni az idővel. Szíriában – elsősorban Aleppóban, mely a Közel-Kelet egyik legnagyobb és legjelentősebb örmény közösségének lakóhelye – a házakkal együtt égnek el a családi fényképek, levelek, visszaemlékezések és azok a személyes tárgyak is, melyeket korábban az elvesztett hazából menekítették ki. Más diaszpóra-közösségekben csendesebben zajlik le ez a folyamat: rendet raknak egy szekrényben, és megszabadulnak azoktól a régi lomoktól, melyek a szülők számára még jelentettek valamit, de amihez már semmi közük sincs. Van, aki megőrzi a régi fényképeket és a kézírással teli füzeteket, pedig már nem tudja elolvasni a számára idegen írást, már nem ismeri a fényképen látható emberek nevét és történetét. Az emléktárgyak így elveszítik a kontextusukat.

A Houshamadyan olyan témákat¹² karol fel, mint a harputi iskolák, a palui mezőgazdaság vagy a maraşi kereskedelem és kézművesség. Leírja a szerszámokat, a falu házait, az ünnepeket és játékokat, sőt az adószedők megérkezését is, továbbá az adók kivetését és beszédését. A Houshamadyan oldalain történelmi képdokumentumok találhatóak és énekek hangfelvételei, melyek megmutatják,

¹² A honlapon lehetőség van téma szerinti keresésre, ami finomítható további szempontok alapján: <http://www.houshamadyan.org/themes.html>. Egy másik lehetőség a régió szerinti keresés: <http://www.houshamadyan.org/mapottomanempire.html>. Itt az oszmán közigazgatási egységek – vilajetek, szandzsákok és kazák – szerint tagolóódik az információ.

hogy az Oszmán Birodalom különböző szegleteiben milyen énekeket énekeltek, illetve milyen énekeket hoztak magukkal az új otthonaikba. Ezzel láthatóvá tesz egy olyan történelmi életvalóságot, melyet nem lehet nemzeti szempontok alapján egyértelműen behatárolni. Volt, hogy örmények törökül és kurdul énekeltek, másutt az örmény földműves együtt szenvedett a kurd földművessel a kurd bej túlkapásai miatt, vagy előfordult, hogy az örmény vállalkozó, illetve gyáros a kormányzati szervek számára egyszerre volt nélkülözhetetlen és gyanús. Amikor a helyi hétköznapi történelmi eseményeket alapos vizsgálatnak vetjük alá, láthatóvá válik, hogy az 1915 előtt Kis-Ázsiában élt különböző népességszociális csoportok történelmi öröksége és emlékezete változatosan összefonódott egymással, ezáltal szétválaszthatatlanul össze voltak kötve. Múltjukat tekinthetjük konfliktusokban gazdagnak, gyakran erőszakosnak, de végső soron közös a múltjuk. A Houshamadyan abból a meggyőződésből jött létre, hogy a múlt fenntartások nélküli tudományos vizsgálata, a közös, egymásra vonatkoztatott történelem a legalkalmasabb arra, hogy utat mutasson és párbeszédet kezdeményezzen, még az olyan témákról is, mint a tömeges erőszak, a népiirtás, vagy egyszerűen csak az emlékezés lehetséges formáiról: a megemlékezésről, az örökség ápolásáról és a történelmi felelősségről. A körülmények és az előtörténetek alapos ismerete nélkül mindez lehetetlen volna.

A Houshamadyan számára nagyon fontos – éppúgy, mint a nyomtatott elődei számára is –, hogy összegyűjtse és dokumentálja az oszmán-örmény örökség utolsó maradványait, még mielőtt egy újabb háború, menekülés vagy száműzetés megsemmisíti ezeket, vagy mielőtt nemtörődomségből vagy félelemből elvesznek. Az internet globális találkozási és kommunikációs helyet teremt, ahol a világ bármely sarkából színre léphetnek a résztvevők, történelmi anyagaikkal, családi történeteikkel és bővebb ismereteikkel. És valóban, számtalan családi tulajdonban lévő dokumentumot küldtek be a Houshamadyannak.¹³ Ugyanakkor a projekt elsődleges célja az, hogy az embereket, embercsoportokat közelebb hozza egymáshoz, hogy kapcsolatok létesüljenek ott, ahol beszélgetések vagy kapcsolatok szakadtak félbe – vagy akár létre se jöhettek különféle akadályok miatt.

¹³ Ezek egyrészt a tematikus cikkeknel találhatók meg, másrészt publikálják őket az Open Digital Archive szekciónál: <http://www.houshamadyan.org/en/oda.html>.

A Houshamadyan nagy hálózatként köti össze a világ minden táján elhelyezkedő kutatókat, különböző szakterületekről. A projekt célzottan és tudatosan olyan embereket is igyekszik bevonni, akik gyűjtők vagy szakemberek, de nem rendelkeznek magasabb fokú iskolai végzettséggel, viszont speciális hely- vagy tárgyismeretükkel – legyen szó például régi zenei felvételekről, régi fényképekről vagy helységnevek beazonosításáról – pótolhatatlan segítséget nyújthatnak.

Az örmény közösségeken belül a Houshamadyan összeköti a túlélők első és részben második generációját – akik még beszélnek örményül, ráadásul gyakran törökül és kurdul is, és akiknek a gondolkodását és érzelmeit a plurális identitás határozta meg – azokkal a harmadik vagy negyedik generációs leszármazottakkal, akik elvesztették a kapcsolódást az oszmán-örmény hétköznapi kultúrához, és gyakran az örmény nyelvhez is. Kutatómunkájának eredményeként a Houshamadyan a nagyszülők szubjektív tanúságtételeit, visszaemlékezéseit és elbeszéléseit, melyek semmiféle örmény történelemkönyvben nem lelhetők fel, olyan nyelvre fordítja le, amelyet a következő generáció is megért, és így kulcsot kap ahhoz, hogy belelásson saját családjának és közösségének a történetébe.

Nem utolsó sorban pedig kapcsolatot teremt azokkal, akik még ma is Anatóliában élnek – akik Bitlisből, Vanból vagy Isztambulból küldik megannyi emléküket, és így ők is szervesen beépülnek a közös emlékezés projektjébe.

Nemcsak Kis-Ázsia plurális életterét, azon belül a keleti régiót szeretnénk ebben a kötetben megismerni és feltárni, hanem az az alap gondolat vezérel minket, mely szerint igenis egymásra kell vonatkoztatni az oszmán-török-muzulmán, valamint az örmény nézőpontot és forrásokat. A következő fejezetekben ugyanez az irányelv vezérel minket, amikor a kései Oszmán Birodalom örmény hétköznapijait és írásait vizsgáljuk.

2.

Oszmán-örmények: remények és veszélyek között

Örményország jelentős része a kora 16. század óta az Oszmán Birodalomhoz tartozott. A 19. század végén, II. Abdul-Hamid szultán uralkodása alatt, pontosabban 1894–1896 között, birodalomszerte vérengzések sújtották az örményeket, akik aztán az első világháború alatt népirtás áldozataivá lettek. Az itt következő részben meg szeretnénk mutatni, hogyan éltek az örmények az Oszmán Birodalomban a katasztrófa előtti időszakban, hogyan illeszkedtek be az oszmán államba és társadalomba, és milyen szerepet játszottak ezekben. Mindemellett néhány példával szemléltetni fogjuk, hogy a 19. század folyamán milyen tényezők vezettek az örményekkel szembeni növekvő erőszakhoz, mely végül az Oszmán Birodalomban élő örmények megsemmisítésébe torkollt. Ez a megközelítés még viszonylag új a történelmi kutatásokban (nem kizárólag a népirtás áll a vizsgálatok középpontjában, hanem az örmény hétköznapok és az örmény hagyaték), továbbá rávilágít arra, hogy a 19. századbeli fejlemények nem vezettek szükségszerűen az örmény népirtáshoz; másképp fogalmazva, nem csak úgy lehet az örmény történelmet leírni, hogy annak kiindulási pontja – vagy éppen végpontja – az örmény genocídium. Az általunk használt megközelítés fontosnak tartja, hogy rávilágítson az Oszmán Birodalomban elkövetett örmény népirtás oszmán hátterére, ennek értelmében pedig bemutatja, hogy a fővárosban és a tartományokban élő örményeknek milyen szerteágazó kapcsolatrendszerük, milyen cselekvési alternatíváik voltak, és milyen helyi sajátosságok befolyásolták őket.

Szétszóródás és városiasodás

Nem csak az Örmény-felföldön és a hat ún. örmény tartományban (*vilayat-ı* *sıtte*) – Erzurumban, Vanban, Bitlisben, Diyarbakırben, Mamuretülazızban és Sivasban¹⁴ – éltek örmények az Oszmán Birodalomban.¹⁵ Már a kései antikvitás, vagyis több évszázad óta arra kényszerült sok örmény, hogy kitelepítések, háborúk, zavargások, menekülés vagy száműzetés miatt Örményország területén kívül kezdjen új életet. A bizánci császárok több ezer örményt vittek Trákiába, vagyis arra a területre, mely a mai Törökország észak-nyugati, európai csücskén, illetve Bulgária szomszédos területi sávjain található. 1065-ben a szeldzsukok elfoglalták az örmény fővárost, Anıt, ennek következtében az itt élõ örmények tömegesen vándoroltak ki, és Kilikiában (Kis-Ázsia délkeleti része a Földközi-tengernél) telepedtek le, ahol a keresztes hadjáratok idején egy örmény királyság jött létre. A 16. és 17. században az Oszmán Birodalom többször is harcban állt Iránnal, Anatóliában a dzseláli-felkelések okoztak zavargásokat, mindezek az örmények újabb migrációs hullámát eredményezték. Ekkor az örmények vidékrõl a védettebb városokba költöztek, az Örmény-felföldrõl az Oszmán Birodalom nyugatabbra fekvõ tartományaiban vagy még távolabb telepedtek le. Nemcsak világszerte jöttek létre diaszpórák, hanem magán az Oszmán Birodalmon belül is; szinte mindegyik tartományban jelentõs létszámú örmény közösségek alakultak – Észak-Afrikát és az Arab-félszigetet leszámítva.

A 19. században több háború is zajlott Oroszország és az Oszmán Birodalom között, ezek pusztításokat okoztak az örmény tartományokban. Ugyanebben a században alapvetõ politikai, gazdasági és szociális változások mentek végbe, melyeket az Oszmán Birodalomban lezajló gyorsított modernizációs folyamat okozott. Ezek a nagy átalakulások (az ún. tanzimat [újraszervezés]-reformok) egyes népességcsoportok elõtt új lehetõségeket nyitottak meg, új reményt kel-

¹⁴ Ezek az 1878-as berlini szerzõdés szövegében voltak lefektetve, vö. Geiss, Immanuel szerk. (1987): *Der Berliner Kongreß 1878. Protokolle und Materialien*, Boppard am Rhein, 369–407. o.

¹⁵ Rövid áttekintés olvasható Örményország történelméről a következõ kötetekben: Hovannisian, Richard G. szerk. (1997): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2 kötet, New York / London; Bournoutian, George A. (1993): *A History of the Armenian People*, 2 kötet, Costa Mesa, CA.

tettek bennük. Ugyanakkor a népesség döntő többsége számára ez félelemmel teli időszak volt, mely zavargásokkal és – a háború következményeként – növekvő bizonytalansággal és erőszakos atrocitásokkal párosult, melyek leginkább az örmény tartományokban voltak érezhetőek. A kivándorlás, de leginkább a birodalmon belüli elvándorlás és az ezzel járó elvárosiasodás a 19. századi Oszmán Birodalomban élő örmények körében ismét jelentősen megerősödött.

Remények és veszélyek

Az Oszmán Birodalom kései időszakában az örmények remények és veszélyek okozta feszültségek között éltek. A nagyszámú hétköznapi túlkapások megváltoztatták az Örmény-felföld népességi struktúráját. A háborús pusztítás menekülési hullámokat eredményezett, a földek megműveletlenül maradtak, a termés tönkrement, mindez helyenként több évig tartó éhínséget is okozott, leginkább az utolsó, 1877–78-as török-orosz háborút követően. A letelepedett földművesek helyzetének bizonytalansága csak fokozódott, amikor a területeiket nomád vagy félig nomád törzsek támadták meg, akiknek a túlkapásai felett gyakran szemet is hunytak. Egész falusi közösségek szegényedtek így el. Nem csak termésben, jószágban vagy a termőföldben érte őket veszteség, gyakran lehetett hallani fiatal nők elrablásáról is.

Számtalan konzuli jelentésben¹⁶ említésre kerülnek azok a védtelen asszonyok és gyermekeik, akiknek a férjeik a nagyváros új, nincstelen rétegének a vándormunkásaihoz (*bantukhd*) tartoztak, vagy pedig támadásoknak és végül az 1894–96-os mézszárlásoknak estek áldozatul. Az elrabolt lányok sorsa ugyanúgy bevonult az irodalom soraiba, mint ahogy az örmények kollektív emlékezetébe.¹⁷ Sok föld-

¹⁶ Több európai kormány is kiadta ezeknek a konzuli jelentéseknek a gyűjteményét, így jelentek meg pl. az angol Kék Könyvek (Blue Books). Ezek közül az 1916-os arról vált híressé, hogy az első világháború alatt elkövetett örmény népiirtást dokumentálta; a *bantukhdok*ról vö. Riedler, Florian (2011): Armenian Labour Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890s. In Freitag, Ulrike et al. (szerk.): *The City in the Ottoman Empire. Migration and the Making of Urban Modernity*, London, 160–176. o.

¹⁷ Az egyik legnépszerűbb szerző Raffi (Hagop Melik Hagopian) volt, regényei közül leginkább *A bolond* (Khente) vált ismertté, melyet több európai nyelvre is lefordítottak, így angolra: *Raffi, The Fool*, ford. Donald Abcarian, 2000.

műves személyi függőségi viszonyban élt, majdhogynem a földbirtokos alattvalójaként (*maraba*); ez a jelenség nem korlátozódott az örményekre, hanem a helyi kurd falusi lakosokra is vonatkozott. Ez a függőségi viszony sok szempontból hasonlított a jobbágy-hűbérúr kapcsolatra, ugyanakkor az alárendelt személyek a bejek (törzsi vezetők vagy városi méltóságok) védelmét is élvezték.¹⁸ A bejek hatalmi pozíciója az adóbérlés (*iltizam*) rendszerére vezethető vissza. Ennek keretében nemcsak egyes falvak kerültek ellenőrzésük alá, hanem egész régiók.

Az örmények helye az oszmán társadalomban

Erőszak, létbizonytalanság, nyomor és elvándorlás – mindez csak az egyik oldala annak, amit az örmények az oszmán tartományokban tapasztaltak. A tartományi városokban újonnan letelepedők az új tevékenységekben és életformákban új lehetőségeket is találtak. A sokrétű modernizációs folyamatok dinamikájának köszönhetően új gyártási technikákban és tevékenységi körökben próbálhatták ki magukat. A kereskedők, pénzváltók és kézművesek olyan városi középréteget alkottak, mely gyakorta jólétben és magabiztosan élte hétköznapjait, és mely a 19. századi Oszmán Birodalomban lezajló, átfogó reformfolyamat révén a jogállamiságot és a politikában való aktív részvételt remélte.

Összességében elmondható az akkoriban az Oszmán Birodalomban élő örményekről, hogy szervesen betagozódtak az oszmán társadalmi struktúrába, mégpedig a gazdaság, a kultúra és a társadalom minden területén, városokban és falvakban egyaránt. Akadtak köztük birtok nélküli földművesek, elszegényedett vándormunkások, de feltörekvő középosztálybeliek is, továbbá jólétben élő és befolyással bíró felső osztálybeliek. Egyvalamiben határozottan különböztek az Oszmán Birodalomban élő muszlim honfitársaiktól, mégpedig jogállásukban, mint nem-muszlim kisebbség. Az Oszmán Birodalom iszlám berendezkedésű állam volt, ahol ugyan tolerálták a nem-muszlimokat, de azok alárendelt szerepükben nem vehettek részt sem a politikai hatalomgyakorlásban, sem a katonai szolgálatban. Az örmény kisebbségi lét tehát nagyobb fokú veszélyeztetettséggel

¹⁸ Vö. pl. Yerevanian, Kevork S. (1956): *Badmoutiun Tcharsandjaki hayots*, Beirut, 416–440. o.; Dzeron, Manoug B. (1938): *Partchandj kiugh. Hamaynabadoum (1600–1937)*, Boston, 109., 141., 188–189., 232–234. o.

és kiszolgáltatottsággal járt, ugyanakkor – ami oly gyakran figyelhető meg az előjogokból kirekesztett kisebbségeknél – erőteljes szociális dinamika és a modernizáló reformkorszak tettvágya is jellemző volt rá.

Az Oszmán Birodalom mint soknemzetiségű állam

Az örmények ugyan számos közösségben relatív vagy abszolút többségben voltak, mégsem alkottak területileg összefüggő népcsoportot. Mellettük még sok más vallási, nyelvi vagy etnikai csoport élt Anatóliában, a legnagyobb csoportokat a törökök, kurdok, görögök, arameusok/asszírok és arabok tették ki, ugyanakkor e csoportokat vallási vagy nyelvi szempontok alapján még tovább lehetett tagolni. Az egész régió népességét heterogén életvitel és heterogén szociális szervezethez jellemezte, legyen szó letelepedett gazdálkodókról, városlakókról vagy nomád, illetve félnomád törzsi szövetségekről.¹⁹ Az Oszmán Birodalmon belüli örmények számára kényszerű követelmény volt, hogy az adott régió csoportosulásaival békésen megférjenek egymás mellett.

Az átmeneti formák sokfélesége

Nemcsak nagy vallási, nyelvi és etnikai sokszínűség jellemezte az egész kis-ázsiai térséget, de a különböző csoportok és közösségek közti átmeneti formák és kölcsönhatások is gyakoriak voltak; nagyszámú vallási, kulturális és nyelvi transzfernek és hasonulásnak lehetünk itt tanúi. Mindez az örményekre is vonatkozott. Urfa környékén például (a mai Törökország területén, a szíriai határtól nem messze) olyan örmények éltek, akik látszólag a keresztény vallást gyakorolták, ugyanakkor zoroasztrianus hittételeket is megőriztek. Shadakhban, a Van-tótól délre (a mai Törökország délkeleti részén), a Fekete-tengernél található Pon-

¹⁹ Andrews, Peter Alford (2002): *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden. A 20. század közepén még egy tucatnyi különböző etnikai, vallási és nyelvi csoportot nevez meg Anatóliában, pedig már több évtizeddel az állami homogenizációs politika után vagyunk. A népiertást megelőző örmény népességről vö. Kévorkian, Raymond H. (2006): *Le génocide des Arméniens*, Paris, 331–344.o.

tosz-régióban (de más településeken is) olyan örmények éltek, akik áttértek az iszlám hitre, és ezt a vallást gyakorolták, de otthon a keresztény szertartásokat is megtartották.²⁰ A nyelvi asszimiláció is igen gyakori volt. A Van-tótól nyugatra sok örmény kurdul beszélt. A 19. századi Kilikiában, de más régiókban is, az oszmán-török nyelv felváltotta az örményt mint köznyelvet, mégpedig az örmény közösségen belül.²¹ Mindent összevetve megállapítható, hogy az Oszmán Birodalomban élő örmény közösség, nyelvét tekintve, messzemenőig integrálódott; alig akadt más olyan nem-török népességcsoport, mely ilyen jól beszélt oszmánul. Ugyanakkor elmondható sok arameusról és káldeusról, leginkább Diyarbakır környékén, hogy ők nyelvileg az örményekhez asszimilálódtak.

A „hűséges nemzet”

Az Oszmán Birodalomban legkésőbb a kora 19. század óta úgy tekintettek az örményekre, erre a nem-muszlim és nem-török népességcsoportra, mint különösen jól integrálódott népességcsoportra. Az oszmán-török államapparátus szemszögéből pedig igencsak lojálisnak számítottak, úgy is nevezték őket, hogy a „hűséges nemzet” (*millet-i sadiqa*) – ellentétben a Balkánon élő keresztényekkel, akik a 19. század folyamán függetlenítették magukat az oszmán államtól, hogy saját nemzetállamokat hozzanak létre.

Az Oszmán Birodalom iszlám állami apparátusán belül a nem-muszlimokat elviekben kizárták a hatalomból. Csak kivételes esetben lehetett nem-muszlim tagja az oszmán hadseregnek, rendőrségnek vagy közigazgatásnak. A 19. század második felében életbe léptek a *tanzimat* néven ismertté vált reformok, melyek megnyitották az oszmán közigazgatást a nem-muszlimok előtt. A hadseregben

²⁰ Vö. pl. Simonian, Hovann H. szerk. (2007): *The Hemshin. History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey*, London / New York; Tachjian, Vahé (2004): *La France en Cilicie et en Haute Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Paris, 274–288. o.

²¹ Az örmény sajtóban sokat vitatkoztak a töröknyelvűségről, legfőképp a kilikai örményekre vonatkozóan, a népiertást követően. Vö. Khadents, A. (1928): „Te intchou Giligetsin hayakhos tche yeghadz?” *Yeprad* (Aleppo), 1. évf. Nr. 63. (15.02.1928.); S., P. (1928): „Trkak-hosoutiune mer metch.” *Yeprad* (Aleppo), 1. évf. Nr. 93. (30.05.1928.).

viszont egészen 1909-ig nem vállalhattak szerepet.²² Az összes oszmán szultán mellett, illetve mindegyik oszmán kormányban mégis találni olyan nem-muszlimot, aki hagyományosan orvosként vagy tolmácsként dolgozott. Főleg azok a foglalkozások terjedtek el nem-muszlim körökben, melyek a 18. század végén jelentek meg és szakosodtak tovább. Ide sorolható az Oszmán Birodalomban fokozatosan kialakuló bankrendszer, melynek kifejlesztésében meghatározó szerepet kaptak az örmény *sarrafok* (pénzkölcsönzők, bankárok).²³

Hagop Pasa Kazazian, az örmény bankár, nemcsak II. Abdul-Hamid szultán (1876–1909) privat vagyongazdálkodója volt, miniszteri fokozattal, hanem ő volt egyben a birodalom pénzügyminisztere is.²⁴ Két közvetlen örmény leszármazottja szintén beállt a szultán szolgálatába. Krikor Odian,²⁵ a neves örmény értelmiségi és politikus, aki már 1860–63-ban fontos szerepet kapott az örmény *millet*-alkotmány kidolgozásában (ez az Oszmán Birodalomban élő örmény közösség „nemzeti alkotmánya”), a híres reform-nagyvezírnek, Midhat pasának fontos tanácsadója volt, ennek köszönhetően ő volt az 1876-ban kikiáltott első oszmán alkotmány szellemi atyja és társszerzője. Servitchen

²² Krikorian, Mesrob K. (1977): *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908*, London / Boston [1978]. Jó áttekintés nyújt arról, hogy az oszmán államapparátusban az örmények milyen szerepet vállaltak e reform után. Ebből a tanulmányból kiderül, hogy mennyire vetek részt az örmények az újonnan létrehozott testületekben, minden egyes tartományban. Az is nyilvánvalóvá válik, hogy hiába voltak jelen nagy létszámban, csak alacsony beosztású pozíciókat töltöttek be. Örményeknek alig sikerült felelős pozícióban elhelyezkedniük, és ez fokozottan érvényes volt az állami biztonsági szervezetekre.

²³ A nem-muszlim bankárokról átfogó tanulmány olvasható itt: Jamgocyan, Onnik (2013): *Les banquiers des sultans. Juifs, Francs, Grecs et Arméniens de la haute finance: Constantinople, 1650–1850*, Paris.

²⁴ Róla a következő tanulmányokat írták: Bayraktar, Kaya (2010): „Osmanlı devleti'nde ermenli kökenli bir bürokrat: Agop Kazazyan.” *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2010/58. 59–87. o.; Sakin, Serdar (2008): A Life Dedicated to Ottoman Finance: Agop Kazazian Pasha. In Hülagü, Metin et al. (szerk.): *Armenians in the Ottoman Society*, 2. kötet, Kayseri, 335–351. o.

²⁵ Egy életrajzi vázlat, valamint egy elemzés arról, hogy mennyiben járult hozzá az oszmán alkotmányhoz, itt található: [Giurdjian], Hrant (1910): Krikor Odian. In Gazmararian, Mikayel (szerk.): *Krikor Odian. Sahmanatragan kbosker ou djarer, tampanaganner maberou artiv krvadzner*, Istanbul, Է-ԺԻ [7–18.] o.; uő.: Krikor Odian (ir tere Azk. Sahmanatrouitian metch). In: uo., իԳ-ԼԲ [23–32.] o.

(Serovpe Vitchenian) pedig, aki kora egyik leghíresebb orvosának számított, szintén örmény nemzetiségű volt.²⁶

A vidéki élet lehetőségei: az Arslanian építészdinasztia Yozgatból²⁷

A közép-anatóliai Yozgatban élő Arslanian család példája jól mutatja a belső migráció, az újrakezdés és a felemelkedés dinamikáját, valamint azon cselekvési lehetőségeket, melyek a helyszínen elérhetőek voltak, az oszmán-iszlám uralmi rendszertől függetlenül. Yozgat városa nem rendelkezett nagy múlttal, a türkmén Çapanoğlu-dinasztia alapította a várost a 18. század derekán. A család holdudvarában volt egy örmény építőmester is, akit Nakkash Simonnak hívtak, többek között ő felelt az első épületek építési munkájáért, cserébe élvezhette a helyi fejedelmek védelmét. Unokája, Ohan Amira Arslanian felemelkedett, ő lett a város egyik legbefolyásosabb tekintélye, aki kereskedőként a tartományi közigazgatás embereivel is kapcsolatban állt, tevékenységét számos ranggal és kitüntetéssel jutalmazták. Átmenetileg nemcsak egyes falvak adóbérletével foglalkozott, hanem egy teljes közigazgatási területével, ezáltal pedig olyan funkciót töltött be, ami voltaképpen kizárólag muszlimok számára volt elérhető.

Ohan Amira ily módon belefolyt a helyi hatalmi struktúrába. Ennek megfelelően ő is számtalan hatalmi viszályba és intrikába bonyolódott, melynek következményeként hol őt, hol az ellenfeleit fosztották meg pozíciójuktól, és küldték száműzetésbe. Az 1854–56-os krími háború során (az Orosz Birodalom állt az egyik oldalon, vele szemben az Oszmán Birodalom, Nagy-Britannia és Franciaország szövetsége) az Arslanian család látta el az oszmán hadsereget; amikor a háborút követően lokális szinten éhínség alakult ki, akkor az Arslanian család látta el a lakosságot. Ezzel a cselekedetével Ohan Amira oly nagy tekin-

²⁶ A legfontosabb életrajzi írások, még ha rövidek is, megtalálhatók itt: Zartarian, Vahan Kevork (1933–1939): *Hishadagaran (1512–1933)*, Cairo, 394–396. o.; Torkomian, Vahram H. (1893): *Pjishg Dokt. Servitchen Efendi*, Wien.

²⁷ Az itt következő részhez vö. Mesrobian, Mesrob (1988): Hay Yozghade. In Tarian, Armen; Yerganian, Antranig (szerk.): *Badmakirk Yozgadi yev shrtchagayits (Kamirk) hayots*, Beirut, 52–57. o.

télyre tett szert, hogy kinevezték egy mecset alapítványának a kezelőjévé, és ezt a tisztségét 30 éven keresztül viselte – ami pedig teljesen ellentmondott az iszlám jogi előírásnak, mely alapján az efféle tisztség éppúgy elérhetetlen minden nem-muszlim számára, mint bármely hatalmi pozíció, mely muszlimok felett gyakorolt hatalmat. Az Arslanian család további örményeket is magához vonzott. Azokra a birtokokra, melyeket irányítottak, olyan örményeket telepítettek le, akik a keleti provinciákból menekültek. A gyarapodó közösség számára pedig új templomot és egy iskolát hoztak létre.

A műveltség egyenes útja

Az örmények aránytalanul nagy mértékben részesültek korszerű oktatásban. Ez egyrészt annak volt köszönhető, hogy a nyugati misszionáriusok által alapított oktatási intézmények az összes anatóliai népcsoport közül legfőképp az örményeket tudták megszólítani.²⁸ Másrészt pedig annak, hogy maga az örmény közösség is igyekezett minél modernebb, szekuláris oktatási rendszert felépíteni, válaszul a misszionáriusok tevékenységére. Az iskolákban az örmény és az európai nyelvek mellett oszmán-törököt is tanítottak, sőt egyes misszionárius iskolákban a török volt a fő oktatási nyelv. Sok örmény iskolában muszlim gyerekek is tanultak, leginkább a falvakban, mivel itt eleinte nem léteztek se oszmán állami iskolák, se muszlim oktatási intézmények. Akik ezekben az iskolákban végeztek, azok hozzájárultak az új, török állami oktatási rendszer kifejlesztéséhez.²⁹

A legnevesebb iskolák a fővárosban, Isztambulban voltak. A tartományokban elhelyezkedő új iskolák némelyike fontos központtá vált az örmény értelmiség

²⁸ Stone, Frank Andrews (2006): *Academies for Anatolia. A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830–2005*, San Francisco.

²⁹ Somel, Selçuk Akşin (2001): *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*, Leiden, 129. o. A különböző tartományok örmény iskoláiról vö. a honlapon található cikkeket: www.houshamadyan.org; a dersimi, dörtyöli, harputi, maraşi, muşi, sziszi és yozgati iskolákról ld.: <http://www.houshamadyan.org/themes/education-and-sport/schools.html>.

számára, nevezetesen a Sanasarian Kollégium Garin/Erzurumban³⁰ vagy a Van, Kharpert/Harpur és Aintab/Antep településeken található iskolák. Az örmény írók fiatal generációja, akik az 1908-as ifjútörök forradalom és az 1913-ban létrejött diktatúra közötti rövid, szabadsággal és reménységgel fémjelzett időszakban alkottak, nemcsak ezekbe az intézményekbe járt, hanem itt is oktatott.

A többes identitás kulturális megnyilvánulásai

Az Oszmán Birodalomban élő örmények a kultúra területén is kimagasló teljesítményt nyújtottak. A 16. század közepe óta az örmények voltak az Oszmán Birodalomban a korai könyvnyomtatás egyik úttörői.³¹ Güllü Hagop (Hagop Vartovian) alapította meg az első oszmán nyelvű modern színházat, melynek színi társulata a kezdetekben szinte kizárólag örményekből állt.³² Isztambul városképét sok helyütt mind a mai napig meghatározzák azok a paloták és mecsetek, melyeket az örmény Balian építészdinasztia épített a 19. században a szultánok megbízásából, és melyek megpróbálták összeegyeztetni a klasszikus oszmán építészeti stílust a kortárs európai stílusjegyekkel – ezáltal pedig egy modern, de mégis sajátosan oszmán stílust kívántak megteremteni.³³

Ezekkel a példákkal azt szeretnénk szemléltetni, hogy az Oszmán Birodalomban mennyire átszötte az örmény hétköznapi élet és az örmény kultúrát a kettős viszonyulás. Egyrészt fontos viszonyítási alapot jelentett a történelmi örökség és hagyomány, az örmény nyelv, az örmény irodalom és az örmény egyház ugyanúgy, mint a helyi adottságok. Másrészt pedig az Oszmán Birodalom jelentette a viszonyítási és azonosulási alapot az örmények – legfőképp az örmény

³⁰ Erről az iskoláról vö. Young, Pamela (2003): *The Sanasarian Varzharan: Making a People into a Nation*. In Hovannisian, Richard G. (szerk.): *Armenian Karin/Erzerum*, Costa Mesa, CA, 261–292. o.

³¹ Pehlivanian, Meliné (2006): *Früher armenischer Buchdruck 1512–1800*. In uő. (szerk.): *Exotische Typen. Buchdruck im Orient – Orient im Buchdruck*, Berlin, 34–67. o.

³² de Bruijn, Petra: *Agop, Güllü*. In: *Encyclopaedia of Islam*, Thre. http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/agop-gullu-SIM_0086; Faroqhi, Suraiya (2005): *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, London / New York, 260–261. o.; And, Metin (1999): *Osmanlı tiyatrosu, kuruluşu, gelişimi, katkısı*, Ankara.

³³ Tuğlacı, Pars (1990): *The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture*, Istanbul.

vezető réteg – számára; az örmények ezen a kereten belül és evégett fejlesztették szaktudásukat és művészetüket. Az oszmán-örmények művészetében és kultúrájában, de a mindennapi életük megnyilvánulásaiban is kifejezésre jutott mindkét pólus: a saját örmény gyökerek és az oszmán környezet, gyakran kiegészülve a szomszédos nyugati vagy keleti kulturális térségek befolyásával.

A fotográfia úttörői: családi fényképek és az állam reprezentációja³⁴

A fényképezés művészetét az egész Oszmán Birodalom területén erősen meghatározták az örmények.³⁵ Az örmény udvari fényképészek – elsősorban az Abdullah Frères (Abdullah Testvérek) és a Sébah & Joaillier³⁶ – megteremtették a modern, hivatalos oszmán kültéri leképezést. Így például II. Abdul-Hamid szultán híres fotóalbumaiban megtalálható egy nagy portré az oszmán modernizációról,³⁷ az 1873-as világkiállítás oszmán részlegének a katalógusában pedig látható az oszmán sokszínűség színpadias elrendezése.³⁸ Ezekről a művészi-

³⁴ Az örmény családi portrékról ld. bővebben a 9. fejezetet.

³⁵ Az Oszmán Birodalom fényképészetének alakulásáról vö. Şeker, Nimet (2009): *Die Fotografie im Osmanischen Reich*, Würzburg; az örmény fényképészekről vö. Minasian, Mihran (2012): Les photographes Arméniens d'Aintab et de la Cilicie. Bref aperçu. In Kévorkian, Raymond; Minassian, Mihran; Nordiguan, Lévon; Paboudjian, Michel; Tachjian, Vahé (szerk.): *Les Arméniens de Cilicie. Habitat, mémoire et identité*, Beirut, 134–167. o.

³⁶ Ezekről a fényképészeti stúdiókról vö. Özendes, Engin (1998): *Abdullah Frères: Ottoman Court Photographers*, Istanbul; Özendes, Engin (1999): *From Sébah & Joaillier to Foto Sabah. Orientalism in Photography*, Istanbul; Sheehi, Stephen (2016): *The Arab Imago: A Social History of Portrait Photography, 1860–1910*, Princeton, 1. fejj.; Förschler, Silke (2010): Die Aneignung der Orientmalerei. Europäische Atelierfotografie in Nordafrika im 19. Jahrhundert. In Blunck, Lars (szerk.): *Die fotografische Wirklichkeit. Inszenierung, Fiktion, Narration*, Bielefeld, 227–238. o., itt: 232–234. o.

³⁷ Gavin, Carney (1988): „Imperial Self-Portrait: The Ottoman Empire as Revealed in the Sultan Abdulhamid II Collection's Photographic Albums Presented to the Library of Congress (1893) and the British Museum (1894).” *Journal of Turkish Studies* 1988/12. 3–25. o.; Waley, Muhammad Isa (1991): „Images of the Ottoman Empire: the Photograph Albums Presented by Sultan Abdülhamid II.” *British Library Journal* 1991/17. 111–127. o.

³⁸ de Launay, Victor Marie; Bey, Osman Hamdi (1873): *Les Costumes populaires de la Turquie / Elbise-i Osmaniyye*, Istanbul (reprint: 1873 yılında Türkiye'de halk giysileri: Elbise-i

látomásbeli, állam által megrendelt képektől eltekintve, a fényképészet igen sajátos módon változtatta meg az oszmán tartományokban élő örmények életét, még a falvakban is. Nem sokkal ezután divatossá vált, sőt presztízskérdés lett, hogy az örmény és oszmán felső osztály megörökítse magát és családját valamelyik fényképészstúdióban, lehetőleg ünneplőben vagy jelmezben, gondosan kiválasztott dekoráció és kellékek mellett. Az örmény közösség számára a fényképezés a figyelemfelkeltés eszközévé is lett, mivel a mészárlásokat követően így tudták felhívni az európaiak figyelmét az örmények sorsára, illetve így tudtak támogatást mozgósítani az árvák számára. Sok szétszakított örmény család számára a fényképek biztosították az összetartozást, miután elmenekültek vagy kivándoroltak. A családi fényképek emlékképekké váltak, a távollévők képét pedig – legyen szó kivándorolt vagy elhunyt családtagokról – beillesztették az újabb családi fényképek közé. Manapság a családi fényképek jelentik a letűnt világ szinte egyetlen tárgyi emlékét, ami a népirtás után megmaradt a leszármazottak számára.

Pótolhatatlan kézművesek

Művészek és értelmiségiek, orvosok és bankárok – az ő csoportjukat szám szerint még át lehetett tekinteni. Amikor viszont szakmára szakosodott kézművesekről beszélünk, akkor egy ennél sokkal nagyobb számú csoportot vizsgálunk, hiszen a fővárosban – és még inkább a tartományi központokban – leginkább ez a szakma tette lehetővé az örmény családok széleskörű felemelkedését. A felemelkedés leginkább akkor valósult meg, amikor az oszmán állam pótolhatatlan termelőivé váltak. A tartományokban ez leginkább a modern, kötelező sorkatonai szolgálathoz kapcsolódott, hiszen új szükséglet merült fel különböző tárgyak tömegtermelése iránt. Az oszmán pénzverés 1757 óta egy bő évszázadon keresztül a Düzian család (örmény-katolikus amirák) kezében volt, a Dadian család pedig, mely a szultán udvarában dolgozott ékszerészként, 1795-ben átvette a monopóliumot a lőporgyártás felett.³⁹ Ezekről az oszmán társadalom legfelső

Osmaniyye, ford. Erol Üyepazarcı, Istanbul, 1999).

³⁹ Tuğlacı, Pars (1993): *The Role of the Dadian Family on Ottoman Social, Economic and Political Life*, Istanbul.

részen elhelyezkedő neves kivételektől eltekintve, számtalan esettanulmány az Oszmán Birodalom különböző tartományyaiból arra világít rá, hogy mekkora feszültséggel kellett megbirkózni az örményeknek nap mint nap, felkapaszkodás és veszélyeztetettség között egyensúlyozva.

A bizalmatlanság romboló ereje: a Parigianok, a harputi kovácsmesterek⁴⁰

Harputból (Kharpert, Kelet-Közép-Anatólia) származik a Parigian család, akiknek a története nagyon jól szemlélteti, hogy az üldözés és kivándorlás nyomasztó helyzetéből miként adódnak olykor új lehetőségek, illetve azt, hogy a modern korban miként befolyásolta az örmények dinamikus felemelkedését a diaszpórában élő honfitársakkal való folyamatos kapcsolattartás. Ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az egyén kezdeményezései és kibontakozási lehetőségei mily mértékben múltak az oszmán kormány bizalmán vagy éppen bizalmatlanságán – és ezáltal korlátozva voltak.

A három testvér – Araham, Parichan-Ded Amu és Manug Parigian – a Harput melletti Hussenig nevű faluból származott. A kovácsművészet különböző ágaiban jeleskedtek, ezt a mesterséget Harput és Mezire környékén elsősorban örmények gyakorolták. A Parigian testvérek 1870-ben megalapították a környék első öntödését, és elsőként az ő gépeik működtek a víz erejével. Manug, a legifjabb fiútestvér 1880-ban az Egyesült Államokba utazott, hogy megismerje a legújabb gyártási technológiákat. Nem sokkal ezután Manug Parigian új tudással és külföldi gépekkel hazatért. Vele együtt jött Dikran Terzian (Tertsagian) is, tapasztalt szakmabeli, akit Parigian előzőleg rávett arra, hogy betársuljon a harputi gyárába.

A Parigian üzem igen sokféle terméket állított elő: mezőgazdasági gépektől fogva varrógépeken át egészen az oszmán biztonsági erők fegyverzetéig mindent gyártottak. Amilyen hasznosnak bizonyult a régióban a Parigian gyár az állami szervek és a társadalom számára, oly mértékben keltette fel a fegyvergyártás

⁴⁰ <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetofinamuratulazizharput/harputkaza/economy/trades.html>.

a tartományi vezetés gyanakvását. A gyárat rövid időn belül kétszer is be kellett zárni, majd újra megnyitották, ekkor döntött úgy Dikran Terzian, hogy egyelőre elhagyja az Oszmán Birodalmat, és visszatért az Egyesült Államokba. A problémák és akadályok száma egyre csak nőtt. 1893-ban ismételten bezáratták a gyárat, két évre rá, 1895-ben pedig a Parigian fivérek is érintette a birodalomszerte dúló, örményeket érintő mézszárlás: mindhárman megsebesültek. Ennek ellenére folytatták munkájukat, ám hamarosan újabb dolog szúrta a hatóságok szemét, mégpedig a nagy szélmalom. Azzal érveltek, hogy a szélmalom fenyegetést jelent az oszmán hadsereg számára, hiszen lövedéket lehet onnan kilőni, és elrendelték a szélmalom lerombolását. 1905-ben elhunyt a legidősebb fivér, Apraham, Manug pedig úgy döntött, hogy az Egyesült Államokba menekül.

Az 1908-as ifjútörök forradalom után Manug Parigian ismét reménykedni kezdett, és visszatért Harputba. 1915-ben először besorozták, majd meggyilkolták. Ded Amunak sikerült megmenekülnie, ő ugyanis belement abba, hogy öntödéje az állam számára ingyen végezze a munkát. 1923-ban végül ő is elhagyta az országot. Los Angelesben hunyt el 1931-ben.

Halálos felemelkedés: a Pastermadjianok, az erzurumi hússzárítók⁴¹

A Parigian család története elsősorban azt mutatja, hogyan hatott ki az oszmán hivatalok ingadozó „hangulata” a tartományokban élő, feltörekvő örményekre: az oszmán hivatalok ugyanúgy profitáltak az örmények vállalkozó kedvéből és kézművességéből, mint amennyire bizalmatlanok voltak velük szemben. Az erzurumi Khatchadour Efendi Pastermadjian sorsán keresztül azt szeretnénk szemléltetni, hogy az Oszmán Birodalom területén az örmények élete mily módon volt folyamatosan veszélynek kitéve muszlim környezetük ellenséges érzései miatt. Ez a fenyegetettség már eleve azért is fennállt, mert a hivatalok alig tettek valamit az örmények védelméért, illetve nem szabtak ki semmiféle szank-

⁴¹ Cora, Yaşar Tolga (2014): Why Was Pastırmacı Khatchatur Efendi Killed? The Life of an Ottoman-Armenian Elite in Mid-19th-Century Erzurum/Karin. In Tachjian, Vahé (szerk): *Ottoman Armenians. Life, Culture, Society*, 1. kötet, Berlin, 65–87. o.

ciót, amikor örmények ellen követett el valaki bűncselekményt. Szemet hunytak a népesség örményellenes hangulata és az örményekkel szembeni erőszak felett, sőt olykor még támogatták is ezeket.

Khatchadour Efendi Pastermadjian 1824-ben született. Édesapja hentes volt, aki idővel szerény jólétet tudott családjának biztosítani, jó összeköttetései voltak a környékbeli kézművesekkel és feltételezhetően a helyi hivatalnokokkal is. Khatchadour alatt a vállalat növekedésnek indult. A család elkezdett szárított hússal (*bastrma / pastirma*) foglalkozni, és az Erzurumban állomásozó oszmán csapatok fontos ellátójává nőtte ki magát. Ez a helyőrség különös jelentőséggel bírt, hiszen ez volt a negyedik hadtest főhadiszállása és az egész keleti oszmán rész katonai központja. A családi hentesvállalkozásból nemsokára gyár lett, szerteágazó kereskedelmi kapcsolatokkal. Khatchadour fokozatosan felépített egy kapcsolati hálózatot a környező, állattenyésztéssel foglalkozó törzsekkel, akik a gyárat ellátták, gyarapította a földeket, növelte a mezőgazdasági termelést, ráadásul a tartományi irányítás és a katonaság legmagasabb köreiből is otthonosan mozgott. Khatchadour Pastermadjian elkezdett az építőiparban is tevékenykedni, továbbá jólétének és státusának megfelelően abban tűnt ki, hogy jótékony célokat támogatott.

Khatchadour Efendi sikere és felemelkedése kétségkívül ellenségeket is szült, és bár adományai és befolyása egyaránt váltak nem-muszlimok és muszlimok hasznára, hovatartozásuktól függetlenül, a vele szembeni rosszindulat és ellenséges magatartás hamar vallásos színezetet nyert. Amikor Khatchadour Efendi 1872-ben a nyilvános fürdője (*hamam*) számára egy felszíni forrást akart megvásárolni, hamarosan vallásos konfliktus lobbant fel. A forrás előzőleg egy muszlim alapítvány (*waqf*) tulajdonában volt. Noha személyesen az alapítvány kezelője (*mütevelli*) volt az, aki a forrás értékesítését szorgalmazta, és a közigazgatási bíróság őt ebben megerősítette, a negyed mélyen muszlim lakossága mégis tüntetésbe fogott, mert felháborítónak tartotta, hogy a forrás egy muszlim alapítvány tulajdonából egyszer csak átkerül egy „hitetlenhez”. Khatchadour Efendi Pastermadjian a forrás megvásárlásával túllépett egy határt: a meghatározott, korlátozott cselekvési keretet, melyet a muszlim társadalom szabott ki továbbra is minden nem-muszlim számára – az Oszmán Birodalom reformjai ellenére. Egy felhergelt banda tüzet gyújtott Pastermadjian egyik üzlete (*han*) előtt, és a tömeg hét órán keresztül hangos szitkozódások mellett végignézte, ahogy a tűz harminc üzlet-

helyiséget és egy lakóházat elpusztított. Alig egy hónappal ezután Khatchadour Efendi Pastermadjiant fényes nappal fejen találta egy lövés hamámja előtt, és meghalt. A gyilkos, egy Muhiddin nevű dagesztáni bevándorló, megmenekült: ő az előre eltervezett merényletet egy muszlim csoport megbízásából követte el, melynek tagjai befolyásos erzurumi előkelők voltak, ráadásul a város rendőrfőkapitánya is közéjük tartozott.

Részvétel és kirekesztés

Leginkább azért kerültek az örmények ennyire veszélyeztetett helyzetbe, mert országszerte jelentős szerepet játszottak az Oszmán Birodalom megújulásában, az oszmán államapparátuson és társadalmi rendszeren belül kulturálisan, gazdaságilag és politikailag is kezdeményeztek. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az örmények a modernizáció motorjai és nyertesei lesznek, az örmény politikai elit egyre magabiztosabban követelt magának reformokat, az élet és a tulajdon védelmét, valamint arányos részvételt a kormányzati struktúrában. Ezáltal pedig a szervezett, plurális oszmán államról alkotott elképzeléseik egyre inkább ütközésbe kerültek azzal a muszlim-török birodalomról alkotott eszmével, melyet az ifjú török felső réteg képviselt. Az örmények élete az Oszmán Birodalomban paradox módon annál veszélyeztetettebbé vált, minél határozottabban álltak ki az oszmán állam mellett, minél egyértelműebben foglaltak állást a politikai integráció mellett, és minél aktívabban támogatták az Oszmán Birodalom megreformálását – bár hozzá kell tenni, hogy ez tűnt az egyetlen járható útnak, hogy kikerüljenek a veszélyeztetett állapotból.

A kora 19. században az oszmán hadsereg a központosító reformtörekvések következményeként szétverte Kelet-Anatólia kurd fejedelemségeit, viszont helyükre nem állítottak fel hatékonyan és következetesen egy új rendet és közvetlen kontrollt.⁴² Az oszmán kormányok ehelyett különböző helyi, egymással rivalizáló szereplőkre bízta a hatalmat, hogy azok egymást ellenőrzés alatt tartásuk, ezenfelül pedig bizonyos jogkörökkel, fegyverekkel vagy privilégiumokkal is ellátták őket. Ennek következményeként sok régióban hosszan elhú-

⁴² Az itt következő részt vö. a 4. fejezettel.

zódó törzsi viszályok és hatalmi harcok dúltak a tartományi igazgatóság szervei és a katonaság, illetve az irreguláris törzsi vezetők és a helyi tekintélyek között. A nomádok letelepítése és a Krímből, a Kaukázusból vagy a Balkánról érkező számos muszlim menekült (*muhacirun*) letelepítése – akiknek gyakran nem adattak meg az alapvető életfeltételek, emiatt csak rablásból tudták fenntartani magukat –, felerősítették a szántóföldekért és legelőkért folytatott versengést és az ebből eredő konfliktusokat. Végül az összetűzések vallási, illetve felekezeti színezetet kaptak, amikor keresztény örmények vagy aleviták váltak szunnita muszlimok áldozataivá.

Amikor 1877–78-ban a törökök elvesztették Oroszország ellen a háborút, az akkori pusztítások sokat rontottak a helyzeten. Mint ahogy a korábbi, Oroszország elleni háborúk miatt, ugyanúgy most is sok örmény lakos menekült ideiglenesen más tartományokba vagy a határon túlra. A pusztítások és az elvándorlás terméskimaradást eredményeztek, ennek következtében pedig helyenként éhínség alakult ki, ami oly jellemző volt az 1880-as évek Kis-Ázsiájára és a keleti tartományokra. A 19. század közepe után sok örmény falu hétköznapijait jellemezte a gyakori erőszak, rablás és túlkapás, amelyek ellen az örmény gazdák aligha tudtak védekezni, már pusztán azért sem, mert keresztényként nem tartották fegyvert. Az örmény patriarchátus, valamint az ún. örmény nemzeti gyűlés, mint az örmény közösség (*millet*) világi képviselője, számtalan petícióval fordult az oszmán központi kormányhoz reformokért és a bűncselekmények szankcionálásáért. Végül egyes örmények Európához fordultak. Az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején örmény forradalmi pártok alakultak, amelyek az ifjútörök forradalmárok oldalán II. Abdul-Hamid szultán autokrata rezsime ellen, illetve az 1876-os alkotmány újbóli bevezetése mellett harcoltak. II. Abdul-Hamid 1895–96-ban birodalomszerte lemeszároltatta az örményeket, miután azok – európai diplomáciai támogatással – egyre nyomatékosabban sürgették a reformokat avégett, hogy hatékonyabb védelmet biztosítsanak maguknak. A meszárások ugyan nemzetközi felháborodást eredményeztek, de semmilyen intézkedést nem váltottak ki.

Reformok és emancipációs törekvések

A 19. és a korai 20. században az Oszmán Birodalom területén élő örményeknek – tekintettel az adott népesedési struktúrájukra – a függetlenné vált balkáni államok mintája szerinti nemzetállami leválás a legkevésbé tűnt járható útnak. Így tehát az örmények többsége, beleértve a különböző vezető rétegeket és a forradalmárokat is, arra törekedett, hogy az örmény államot lehetőleg az Oszmán Birodalmon belül valósítsák meg. Elsősorban abban bíztak, hogy az oszmán állam modernizációja és megerősödése során a saját nemzetük is felvirágozik, mégpedig egy alkotmányos rezsim, politikai reformok, az összes népcsoport azonos státusa által – függetlenül a vallási hovatartozásuktól –, illetve a helyi autonómia szabályozásai és egy decentralizált állam jogrendszere révén, amely figyelembe veszi az oszmán népesség sokszínűségét és a birodalom regionális sajátosságait.

Az örmény vezető réteg, amely olyan határozottan kiállt az Oszmán Birodalom megújítása mellett, elsődleges célként a közösség hatékonyabb védelmére törekedett. Végezetül pedig részt akartak venni annak az államnak a kormányzati struktúrájában, melyet sajátjuknak tekintettek. Ez azonban egyet jelentett volna azzal, hogy megkérdőjeleződik az Oszmán Birodalom iszlám alapja és török dominanciája, illetve azzal, hogy az állami berendezkedés e két központi kérdést illetően új alapokra helyeződik – tehát olyan forgatókönyvet jelentett, amelyet az ifjútörök vezetők egzisztenciális fenyegetésként értelmeztek. Az ő államról alkotott eszméjük nem egy többfelekezetű és soknyelvű föderalista birodalom volt, hanem egy nagy török birodalom.

Többnemzetiségű állam vagy nemzetállam? Az „örmény kérdés” az oszmán rendszeren belül

1914 februárjában európai nyomásra végül a reformok mellett döntöttek, amelyek tartalmazták az oszmán-örmények helyzetének a javítását és autonómia létrehozását. Néhány hónappal később, amikor két európai megfigyelő érkezett a helyszínre, hogy felügyeljék a reformok megvalósítását, az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba. Szinte közvetlenül ezután vissza is vonták az egész

reformcsomagot. A világháború árnyékában az oly sokáig lappangó „örmény kérdést”, amely igazából az oszmán állam szerkezetét érintette, végleg „megoldották”: az örményeket kitelepítették és meggyilkolták, tulajdonaik és gazdasági üzemeik pedig szunnita-török kézre kerültek. Ezt követte a görögök elűzése, az 1923 utáni ún. népességcsere során, illetve az évtizedes erőszakos asszimilációs kísérlet, amely a kurd népcsoportot érintette. Mindezek következtében az egykor oly sokszínű Oszmán Birodalmat erőszakosan átalakították, hogy minél jobban megvalósíthassák a homogén török nemzetállam eszményképét.

3.

A felülről jövő reformok dilemmája: II. Abdul-Hamid szultán katonai reformja és a német katonai misszió tevékenysége az Oszmán Birodalomban

A „hosszú” 19. század oszmán katonai reformjait felfoghatjuk az állam és a társadalom átfogó, modernizáló reformjának első állomásaként is; a katonai reformok az átfogó reformok érvényre juttatása eszközének és megvalósításuk mértékének a mutatójaként is tekinthetők. A késő 19. századi katonai reformokban, melyeket II. Abdul-Hamid szultán uralkodása alatt hajtottak végre, német katonatisztek is szerepet játszottak, őket 1882 után katonai misszió keretében küldték az Oszmán Birodalomba. Sok külföldi tanácsadó arról panaszkodott, hogy számtalan tényező gátolta a reformokat, és ezeket leginkább a kulturális különbségeknek tudták be. Ezzel szemben a történelmi elemzések arra vetettek fényt, hogy a német tanácsadók által kifogásolt reformtörekvések halogatása sok más akadály mellett annak is volt köszönhető, hogy a németeknek és oszmán megbízóiknak más-más érdekük és prioritásuk volt. A hamidi katonai reformok és a német katonai misszió munkája kiválóan tükrözik azt a dilemmát, amely az oszmán reformfolyamatot és az oszmán politikába való európai beavatkozást összességében jellemezte.

Európai tanácsadók oszmán szolgálatban

Amikor az oszmán szultánok a katonaságot fejleszteni akarták – leginkább fegyvertechnikai találmányok terén –, rendszerint olyan európaiakhoz fordultak,

akik áttértek az iszlám vallásra, és oszmán szolgálatba léptek.⁴³ A kései 17. és a korai 18. század háborúi során nyilvánvalóvá vált az európai hadseregek technikai fölénye, így I. Mahmud szultán (1730–1754) célzottan európai instruktorokat alkalmazott saját haderejének technikai modernizálására. Mintegy 30 évvel később I. Abdul-Hamid (1774–1789) még egy lépéssel továbbment. Ő volt az első, aki úgy alkalmazott külföldi haditechnikusokat, hogy azoknak nem volt kötelező áttérniük az iszlámra.⁴⁴ Ebben a korban létesültek azok az alapok, amelyekre III. Szelim szultán (1789–1807) a reformjait építhette. Haditechnikai iskolákat alapított a szárazföldi és tengeri haderők számára, modernizálta az oszmán fegyvergyártást, továbbá a tüzérség egységeit a katonaság legütőképesebb részeivé fejlesztette.⁴⁵

A 18. század vége felé, de leginkább a 19. századi reformkorszakban már nemcsak technikai fejlesztések miatt hívtak külföldi tanácsadókat az országba, hanem a haderő újraszervezése miatt is. Poroszországgal már az 1870-es években felvették a kapcsolatot. Az első porosz katonai misszió, amely tartósan is nyomot hagyott az oszmán hadseregben, II. Mahmud szultán (1808–1839) uralkodása alatt érkezett az Oszmán Birodalomba. Helmut Graf von Moltke, aki később olyan fontos szerepet játszott a német katonaság történetében, fiatalemberként tartózkodott 1835 és 1839 között az Oszmán Birodalomban, három további porosz tiszt társaságában.⁴⁶ Többek között segített az oszmán katonaság első tartalékos szervezetének (*redif*) felállításában, amelyet 1834-ben helyi milíciaként hoztak létre, és amely ugyan hasonlított a porosz *Landwehrre* (honvédségre), de a kötelező sorkatonaság bevezetésének az előfutára volt, voltaképpen az első lépést

⁴³ Lewis, Bernard (1965): *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 41. o.; Agoston, Gabor (1994): „Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1994/47., passim.

⁴⁴ Shaw, Stanford J.; Shaw, Ezel Kural (1976): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 1. kötet, Cambridge, 240–242. o., 251–252. o.

⁴⁵ Erről részletesebben ld. Shaw, Stanford J. (1971): *Between Old and New. The Ottoman Empire under Selim III. 1789–1807*, Cambridge, MA.

⁴⁶ Wallach, Jehuda L. (1976): *Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835–1919*, Düsseldorf, 15–29. o.; von Moltke, Helmuth (1893): *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin; Wagner, Reinhold (1893): *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837–1839*, Berlin.

jelentette annak bevezetéséhez.⁴⁷ Az egész 19. század folyamán a redifek fő feladata az volt, hogy a tartományokban fenntartsák a rendet.⁴⁸ Ugyanakkor az oszmán hadsereg egyik legfontosabb támaszává nőttek ki magukat.⁴⁹ Moltke küldetése ugyan 1839-ben – amikor Nisib mellett megsemmisítő csapás érte az oszmán hadsereget – befejeződött, tevékenysége miatt az Oszmán Birodalomban mégis legendaként emlegették, olyannyira, hogy évtizedekkel később is hivatkoztak rá, például amikor II. Abdul-Hamid szultán és a fiatal Német Birodalom tárgyalt egymással.⁵⁰

Az 1875–1878-as évek gyökeres változást jelentettek az Oszmán Birodalom számára, amely ezalatt egy államcsődöt, két szultánváltást is átvészelt, illetve katasztrofális vereséget szenvedett Oroszországtól. II. Abdul-Hamid szultán az 1876-os válság közepén került hatalomra, nem sokkal ezután megtapasztalta azt, hogy hadba léptek, majd azt, hogy vereséget szenvedtek, illetve megtapasztalta az európai hatalmi egyensúly diplomáciáját is. 1880-ban azzal a kéréssel fordult Németországhoz, hogy küldjenek civil és katonai tanácsadókat. Ezzel együtt az oszmánok tettek ugyan egy első szövetkezési ajánlatot a németeknek, de Bismarck elutasítása után a tárgyalások arra szorítkoztak, hogy katonai misszió érkezzen az oszmán hadsereg újjászervezésére.⁵¹ Bismarck 1890-es lemondását követően a német politikai és katonai körök folyamatosan számoltak egy német-oszmán szövetség lehetőségével, emiatt nagy figyelemmel kísérték az oszmán hadsereg fejlődését, hogy felmérjék az Oszmán Birodalommal történő katonai szövetség potenciális erejét.⁵² Amikor a németek 1882-ben azzal a

⁴⁷ Hartmann, Elke (2016): *Die Reichweite des Staates. Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit im Osmanischen Reich 1869–1910*, Paderborn, Kap. III. 2.

⁴⁸ Zürcher, Erik Jan (1999): The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1918. In uő. (szerk.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia*, London / New York, 79–94. o., itt: 81. o.

⁴⁹ *AA-PA*, *Türkei* 142, 1. kötet, Radowitz an Bismarck vom 25.12.1882., melléklet 1: Bericht von General Kaehler vom 23.12.1882.

⁵⁰ Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 29. o.

⁵¹ Holborn, Hajo (1926): *Deutschland und die Türkei 1878–1890*, Berlin, 23–ff.; van Kampen, Wilhelm (1968): *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II.* Diss., Kiel, 18. o.; vö. továbbá Vehbi, Ali Bey (1910): *Pensées et Souvenirs de l'Ex Sultan Abdul-Hamid*, Párizs, 124–125. o.

⁵² Schöllgen, Gregor (2000): *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914*, München, 107–131. o. Von Goltz rendszeres hivatalos és nem

céllal küldtek Isztambulba katonai missziót, hogy megreformálják az oszmán szárazföldi haderőt, addigra már az oszmán hadsereg vagy fél évszázadnyi fejlesztést tudhatott maga mögött, a modern kontinentális Európa kötelező katonai szolgálatra épülő hadseregeinek mintájára.

Oszmán katonasági reform és a modern hadsereg felépítése

Az Oszmán Birodalomban 1826-ban kezdődik a modern, sorozáson alapuló katonaság történelme. Ebben az évben számolták fel a janicsár hadtesteket, 1839-ben pedig bejelentették a gülhanei reformrendeletet. Amikor 1826-ban újjászervezték a szárazföldi haderőket, eleinte a francia befolyás volt a meghatározó. Ez nem meglepő, hiszen a napóleoni háborúkat követően a többi európai országban is a francia katonaság szervezeti struktúráját, taktikai elképzeléseit és képzési rendszerét tekintették példaképnek, mely a kötelező katonai szolgálatra épült.⁵³ Ez azt jelentette, hogy a régóta fennálló hivatásos hadsereg helyébe egy olyan fegyveres erő lép, mely a sorkatonaságra épül, ezáltal a férfi népesség minél nagyobb része bevonható a hadviselésbe. A hadsereg felépítése (*ordu*) szintén a kontinentális európai hadseregek mintájára történt. A hadtest képezte a legnagyobb harci egységet. Ez tovább tagolódott dandárokra, hadosztályokra, ezredekre, zászlóaljakra és századokra. Ennek a szervezeti hierarchiának a csúcsára egy új, központi, legfőbb katonai parancsnokságot helyeztek. A szerászker (a hadsereg legfőbb irányítója) székhelye Isztambulban volt. Ebből a hivatalból alakult ki később az oszmán hadügyminisztérium. A katonák sorozása a tartományi kormányzó feladata volt, akinek előre meghatározott létszámú alakulatokat kellett felállítania.⁵⁴ A hagyományos tartományi csapatokat (szpáhi) szintén integrálták az új hadseregbe, mint ahogy sok egykori janicsárt is átvettek. A reg-

hivatalos beszámoló az oszmán fegyveres erők állapotáról rendszerint tartalmaznak becsléseket is az erejükről, egy esetleges német-oszmán szövetséget szem előtt tartva. Vö. Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 56. o.

⁵³ Griffiths, Merwin A. (1966): *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II. 1880–1897*. Diss. University of California, Los Angeles, 16. o.

⁵⁴ Zürcher: *The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1918*. 80. o.

uláris egységekhez hozzájöttek irreguláris csapatok, amelyek továbbra is az oszmán hadi erők számszerűleg legnagyobb kontingensét képezték.⁵⁵

Az 1843-as honvédelmi törvénnyel rendszereződött a katonák sorozása, és központosult a hadsereg szervezete.⁵⁶ Ezt követően már be lehetett vezetni az általános hadkötelezettséget, amit már II. Mahmud eltervezett. Az ő uralkodása alatt az általános hadkötelezettség megvalósítása a sorhadak esetében ugyan kevésbé járt sikerrel, viszont a tartalékos csapatok felállításával részben sikerült átültetni. A szervezetlen csapatállítás helyére – francia és porosz mintára – sorolós rendszer került. A reguláris hadseregben (*nizam*) töltött katonai szolgálat idejét öt évben határozták meg. Ehhez még hozzájött hét évnyi szolgálat tartalékosként.⁵⁷ A csapatok létszámát a nizam egységek esetében 150 ezer főben határozták meg, a tartalékos egységek esetében további 90 ezer főben. Mindegyik katonai egységet – egy-két kivételt leszámítva – a központi katonai hierarchiába tagolták be. A kontinentális európai hadseregek mintájára az egész katonaságot öt hadtestbe osztották, mindegyikük a három fegyvernem (gyalogság, lovasság és tüzérség) egységeiből, illetve ellátócsapatokból és technikai egységekből állt. A katonai igazgatást központosították, és a szerászkert hivatali pozícióját megerősítették. Az országot honvédelmi területekre osztották, ezek alapján zajlott a sorozás a megfelelő hadtestbe. A helyi központok Isztambulban (I), az albániai Szkutariban (II), Manastirban (III), Erzurumban (IV) és Damaszkuszban (V) voltak.⁵⁸ A nagy távolságok és rossz szárazföldi útvonalak miatt a többi arab tartományt egyelőre kevésbé vették számításba. A honvédelmi területek nem feleltek meg egy az egyben a polgári közigazgatásnak, hanem több vilajetből

⁵⁵ Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet, 41–45. o.; Çoker, Fahri (1985): *Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler*. In Belge, Murat (szerk.): *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Istanbul, 5. kötet, 1200–1266. o.

⁵⁶ Az 1843 utáni katonai reformhoz vö.: Zürcher: *The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1918*. 81–82. o.; Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*. 75. o., 83–91. o.; bővebben: Heinzelmann, Tobias (2004): *Heiliger Kampf oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärpflicht im Osmanischen Reich 1826–1856*, Frankfurt am Main.

⁵⁷ Lewis, Bernard (1953): „The Impact of the French Revolution on Turkey. Some Notes on the Transmission of Ideas.” *Journal of World History*, 1953/1. 105–125. o., itt: 109–110. o.

⁵⁸ Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet, 85. o.; Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 29. o., 29. megj.

(tartományból) álltak. Miután egyre több katonai feladatot – kiképzés, toborzás, hadgyakorlatok és mozgósítás – áthelyeztek a civil tartományi adminisztrációból a hadtest-parancsnokokra, a központi kormánynak sikerült ellensúlyoznia a válik hatalmi pozícióját.⁵⁹ Amikor 1860-ban létrehozták a vezérkart, ezzel fontos lépést tettek a katonai szervezet központosítása felé, habár a vezérkar eleinte igencsak lassan és nem túl hatékonyan dolgozott, hiszen alig állt rendelkezésre megfelelően képzett tiszt.⁶⁰ A katonai reform egyik legégetőbb problémáját a katonai vezetőség megfelelő kiképzése jelentette. Ennek orvoslásához felépítettek egy oktatási rendszert a katonai alap- és továbbképzés számára.⁶¹ Az oszmán kormány ezenfelül alapított Párizs mellett egy katonai iskolát francia tanárokkal, viszont oszmán irányítás alatt.⁶²

Az 1861-es szultánváltást követően ismét új lendületet kapott a katonai reform. Hüseyin Avni pasa szerászkersége alatt a hadsereget ismételten bővítették, és európai fegyverzettel szerelték fel. 1869-ben újabb sorozási törvényt hoztak, mely egy második tartalék felállításáról is rendelkezett (a műsztahfizéről, mely hasonlított a porosz *Landsturmra*). Ezeket az egységeket felállították ugyan, de katonailag nem képezték ki.⁶³ A hadrend struktúráját is bővítették: két új hadtestet hoztak létre, az egyiket Mezopotámiában, bagdadi központtal, a másikat Jemenben, szanaai központtal. A peremvidékeken, ahol a lakosságot nem érintette az általános sorozási rendszer, helyi határegységeket állítottak fel. Ez vonatkozott Jemenre, melyet csak névleg vontak be a reguláris szervezetbe, az észak-afrikai országrészekre (Egyiptomot leszámítva, mivel 1840 óta nem tartozott már közvetlen oszmán fennhatóság alá, pusztán egy éves átalányadót fizetett az Oszmán Birodalomnak), valamint Krétára.⁶⁴ Végül a katonai képzési rendszert is kibővítették: miután a Párizs melletti oszmán katonai iskolát 1875-ben bezárták, az

⁵⁹ Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 18–22. o.

⁶⁰ Uo. 30–31. o.

⁶¹ Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet, 107. o.; egy összefoglalás a tanzimat 1856 utáni oktatási programjáról itt található: Karal, Enver Ziya (1995): *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 6. kötet, 168–172. o.

⁶² Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 22–23. o.

⁶³ Karal: *Osmanlı Tarihi*. 7. kötet, 187. o.; Zürcher: *The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918*. 82. o. f.

⁶⁴ Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet, 85. o.; Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 28. o.

oszmán kormány saját területen létrehozott egy hálózatot, az ún. *askeri rüşdiye*-iskolákat, új, alapszintű katonai oktatási intézményekkel. Ezzel pótolták az utolsó nagy hiányosságot a katonai képzési rendszerükben.⁶⁵

Az oszmán hadsereg II. Abdul-Hamid kormányzásának kezdetén

Amikor II. Abdul-Hamid 1876-ban uralomra került, az új oszmán hadsereg egy külső szemlélő számára igencsak impozáns volt, szám szerint és fegyvereit tekintve is. Szárazföldi és tengeri haderejük a létszámot tekintve vetekedett Európa vezető hadseregeivel.⁶⁶ Csakhogy a logisztika és az ellátmányozás területén alapvető hiányosságok mutatkoztak, és ez a központi katonai szervezetre is vonatkozott. A vezérkar csak elvétve működött, a brit nagykövetség tájékozottabb volt az oszmán hadsereg állapotáról, mint a saját vezetőségük. Az oszmán vezérkar még ennél is kevésbé tudta felmérni a potenciális ellenfelek katonai erejét.⁶⁷

És itt mutatkozik az oszmán hadsereg egyik leggyengébb pontja: minden igyekezet ellenére hiányoztak a hadseregből a jól képzett tisztek. 1876-ban csupán a katonatisztek 15%-a tudhatott maga mögött alapos katonai kiképzést.⁶⁸ A sorozási rendszer továbbra is elégtelen volt: ugyan a birodalom számára sikerült elég katonát rendelkezésre bocsátani, a terhek megoszlása meglehetősen egyenlőtlen volt. Voltak olyan népességcsoportok, melyeket törvény alapján kizártak a katonaságból. Ide tartozott minden nem-muszlim, nekik a katonai szolgálat helyett katonai pótdátót (*bedel-i askeriye*) kellett fizetniük. Ehhez hozzájött Isztambul és némely határrégió népessége, akik mentességet élveztek. És akadtak olyan régiók is, ahol ugyan érvényes volt a sorozási törvény, mégse rendelkezett a kormány megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy azt végrehajtsa. A birodalmon belül ez leginkább a nomád és törzsi csoportokra vonatkozott. Végezetül pedig azok, akik megfelelő pénzüsszegekkel és befolyással rendelkeztek, pénzzel kiválthatták

⁶⁵ Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 29. o.

⁶⁶ Karal: *Osmanlı Tarihi*. 8. kötet, 356. o. f.; a tengeri haderőről: Davison, Roderic H. (1973): *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton, New York, 264–266. o.

⁶⁷ Karal: *Osmanlı Tarihi*. 8. kötet, 357–358. o.

⁶⁸ Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 30. o.

magukat a katonai szolgálat alól, illetve helyettük küldhettek maguk helyett. A honvédelmi területek meghatározásakor újabb anomália keletkezett, a területek kijelölése nem volt arányos a birodalom népességmegoszlásával.⁶⁹

Hamidi reformtervek

Küçük Said pasa, II. Abdul-Hamid nagyvezírje volt az a magas rangú oszmán hivatalnok, akit annyira sokkolt az Oroszországgal szembeni vereség, hogy ki-elemezte a háború lefolyását és kimenetelét, majd ezek alapján kidolgozta a katonaság átszervezését. Said tulajdonképpen nem tartozott a hadsereghez.⁷⁰ Ennek megfelelően a katonai reformmal kapcsolatos ötletei nem tartalmaztak konkrét javaslatokat a katonaság újjászervezéséhez, hanem csak általános irányelveket a katonaság központi feladatairól és célkitűzéseiről, a szervezeti struktúráról és a katonai reform politikai előfeltételeiről. 1878-ban, amikor még csak igazságügyi miniszter volt, memorandum formájában a szultán elé terjesztette reformelképzeléseit. 1880-ban, első nagyvezírségének kezdetén, benyújtott a szultánnak egy részletesebb írást az ország védelmének a kérdéséről. 1883-ban pedig egy újabb feljegyzésben összefoglalta a szultán számára elképzeléseit a diplomáciai és katonai eszközök szerepéről, a birodalom védelmének érdekében.⁷¹

Míg Said pasa a szultánnak felvázolta egy lehetséges reform általános irányelveit, addig egy kifejezetten erre a célra felállított bizottság konkrét javaslatokat tett a katonai reformokra. II. Abdul-Hamid 1880-ban létrehozta a Felső Katonai

⁶⁹ Zürcher: *The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1918*. 82–83. o.; Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 20., 31. o.

⁷⁰ Said pasáról vö. Kuran, Ercüment (1970): „Küçük Said Paşa (1840–1914) as a Turkish Modernist.” *International Journal of Middle East Studies*, 1970/1. 124–132. o.; Karal: *Osmanlı Tarihi*. 8. kötet. 289–293. o.; İnal, İbnülemin Mahmud Kema (1964): *Osmanlı Devrinde Son Sadriâzamlar*, Isztambul, 2. kötet, 989–1264. o.; vö. még Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet, 219. o.; Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. 175–180. o.

⁷¹ Said szultánhoz intézett beadványai és reformtervének főbb pontjai megtalálhatók összegezve a visszaemlékezéseiben: Paşa, Mehmed Said (1328/1912): *Said Paşanın Hatıratı*, Istanbul, 1. kötet, 388–391. o., 430–432. o. és 477–480. o.; vö. még Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 38–43. o. és Kuran: *Küçük Said Paşa (1840–1914) as a Turkish Modernist*. 125. és 131. o.

Vizsgálóbizottságot (*teftiş umumi-i askeri komisiyon-u âlisi*), és azzal a feladattal bízta meg, hogy vizsgálja meg az oszmán és a külföldi katonai szervezetek felépítését, illetve hogy dolgozza ki az oszmán hadsereg számára alkalmas reformterveket.⁷² A bizottság élén maga a szultán állt, az egyik ügyvezető elnök pedig Gazi Ahmed Muhtar pasa volt. Ő a háború alatt parancsnokként szolgált a keleti fronton, Kars erődjének a védelmekor kitüntették. Köztudott volt, hogy következetesen támogatta a reformokat.⁷³ A bizottság nagyjából 40 tagot számlált, nagy részük katonatiszt volt a reguláris hadseregben. Fennállásának első két évében a vizsgálóbizottság egy sor javaslattal állt elő a katonai reformmal kapcsolatban, ezek a javaslatok mind a német katonai szervezet mintájára készültek. A hadsereg teljes létszámát a háború előtti 500 ezer főről 800 ezer főre akarták bővíteni, leginkább további tartalékos egységek felállításával. Ehhez porosz mintára létre akartak hozni egy szigorúbb sorozási törvényt, mely hatályon kívül helyez egy sor mentességet. Ez elsősorban a nem-muszlim népességet érintette, akik eddig felmentést kaptak a katonai szolgálat alól.⁷⁴

A német katonai misszió

Az oszmán Katonai Vizsgálóbizottság terveiben messzemenőig a német hadsereg modelljét követte. Ezzel a bizottsággal párhuzamosan és vele együttműködve egy másik, német tisztekből álló csoportot is megbíztak azzal, hogy reformtervezetet dolgozzon ki az oszmán hadsereg részére.⁷⁵ 1882 májusában megérkezett a német katonai misszió első négy katonatisztje az oszmán fővárosba. Kaehler ezredest bízták meg a misszió vezetésével, rajta kívül egy-egy tisztet küldtek fegyvernemenként: von Hobe főtiszte a lovasság számára, Kamphoe-

⁷² *AA-PA*, Törkei 142, 1. kötet, Radowitz an Bismarck vom 25.12.1882, 1. melléklet: Bericht von General Kaehler vom 23.12.1882; Törkei 142, 1. kötet, Hirschfeld an Bismarck vom 19.10.1882; vö. még Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet, 184., 186., 245. o.

⁷³ *AA-PA*, Törkei 142, 1. kötet, Radowitz an Bismarck vom 25.12.1882, 1. melléklet: Bericht von General Kaehler vom 23.12.1882; vö. még Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet, 184., 186., 245. o.

⁷⁴ *AA-PA*, Törkei 142, 1. kötet, Hirschfeld an Bismarck vom 19. Januar 1882.

⁷⁵ Vö. Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 45. o.

vener főtisztet a gyalogság számára és Ristow főtisztet a tüzérség számára. Első feladatuk abból állt, hogy felmérjék az oszmán hadsereg akkori állapotát, majd ez alapján fejlesztési javaslatokat tegyenek; mindkettőről jelentést is kellett készíteniük a szultán számára. Hat hónap elteltével a német tanácsadók befejezték munkájukat. Von Hobe, Ristow és Kamphoevener részletes leírásokat és reformprogramokat fogalmazott meg, mindegyikük a saját fegyvernemére vonatkozóan. Kaehler pedig kiegészítette mindezt a teljes hadsereg struktúrájáról szóló szakvéleményével, megfelelő javaslatokat tett a sorozási eljárás reformjára, a területi felosztásra és a csapatok kiképzésére, illetve az egyes jelentéseket egységesen keretbe foglalta. A német tanácsadók módosítási javaslatai összességében átfogó átalakításokat jelentettek az oszmán haderők számára. Ezt a terjedelmes írást átadták a szultánnak.⁷⁶ Az egyes jelentések részletes összefoglalóit, melyeket Kaehler egy bevezetővel egészített ki, Radowitznak, az isztambuli német nagykövetnek küldték el, aki „szigorúan bizalmas” megjelöléssel Berlinbe továbbította azokat.⁷⁷ Kaehler bevezetésében felvázolta az oszmán hadsereg szervezeti felépítését, jelenlegi állapotát és alapvető hiányosságait. A hadsereg minden lényeges területén szükségnek találta a reformokat. Kaehler összefoglalva a következőket írta le:

„Amikor minden erőmmel azon voltam, hogy török oldalról beszerezsem a munkámhoz szükséges információanyagot, akkor igen gyorsan meggyőződhettem arról, hogy a hadsereg újraszervezésekor a külső formát ugyan elismerésre méltó szorgalommal és ügyességgel lemásolták, ezek egy általános hadkötelezettségen alapuló hadsereg szerkezetét tekintve a legjobbaknak bizonyultak; ugyanakkor arról is meggyőződhettem, hogy egy efféle hadsereg belső életfeltételei számára még minden felismerés hiányzik, hogy ez a hadsereg minden szempontból egyik napról a másikra él, a háború eshetőségére gyakorlatilag semmi sincs előkészítve, a csapatok

⁷⁶ Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 49–51. o.

⁷⁷ *AA-PA, Türkei* 142, 1. kötet, Radowitz an Bismarck vom 25.12.1882, 1. melléklet: Bericht von General Kaehler, 2. melléklet: Bericht und Reorganisationsplan für die Türkische Kavallerie von Oberst Hobe, 3. melléklet: Bericht über die Feldartillerie von Oberst Ristow, 4. melléklet: Bericht über die Türkische Infanterie von Oberst Kamphövenner.

taktikai képzettsége leginkább elégtelennek nevezhető, és a magasabb csoportvezetők kiképzése érdekében semmi intézkedés nem történt.”⁷⁸

Az összeállított reformintézkedések listája az adott helyzetet írta le. Ez a lista leginkább a következőket követelte: rendszeresebb és megbízhatóbb sorozási eljárást, a hadkötelezettek hatékonyabb felügyeletét, a lovak és a felszerelés alaposabb ellenőrzését, illetve a csapatok folyamatos ellátását. Felhívta a figyelmet a mobilizálási tervek, a hadrend és a kommunikációs vonalak szükségességére. Mindezek előtt pedig a katonák és tisztek alapos elméleti és gyakorlati kiképzését hangsúlyozta, szintúgy a vezetőségét, beleértve a nagyobb manővereket is.⁷⁹

Kaehler a reformok fő akadályait is megnevezte: pénzhiány, rossz szervezés és a hivatalnokok lefizethetősége. Ezek az akadályok megegyeztek azokkal, melyeket Said pasa nagyvezír egyszer már megnevezett a szultánnak. Az oszmán hadsereg helyzetéről készült leírás se tartalmazott nagyon új információt a szultán számára.⁸⁰ Kaehler a német kormány számára készített összefoglalójának a végén egy összegző véleményt írt az oszmán hadsereg reformképességéről, illetve saját tevékenysége várható eredményéről. A tisztikar minőségi hiányosságait szembeállította „a nép nagy katonai adottságaival, valamint azzal a képességével, hogy bármilyen helyzethez gyorsan tud alkalmazkodni, hogy a kívülről érkező dolgokat be tudja építeni, amennyiben megvan ezekhez a kellő akarat”; sok vezető tiszt közömbösségét vagy akár rejtett ellenállását pedig szembeállította a szultán energikus reformszándékával. Az összes akadály ellenére tehát optimista képpel zárta jelentését.⁸¹

A német tisztek optimizmusát nem sokkal ezután felváltotta a rezignáció, hiszen alig akadt olyan reformjavaslatuk, melyet tényleg megvalósítottak volna. Sőt, immár az volt a benyomásuk, hogy reformtörekvéseiket folyamatosan aláássa a nemakarás, a lustaság, a közömbösség, sőt a nyílt szabotázs az oszmán katonaság és civil hivatalnokok részéről, egészen a legfelsőbb pozícióig, mi több,

⁷⁸ Ugyanitt, Bericht von General Kaehler vom 23.12.1882.

⁷⁹ Ugyanitt.

⁸⁰ Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 55–56. o.

⁸¹ *AA-PA*, Türkei 142, 1. kötet, Radowitz an Bismarck vom 25.12.1882, 1, melléklet: Bericht von General Kaehler vom 23.12.1882.

a szultánig.⁸² Ez alól kivételt jelentett Colmar Freiherr von der Goltz – noha messzemenőig osztozott társainak tapasztalataiban –, aki 1883-ban csatlakozott a német katonai misszióhoz, és akinek a személyét a katonai iskolák területén végzett tevékenysége révén hasonlóképpen túlértékelték, mint korábban Moltkét.⁸³ Egy köztudott ellentmondás vált nyilvánvalóvá: egyrészt a szultán meghívott egy csoportnyi német tisztet, bőkezűen kifizette őket és reformjavaslatokat kért tőlük, másrészt viszont az oszmán hadsereg látszólag nem vette hasznát a külföldi szakértelemnek. Ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni ezt az ellentmondást, érdemes a katonai reformokat és a német katonai misszió tevékenységét nem elszigetelten vizsgálni – tehát nem pusztán katonai szempontok alapján vagy a helyi német katonák és a külügyi hivatalban dolgozó kapcsolattartók szemszögéből –, hanem nagyobb összefüggésben, figyelembe véve az Oszmán Birodalom sajátos politikai és társadalmi helyzetét, a szultán és a kormány pozíciójából adódó tekintéllyel és a cselekvési lehetőségek korlátaival együtt.

Tervek és megvalósításuk

II. Abdul-Hamid katonai reformjainak vizsgálatakor először az tűnik fel, hogy sokkal több mindent elterveztek, mint amennyit végül megvalósítottak.⁸⁴ Az elvesztett orosz-oszmán háború révén nyilvánvalóvá vált, hogy sürgősen szükségesek a katonai reformok. Ennek következtében aktívan nekiálltak tervek készíteni, viszont a megvalósításuk nagyon elhúzódott. 1885-ig még csak lépése-

⁸² *AA-PA, Törkei 148*, 3. kötet, Goltz an Waldersee vom 19.11.1883; *Törkei 142*, 3. kötet, Radowitz an Caprivi vom 16.05.1890 melléklettel: Bericht von Goltz vom 15.04.1890; *Törkei 139*, 12. kötet, Radolin an Caprivi vom 05.07.1893; *Törkei 142*, 9. kötet, Radolin an Hohenlohe-Schillingsfürst vom 18.08.1895; vö. még von der Goltz, Colmar Freiherr (1929): *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 121–122. o.; BOA, Y.MTV. 34/ 38, 21. Za. 1305/ 30.07.1888. (Goltz panaszkodik, hogy a reformokat elodázzák). A francia katonai attasék nagyon hasonlóan nyilatkoztak, vö. pl. SHD, 7 N 1626, de Torcy an Ministre de la Guerre, 26.08.1879, No. 138; SHD, 7 N 1628, Mañniel an Ministre de la Guerre, 28.11.1882, No. 70, 1. o.

⁸³ Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 64–107. o.; Goltz: *Denkwürdigkeiten*. 106–123. o.; Krethlow, Carl Alexander (2012): *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha. Eine Biographie*, Paderborn, 119–123. o.

⁸⁴ Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 118. o.

ket se tettek abba az irányba, hogy a konkrét megvalósítás megkezdődhessen. Csak az újabb háború veszélye, mely Kelet-Trákia Bulgáriához csatolása miatt fenyegetett, adott a reformtevékenységeknek új lendületet.⁸⁵ A rákövetkező öt évben több törvényt is elfogadtak, a teljes leltárkészítéssel a reformok megvalósításának alapvető előfeltételét teremtették meg.⁸⁶ Az oszmán hadsereg tulajdonképpen megreformálása csak 1890-ben, tizenkét évvel az orosz-oszmán háború vége után valósult meg.

A német tanácsadók, akik nagy lelkesedéssel fogtak hozzá munkájukhoz, tevékenységük elején még bizakodtak. A lendület és az optimizmus azonban hamar elfogyott. Ugyan hivatalos jelentéseikben, melyeket a német kormánynak küldtek, újra meg újra hangsúlyozták, hogy az oszmán hadsereg reformképes, privát levelezésükben egyre jobban érződött frusztrációjuk.⁸⁷ A német tisztek gyakran úgy látták, hogy javaslataik megvalósítását szándékosan halogatják, a csapatgyakorlatokat akadályoztatták, ők maguk pedig tétlenségre kényszerültek.⁸⁸ Végezetül pedig – Goltz nevezetes esetét leszámítva – beletörődtek az adott helyzetbe, az Oszmán Birodalomban töltött szolgálatukat leginkább személyes gyarapodásukra fordították.⁸⁹

⁸⁵ Edgar Hösch (2008): *Geschichte der Balkanländer*, München, 175–179. o. II. Abdul-Hamid mindent megtett annak érdekében, hogy elkerülje a háborút Kelet-Ruméliáért, amely pedig indokolt lett volna, vö. Freiherr von der Goltz, Colmar: *Denkwürdigkeiten*. 125–128. o.; *AA-PA, Türkei 142*, 1. kötet, Waldersee an Bismarck vom 21.10.1885, Melléklet: Bericht von Goltz vom 17.10.1885, 7–8. o.

⁸⁶ Vö. elsősorban az 1886-os sorozási törvényt (Asakir-i Nizamiye-i Şahanein Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayun, Istanbul 1302 M. [1304 H.]) és a honvédelmi körzetek újratervezésével kapcsolatos terveket (BOA, Y.EE.d. 1197, tertibat-ı müteyemmene-i cedideye tev kan asakir-i ihtiyatiye-i şahane hakkında kanunnamei hümayundur, Istanbul 1303 M. [1887]; vö. továbbá SHD, 7 N 1629, Caffarel an Ministre de la Guerre, No. 149 vom 18.04.1888 és No. 150 vom 24.04.1888).

⁸⁷ Vö. Kaehler leveleit az 1882-es évből, BA/MA, N65/ 11.

⁸⁸ *AA-PA, Türkei 142*, 7. kötet, Radolin an Caprivi vom 05.07.1893, Melléklet: Kamphöner, „Auszug meines Memoire's (überreicht S.M. dem Sultan Dezember 1892)”, 31.05.1893; *AA-PA, Türkei 142*, 7. kötet, Radolin an Caprivi vom 05.07.1893 (leirat); *AA-PA, Türkei 142*, 7. kötet, Radolin an Caprivi vom 13.07.1893, melléklettel: Bericht von Grumbckow, Konstantinopel, Moda, 09.07.1893.

⁸⁹ von Schmiterlów, Bernhard (1926): *Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz-Pascha*, Berlin, 112–113. o.; *AA-PA 139*, 7. kötet, K. Botschaft an Bismarck vom 27.07.1885. Vö. még Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 69–76. o.

A hamidi reformok látszólagos ellentmondásai

A végül megvalósított reformok ambivalens képet mutatnak. A hadsereget a legmodernebb hadieszközökkel látták el, de a fegyverezéskor érintetlenül a fegyvertárban maradt. A partvédelmi löszereket Isztambulban tárolták, az új fegyvereket nem adták ki a csapatoknak. A csapatok létszámát nagymértékben megnövelték, de a kiképzésüket elhanyagolták. A tartalékos egységeket egyáltalán nem vonták be a manőverekbe, és a sorhadak kevés rendszeres gyakorlatot tartottak.⁹⁰ Kiképezték a tisztek új generációját, de megtagadták tőlük az élő gyakorlatot a csapatokkal.⁹¹ A hadsereg szervezeti struktúráján javítottak. A területi újrafelosztás a terhek kiegyenlítettebb elosztását eredményezte, sőt a szabályozottabb sorozást is elősegítette. Viszont a hadsereg hatékony bevetését megakadályozta az, hogy nem voltak világos parancsnoki struktúrák – már csak azért sem, mert a szultán a meglévő hadügyminisztérium és vezérkar mellett létrehozott a palotán belül egy további vezérkart és öt további katonai irányító testületet, melyek ugyan lekötötték és semlegesítették a konkuráló belpolitikai erőket, ugyanakkor felszabdalták a katonai parancsnoksági hatalmat.⁹²

A hadsereg reformjának egyik legnagyobb akadálya minden bizonnyal a pénzügyi helyzet volt. Ennek fényében meglepő, hogy épp a különösen költséges intézkedéseket valósították meg. A fegyvervásárláson nem spóroltak, és a külföldi

⁹⁰ Kaehler, Hobe és Ristow nemrég idézett 1882-es, valamint Kamphövener és Grumbckow 1893-as beszámolóin kívül ld. még *AA-PA, Türkei 142*, 1. kötet, Thielmann (Dt. Botschaft) an Bismarck vom 30.06.1885; *AA-PA, Türkei 142*, 10. kötet, Saurma an Hohenlohe-Schillingsfürst vom 26.02.1897, ehhez melléklet: Bericht von Kalau vom Hofe; *AA-PA, Türkei 142*, 24. kötet, Marschall an Bülow vom 12.01.1907, 4–6. o., idézet 4. o.; Goltz: *Denkwürdigkeiten*. 136., 145., 152., 315. o.; General der Infanterie a. D. [Bruno] von Mudra (1936): *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz*. [Schenck, Bruno (szerk.)]: *Zum Gedenken an Colmar Freiherr von der Goltz, Kgl. Preuß. Generalfeldmarschall, Kaiserlich Ottomanischer Marschall*, Berlin, 7–47. o., itt: 18. o.; *AA-PA, Türkei 142* *secr.*, 1. kötet, Waldersee an Bismarck vom 04.12.1886, melléklet: Bericht von Goltz an Waldersee, Konstantinopel 26.11.1886, 4–5. o.; hasonlóan még Demirhan, Pertev (1960): *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz. Das Lebensbild eines großen Soldaten. Aus meinen persönlichen Erinnerungen*, Göttingen, 17. o.

⁹¹ Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 79. o.; *AA-PA Türkei 142*, 7. kötet, Grumbckow an Radolin vom 08.07.1893.

⁹² Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 136–139. o.

tanácsadókon sem. Mint azt már említettük, a német katonai tanácsadók erősen túlzott díjakat számoltak fel, ráadásul nyíltan közvetítő tevékenységet folytattak német fegyverexportőrökkel – ebben támogatta őket a német nagykövetség –, pedig ez részben ellent is mondott katonai hivatásuknak. Elsősorban a Krupp és a Mauser cégeknek közvetítettek szerződéseket, milliós összegű tüzérségi eszközről, fegyverről, töltényről.⁹³ Attól se riadtak vissza, hogy súlyosan megvesztegessék a legmagasabb rangú oszmán felelősöket.⁹⁴ A csapatok gyarapítása újabb pénzügyi terhet jelentett, mint ahogy a gyakorló mozgósítások is, melyeket a szultán rendelt el, noha a belső zavargások és a szomszédos országok feszültségei amúgy is szükségessé tették a csoportok mozgósítását, mégpedig igen rövid időközönként.⁹⁵ A pénzhiány ellenére történő tetemes kiadások egyszerűen abszurdak, ha szem előtt tartjuk, hogy milyen sok befektetés maradt befejezetlenül. A birodalom pénzügyi helyzete tehát önmagában nem szolgál elegendő magyarázattal a reformok körüli elodázásokra és ellentmondásokra.

Egy másik magyarázat, mely leginkább a német tisztek tevékenységét tartja szem előtt, a német tanácsadók és az oszmán tisztek és hivatalnokok közti kulturális különbségekkel és kommunikációs nehézségekkel érvel. Valóban, a németek mindenféle felkészülés nélkül érkeztek Isztambulba. Se a nyelvet nem ismerték, se az ország helyi adottságaival nem voltak tisztában. Csak tolmács közvetítésével tudták megértetni magukat, ami némi akadályt jelentett, és olykor

⁹³ Ortaylı, İlber (1998): *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 119–121. o.; ld. még a Külügyminisztérium aktáiban lévő részletes dokumentációt: *AA-PA, Türkei 142*, 1. kötet, Thielmann an Bismarck vom 30.07.1885; *Türkei 142*, 1. kötet, Thielmann an Bismarck vom 10.09.1885; *Türkei 142 secr.*, 1. kötet, Bericht von Goltz vom 09.01.1888 (Anlage zu Waldersee an Bismarck vom 15.01.1888, 7–8. o.); *Türkei 142 secr.*, 1. kötet, Bericht von Goltz vom 25.01.1888 (Anlage zu Waldersee an Bismarck vom 31.01.1888); *Türkei 142*, 3. kötet, Bericht von Goltz vom 15.04.1890; *Türkei 142*, 4. kötet, Radowitz an Caprivi vom 09.08.1891; *Türkei 142*, 5. kötet, Radowitz an Caprivi vom 14.06.1892; *Türkei 142*, 6. kötet, Radolin an Caprivi vom 06.02.1893; *Türkei 139*, 12. kötet, Denkschrift von Grumbckow vom 08.07.1893; *Türkei 142*, 8. kötet, Radolin an Caprivi vom 20.07.1894; Radolin an Caprivi vom 26.08.1894; Radolin an Caprivi vom 03.09.1894; Radolin an Hohenlohe-Schillingsfürst vom 17.09.1894; Friedrich Krupp an Marschall von Bieberstein vom 01.04.1895; *Türkei 139*, 18. kötet, Militärbericht Nr. 6 vom 03.02.1898; stb. Vö. még egy kötegnyi melléklettel: *Türkei 142*, 22. kötet (céges reklámanyag a fegyverzethez).

⁹⁴ *AA-PA, Türkei 139*, 19. kötet, Wangenheim an Bülow vom 30.06.1900.

⁹⁵ Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 132. o. ff.

félreértésekhez vezetett. A legtöbb tanácsadó azonban több éven keresztül dolgozott a helyszínen. Tartózkodásuk során megtanultak alkalmazkodni a helyi viszonyokhoz, mégpedig olyannyira, hogy az újonnan érkező német tisztek csoportja egytől egyig „teljesen eltörökösödöttnek” nevezte őket.⁹⁶ Von der Goltz kidolgozott egy felkészítő anyagot az újonnan érkezők számára, segítségként.⁹⁷ Súlyosabb problémát jelentett, hogy az elvárásaikat – adott esetben a megfelelő ismeretek hiányában – kizárólag a porosz modellhez igazították, anélkül hogy figyelembe vették volna az Oszmán Birodalom teljesen eltérő helyzetét.⁹⁸ Ugyanakkor az oszmán katonai szervezet reformjáról szóló javaslatokon nem látszik az oszmán helyi viszonyok elégtelen figyelembevétele. A program, melyet a Kaehler-misszió 1882-ben a szultán elé terjesztett, ugyan a porosz példából indult ki, de megfelelő módosításokat eszközöltek a helyi viszonyoknak megfelelően. Olyan javaslatok is szerepeltek benne, melyek orvosolni kívánták a korábbi reformok hiányosságait – ezek épp abból adódtak, hogy az európai minták nem voltak kompatibilisek az Oszmán Birodalom adottságaival, például a honvédelmi tartományok területi felosztása esetében.

A német tisztek munkáját az oszmán katonaságon belüli pozíciójuk is akadályozta. A hadsereg iszlám definíciója szerint idegen kiképzők nem kaphattak parancsnoki hatalmat oszmán csapatok felett, noha ez a gyakorlatok és manőverek esetében logikus lett volna. A vallási előírásoktól eltekintve sem kaptak teljhatalmat a német katonai misszió tagjai ahhoz, hogy kivitelezék a saját maguk által kezdeményezett és kidolgozott reformokat. A végrehajtásra irányuló hatalmat nemcsak az oszmán oldal akadályozta meg, hanem indirekt módon a német kormány is.⁹⁹ Ehhez hozzájött, hogy a német reformerek a magasabb beosztású oszmán tisztekkel szükségszerűen egy szintre kerültek, konkurenciaként, ami olykor passzív ellenállást váltott ki a tevékenységükkel szemben; ráadásul aránytalanul magas fizetésük eleve feszült hangulatot eredményezett az oszmán tisz-

⁹⁶ Freiherr Krefß von Kressenstein, Friedrich (1938): *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin, 29. o.; Mühlmann, Carl (1940): *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Leipzig, 294. o. f.

⁹⁷ Nyomtatásban itt: Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. Függlék A, 254–256. o.

⁹⁸ Vö. pl. a Kamphövenert ért kritikával: *AA-PA Türkei 139*, 12. kötet, Radolin an Caprivi vom 05.07.1893.

⁹⁹ Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*. 54–55. o.

tikar köreiben.¹⁰⁰ De ezek a körülmények se nyújtanak elegendő magyarázatot arra, hogy a német tanácsadók reformjavaslatait és a terveket, melyeket nem egyedül, hanem a reformbizottság oszmán tagjaival együtt dolgoztak ki, miért nem valósították meg gyorsabban. A német misszió korlátozott cselekvési lehetőségei még ennél is kevésbé magyarázzák meg azt, hogy miért csak részlegesen valósították meg a reformokat. Ugyanis az egyik oldalon a reformok révén elért sikereket részben felülírták a más területeken fellépő hiányosságok.

A reformok politikai velejárói

A katonai reformok ellentmondásosságának az okait leginkább az Oszmán Birodalom politikai feltételeiben kell keresni, valamint a német katonai misszió politikai következményeiben. Ezeket kettős akadályként lehet leírni: egyrészt a felülről jövő reformok korlátai mutatkoztak, másrészt pedig az a probléma, hogy a „nation armée”, azaz a „nép fegyverben” koncepcióját egy olyan heterogén államalakulatra vetítették, mint amilyen az Oszmán Birodalom volt. A modern európai katonai alakulat a „nép fegyverben” koncepción alapult, és abból indult ki, hogy létezik vagy létrehozható egy olyan államalkotó nép, mely egységes, zárt, és önazonosulásában és lojalitásában elsődlegesen az államot tekinti viszonyítási pontnak.

Ahogy azt a történelmi események is igazolják, az oszmán katonai reformot a központi hatalom kettős – kifelé és befelé mutató – gyengesége eredményezte. Eleinte e gyengeség az oszmán központi kormány és a tartományi kormányzók között mutatkozott, ami a birodalmat veszélyeztette. Ezt követően nyilvánvalóvá vált, hogy az Oszmán Birodalom a szomszédos európai országokhoz képest katonailag egyre inkább alulmarad.¹⁰¹ Tekintettel arra, hogy szinte kilátástalannak tűnt, hogy belátható időn belül felzárkózzanak az európai szomszédok

¹⁰⁰ *AA-PA*, Túrkei 139, 9. kötet, Radowitz an Bismarck vom 26.05.1888; *AA-PA Túrkei* 142, 7. kötet, Radolin an Caprivi vom 31.05.1893.

¹⁰¹ A korszak áttekintéséhez vö. Mantran, Robert (1989): *L'Etat Ottoman au XVIIe siècle: stabilisation ou déclin?* In uő. (szerk.): *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 227–264. o.; Uő.: *L'Etat Ottoman au XVIIIe siècle: la pression européenne*. In uő. (szerk.): *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 265–287. o.

szintjéhez, katonai erő helyett inkább diplomáciai eszközökkel igyekeztek megvédeni a birodalom külső határait. Küçük Said pasa úgy érvelt, hogy a saját katonai erő elengedhetetlen. Ennél talán még fontosabb volt az, hogy egy nagy katonai erő látszatát keltsék. Ez megmagyarázná azt a tényt, hogy II. Abdul-Hamid a katonaság felállításakor és felfegyverzésekor miért fektetett nagyobb hangsúlyt a mennyiségre, mint a minőségre. Ebben az összefüggésben értelmezhető a tartalék és a póttartalék felduzzasztása; ők rosszul lettek kiképezve és irányítva, nem fegyverezték fel rendszeren és nem szervezték meg őket eléggé, vagyis katonai szempontból használhatatlanok voltak.¹⁰² A mobilizálási gyakorlatok szintén a látszólagos erődemonstrációt szolgálták.

Ráadásul a szultán soha nem szalasztott el alkalmat, hogy felhívja a figyelmet az oszmán nép nagy katonai potenciáljára.¹⁰³ Ebbe a képbe jól beleillik a külföldi tanácsadók behívása, illetve annak a módja, ahogyan II. Abdul-Hamid foglalkoztatta őket. A német tisztek alkalmazása a szultán reformhajlandóságát mutatta. Azáltal, hogy a német tisztekkel elsősorban részletes terveket és szakvéleményeket készítettett, hasznot tudott húzni a szakértelmükből, és elő tudta készíteni a későbbi reformintézkedéseket. Jellemző volt, hogy milyen területen tevékenykedett a német katonai misszió a leghatékonyabban: a katonai képzési intézmények területén. Ugyanis ez az a terület, ahol az újítások nem mutatkoznak meg azonnal, csupán egy generációval később. A német tanácsadókat nem ruházta fel teljhatalommal a reformok végrehajtását illetően, így tudta a német tisztek befolyását csorbítani és fokozatosan háttérbe szorítani.

Elsősorban tehát nem az ország védelmének a szükségessége motiválta a katonai reformok megvalósítását. A hadseregnek az volt az egyik funkciója, hogy a belpolitikai zavargásokat elnyomja. De ezen a területen is úgy tűnt – legalábbis részben –, hogy II. Abdul-Hamid jobban bízott egy kifinomult egyensúly-politika hatásaiban, mint a reguláris hadsereg megerősítésében. Erre jó példaként

¹⁰² *AA-PA Törkei 142*, 11. kötet, Bericht des Militärattachés Morgen vom 21.02.1898: Die türkische Armee, 7–8. o.; *Törkei 142*, 27. kötet, Büge an Bülow vom 11.10.1908 melléklettel: Bericht „Das Vilayet Konia in militärischer Beziehung“, 2–3. o.; SHD, 7 N 1624, de Torcy an Ministre de la Guerre, 15.10.1875, No 6, 16–17. o.; Cooke, W. S. (1876): *The Ottoman Empire and its Tributary States*. (Utánnyomat: Amsterdam, 1968), 14–15. o.

¹⁰³ Vö. O[?]. M[?]. [Az újság konstantinápolyi tudósítója]: Die Wehrkraft der Türkei. In: *Politische Correspondenz (Wien)* vom 16. Nov. 1885, idézve innen: *AA-PA Törkei 142*, 2. kötet.

szolgálnak a kelet-anatóliai zavargások.¹⁰⁴ A kurd törzsek tényleges autonómiája problémát jelentett, melyet nem katonai eszközökkel oldottak meg, hanem az „oszd meg és uralkodj” ügyes politikájával és a hatalom delegálásával. Ugyanez vonatkozik az örmények elleni intézkedésre is.

A katonaság mint belpolitikai tényező és az egyensúly politikája

Hátravan még az elemzésünkben, hogy a katonaságot mint belpolitikai tényezőt megvizsgáljuk. Eleinte a katonaság a szultán hatalma legfontosabb támaszának számított, majd fokozatosan olyan tényezővé nőtte ki magát, mely a legalkalmasabb volt a szultánok hatalmának veszélyeztetésére.¹⁰⁵ A korai katonai reformoknak így az volt a céljuk, hogy a hadsereg megújításával párhuzamosan a szultán mozgásteret is bővítsék. II. Abdul-Hamid idejében azonban úgy tűnt, hogy a modern katonaság is inkább csak veszélyezteti a szultán hatalmi pozícióját.¹⁰⁶ A porosz példa fényében a porosz reformerek ezt a veszélyt, mely az Oszmán Birodalomban a katonaság és a politika átfedéséből eredt, nyilvánvalóan alábecsülték. Az új iskolákban képzett tisztek politikai aktivitásáról Goltz 1897-ben a következőket írta: „A töröknek nincs tehetsége a forradalmársághoz, és a katonai iskolákban akkora lojális érzelem volt, mely miatt fel sem merülhetett bennük semmiféle hazaárulással kapcsolatos gondolat.”¹⁰⁷

A katonaság tulajdonképpeni funkcióját – az ország védelmét – javarészt hatályon kívül helyezte a bepótolandó reformok miatti kilátástalanság, az Oszmán Birodalom függősége az európai nagyhatalmaktól és a diplomáciai lehetőségek, melyek az európai nézeteltérésekből adódtak. A katonaság így elsősorban a politikai erők szövevényében nőtte ki magát tényezővé, amit a fővárosban kellett ellensúlyozni. A katonai reformok régi hagyománya, mely európai pél-

¹⁰⁴ Erről részletesebben ld. a 4. fejezetet.

¹⁰⁵ Aksan, Virginia H.: Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century. In Zürcher, Erik J. (szerk.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, 21–39. o., itt: 23–24. o.

¹⁰⁶ II. Abdul-Hamid bizalmatlansága a katonasággal szemben és féltelme a puccskísérletektől, pl. *AAPA, Türkei 142*, 1. kötet, Waldersee an Bismarck vom 09.10.1885.

¹⁰⁷ Freiherr von der Goltz, Colmar (1897): „Bilder aus der türkischen Armee.” *Militär-Wochenblatt*, 1897, Sp. 1768.

daképekre és ezáltal európai eszmékre nyúlik vissza, fontosnak tartotta, hogy épp erről a területről újonnan feltörekvő elitek kerüljenek ki. A felülről jövő reformok dilemmája, melyek nem támaszkodhatnak erős, lojális állami apparátusra, épp itt található. II. Abdul-Hamid értett ahhoz, hogy kifelé és befelé irányuló egyensúly-politikája révén hosszú éveken keresztül összefogja az államot. Ennek az lett az ára, hogy az ellentétes irányú érdekek és erők közti egyensúly megteremtése és rögzítése miatt nem lehetett egyik irányba se elmozdulni. A reformok elodázásával II. Abdul-Hamid azokra a régi elitekre is tekintettel volt, akik attól tartottak, hogy a modern kiképzésben részesült tisztek új generációja majd kiszorítja őket.¹⁰⁸ A másik oldalon viszont növekedett azon ifjú tisztek elégedetlensége, akik képzettségük alapján sürgették a reformokat.¹⁰⁹ Az, hogy mindkét oldal törekvéseit egyensúlyban tartották, csak a problémák elodázását eredményezhette, nem pedig a megoldásukat. Ugyanez érvényes a birodalom területén található etnikai csoportok közti egyensúly megteremtésére. Amikor Kelet-Anatóliában kijátszották az etnikai csoportokat egymás ellen, az csupán rövid távon tudta a regionális megerősödés veszélyét kiiktatni. Ez a fajta politika nem foglalkozott ezeknek a birodalmi területeknek a tartós integrációjával.

Oszmán integráció és lojalitás

II. Abdul-Hamid uralkodása alatt az általános hadkötelezettséget következetesebben valósították meg, mint elődei alatt. Mivel a szultán folytatta a 18. század óta hagyományos toborzási gyakorlatot, a hadsereg iszlám jellegét sikeresen megerősítette. Ezáltal pedig adott volt egy erős összekötő elem, mely egységgé kovácsolhatta a „népet fegyverben”. Az iszlám közösség eszméje alatt az etnikai és nyelvi különbségek továbbra is fennálltak, ezeket a katonák sorozása és álló-

¹⁰⁸ Shaw; Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet, 213. o.

¹⁰⁹ Az új katonai akadémia végzősei (*mektebli*) és a rendfokozat alapján felemelkedett tisztek (*alayli*) közötti konfliktusról vö. a következő tanulmányt: Moreau, Odile (2007): *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du „Nouvel Ordre” militaire 1826–1914*, Paris.

másoztatása se tudta megoldani.¹¹⁰ A tisztikar összetétele és a központi pozíciók betöltése isztambuli vagy Isztambul környéki tisztekkel nem volt elegendő ahhoz, hogy a hadsereg egy valóban oszmán-izlám hadsereggé váljon. Sokkal inkább a muszlim-anatóliai nemzet kezdett a hadseregen belül megmutatkozni, ezen belül pedig a török vonal dominált, és ennek megfelelően később egy török hadsereg is alakult ki. Hogy milyen integrációs erővel rendelkezett az oszmán hadsereg, az jól látszik az Anatóliában letelepedett muszlim menekültek példáján. Ők már azelőtt beolvadtak a török jellegű hadseregbe, hogy kigondolták volna a török nemzetet, egy későbbi időpontban pedig ténylegesen beolvadtak a török nemzetbe.

Az egyszerű katonák „nemzeti” integrációjánál sokkal fontosabb kérdés volt a tisztek összetartása. A tisztikar nem csak a különböző karrierlehetőségek (*alayli* kontra *mektebli*) miatt oszlott meg. Ennél sokkal lényegesebbnek számított az a körülmény, hogy a vezető tisztek közül igen sokan nem az oszmán államot tartották elsődleges viszonyulási pontnak, hanem olyan egyéni érdekeket és elkötelezettségeket helyeztek előbbre, mint például elkötelezettségüket saját háztartásuk, szociális csoportjuk, pártjuk, érdekcsoportjuk vagy régiójuk iránt, még olyan esetekben is, amikor az állam fennállása forgott kockán. 1839-ben az oszmán hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett az egyiptomi haderőtől. Ezt Avigdor Levy azzal magyarázza, hogy a vezető tisztek a legnagyobb vészhelyzetben megtagadták az együttműködést.¹¹¹ Számos külső megfigyelő negyven évvel később hasonló mulasztást állapított meg az oszmán tisztikarról, elsősorban a felső vezetőkről, amikor 1877–78-ban az oszmán hadsereg az Oroszország elleni háborúban fennállását veszélyeztető vereséget szenvedett.¹¹²

¹¹⁰ Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 144. o.

¹¹¹ Levy, Avigdor (1971): „The Officer Corps in Sultan Mahmud II’s New Ottoman Army, 1826–39.” *International Journal of Middle East Studies* 1971/2. 21–39. o., itt: 36–38. o.

¹¹² Ld. pl. SHD, 7 N 1625, de Torcy an Ministre de la Guerre, 30.04.1877, No. 65, 3.o.; 7 N 1625, de Torcy an Ministre de la Guerre, 02.05.1877, No. 67, 6-7.o.; 7 N 1625, de Torcy an Ministre de la Guerre, Schumla, 23.05.1877 abends, No. 3; 7 N 1625, de Torcy an Ministre de la Guerre, Adrianopol, 27.11.1877, No. 50 stb; vö. még *AA-PA, Türkei 142*, 1. kötet, Hirschfeld (Dt. Botschaft Konstantinopel) an Bismarck vom 13.04.1882, melléklet: Bericht von Kaehler, Konstantinopel, 23.12.1882, 12, 17. o.

4.

Hatalomdelegáció és egyensúly: oszmán közigazgatási gyakorlat a keleti periférián

A borderlands-paradigma

Egy nagyszabású összehasonlító kutatási projekt keretében a két történész, Eric D. Weitz és Omer Bartov – akik elsősorban a soával foglalkoznak – néhány éve a határrégiók (*borderlands*) fogalmát javasolták vizsgálati keretnek, hogy a 20. századi tömeggyilkosságokra újabb magyarázatot találjanak. Ez egy olyan kezdeményezés, melyet sikeresen lehetne alkalmazni az Oszmán Birodalomban elkövetett tömeggyilkosságokra is. A határterületek elmélete magyarázatot nyújt arra a jelenségre, hogy abban a korszakban, amikor premodern, etnikailag, vallásilag és nyelvileg plurális nagyhatalmak kettős átalakuláson mennek keresztül, azaz modern, homogén nemzetállamokká válnak, akkor ennek a jelentős politikai, társadalmi és kulturális változásnak a következményeként vagy melléktermékeként, különösen a négy eurázsiai nagyhatalom – Németország, Oroszország, az Osztrák-Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom – határrégióiban nagymértékű erőszakos atrocitások váltak jellemzővé.¹¹³ A borderlands-paradigma azon a feltételezésen alapszik, hogy határmenti helyzetben, a modern korszak küszöbén, amikor az etnikai és vallási sokszínűség akadályt jelentett, a regionális és az államilag jóváhagyott vagy akár államilag szervezett erőszak váltották egymást. Ez a kettősség és interakció államhatalom és nagy népességcsoportok állami részvétele között különösképpen kedvezett a szisztematikus és pusztító erőszak-

¹¹³ Bartov, Omer; Weitz, Eric D. (2013): Introduction. In uók. (szerk.): *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Bloomington és Indianapolis, 1–20. o.

kitöréseknek.¹¹⁴ Innen a központi kormányzat kontrolljának a problémájához jutunk el, mely alapvető jelentőséggel bírt a keleti oszmán borderlandsre, tehát a Kis-Ázsia keleti részén található kurd és örmény területekre nézve. Ezeket a következőkben a borderlands-paradigma keretében szeretnénk megvizsgálni.

A következő sajátos jellemvonások egyaránt megállapíthatók Kis-Ázsia keleti részére és a többi borderlandsre: földrajzi elhelyezkedés két nagy birodalom között (a mi esetünkben Oroszország és – déli irányban – Perzsia a két szomszédos ország); a népesség heterogenitása¹¹⁵ (esetünkben tehát örmények és kurdok relatív többsége, akik tovább tagolódtak különböző vallási csoportokra, ehhez még hozzájönnek további csoportok, közöttük meg kell említeni a Kaukázus, a Krím és a Balkán területéről érkező muszlim bevándorlók – *muhacirun* – egyre nagyobb számát); végezetül a határok átjárhatósága, azonos népességcsoportok együttműködése határon innen és túl – itt érdemes külön kiemelni azoknak az örmény forradalmároknak a tevékenységét, akik az orosz fennhatóságú Kelet-Örményországból szivárogtak be oszmán területre.¹¹⁶ Annak dacára, hogy a legtöbb efféle akció már az oszmán határvédőkön se jutott túl, és hogy a forradalmárok létszáma annyira csekély volt, hogy soha nem lettek volna képesek ártani az oszmán államnak, továbbá hogy az örmény forradalmi pártok az oszmán-örmények körében nem leltek kellő táptalajra,¹¹⁷ a központi hivatalok ezeket a

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Anatólia népességszerkezetéhez és hozzávetőleges statisztikai adatokhoz a késő oszmán korból vö. Karpat, Kemal H. (1985): *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison; McCarthy, Justin (1983): *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York / London; Cuinet, Vital (1890–1895): *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, 4 kötet, Paris. A különböző becslésekről és statisztikákról, illetve ezek politikai következményeiről szóló részletes elemzéshez vö. még Kévorkian, Raymond H. (2006): *Le génocide des Arméniens*, Paris, 331–344. o.; Dündar, Fuat (2008): *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mübendisliği (1913–1918)*, Istanbul, 85–115. o.

¹¹⁶ Ehhez egy leírás örmény szemszögből: Der Minasian, Roupen (1983): *Hay Heghapokhagani me Hishadagnere*, 1. kötet, Beirut, 127–135. o., 327–339. o., passim.

¹¹⁷ Vö. Hartmann, Elke (2008): „»Havadarim Azke« ou Anor Yerespokhannere. Hayere Osmanyen Aratchin Khorhrtaranin Metch.” *Datev Hayakidagan Darekirk* (Aleppo) 2008/1. 144–206. o., itt: 204. o.

határsértéseket mégis idegesen vették tudomásul, és ez a kurd törzsek határátlépéseire is vonatkozott.¹¹⁸

A kelet-anatóliai helyzet különlegessége végül is abban áll, hogy ebben a régióban gyenge volt az oszmán központi kormányzat jelenléte, és hogy ennek következtében a régiók sajátos módon átvették a központi hatalom szerepét, amit sajátos módon gyakoroltak. A közvetlen központi kontroll és az állam hatalmi monopóliumának kialakítása viszont a modern állam tipikus jellemzőihez tartozik. Tágabb értelemben tehát arról van szó, hogy mily módon és milyen feltételek mellett alkottak és hajtottak végre modernizáló reformokat az Oszmán Birodalomban, különös tekintettel a keleti határrégióra.

Az oszmán modernizáció előfeltételei

Az egész oszmán modernizációs folyamat középpontjában a centralizáció problémája állt, a központi állam megerősítése a regionális hatalmi centrumokkal – helyi notabilitásokkal, a gyakorlatilag autonóm törzsi vezetőkkel és különösképpen a saját tartományi kormányzókkal – szemben, akik a decentralizáció hosszú folyamata során egyre inkább önállósultak, és akiknek az önhatalmúskodása és hatalmi igényei a kései 18. és a korai 19. században az állam egységének fennállását összességében sokkal inkább megkérdőjelezték, mint az ugyanekkor feltörekvő nemzeti függetlenségi mozgalmak a Balkánon.¹¹⁹ Az 1833-as és 1839-es években különösen fenyegetővé vált a helyzet, amikor Muhammad Ali, Egyiptom oszmán kormányzója, csapataival megindult a birodalom fővárosa felé, hogy hatalmi igényeit érvényre juttassa. Csakis az európai nagyhatalmak beavatkozása mentette meg a birodalmat a felbomlástól. Ez az ún. Muhammad Ali-krízis

¹¹⁸ Ld. pl. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) DH.MKT. 1505/70, 1888. május 2-án; BOA A.}MKT.MHM. 750/12, 1894. augusztus 9-én; BOA A.}MKT.MHM. 638/15, 1895. október 26-án; BOA DH.EUM.EMN. 58/3, 1914. március 3-án; BOA A.}MKT.MHM. 545/43, 1901. március 21-én; BOA A.}MKT.MHM. 665/6, 1895. november 13-án; BOA A.}MKT.MHM. 622/14, 1903. június 24-én; BOA Y.PRK.MYD. 15/27, 1894. augusztus 16-án, stb.

¹¹⁹ Vö. a következő áttekintéseket: Shaw, Stanford J. (1976): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 1. kötet., Cambridge, 217–298. o.; Matuz, Josef (1996): *Das Osmanische Reich*, Darmstadt, 183–209. o.; Mantran, Robert (1989): *L'Etat ottoman au XVIIIe siècle: la pression européenne*. In uő (szerk.): *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 265–287. o.

jelentette a „keleti kérdés” kezdetét, vagyis a hosszú 19. század európai külpolitikájának azt az alapproblémáját, hogy miként kell kezelni a szétesőben lévő Oszmán Birodalmat, mely belsőleg is meggyengült, és így veszélyt jelentett az európai békerendszer számára.¹²⁰

Afrika és Ázsia gyarmatosításának előrehaladtával az európai nagyhatalmak igyekeztek fenntartani a fennálló hatalmi egyensúlyt, és ezzel együtt a békét is. Amikor valamelyik nagyhatalom új gyarmatot szerzett, akkor kárpótlásként a világ másik részén engedett bizonyos területi igényeknek. A gyarmatbirodalmak területfelosztási koncepciója nem érintette a még mindig óriási terjedelmű Oszmán Birodalmat, hiszen Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia közvetlen szomszédságában volt, ami megakadályozta, hogy összeurópai megegyezés szülessen az oszmán terület feldarabolásáról.¹²¹ Így tehát Nagy-Britanniának, Franciaországnak, Oroszországnak, az Osztrák-Magyar Monarchiának, Németországnak és végül Olaszországnak is garantálnia kellett – saját érdekükben – az Oszmán Birodalom fennmaradását, meg kellett akadályozniuk a szétesését, a helyzetét stabilizálniuk kellett, mégpedig modernizáló reformok határozott követelésével, szükség esetén pedig készen álltak a beavatkozásra. Az európai nagyhatalmak ily módon az oszmán belpolitika aktív szereplőivé avanzáltak. Viszonyulásuk az oszmán államhoz ennél is ambivalensebb volt, hiszen mindemellett igyekeztek közvetett eszközökkel behálózni a birodalmat, és konkurensként jelentek meg, amikor a régióban minél nagyobb befolyásra próbáltak szert tenni. Erre nemcsak gazdasági szerződések megkötése vagy tanácsadók kiküldése révén volt lehetőség – utóbbiakat a hadi, tengerészeti, rendőrségi, az oktatási vagy közigazgatási reform végett küldték –, hanem az oszmán keresz-

¹²⁰ Bevezetésként az „orientális kérdéshez” vö. Yapp, Malcolm E. (1987): *The Making of the Modern Near East 1792–1923*, London / New York, 47–96. o., különösen 70–72. o. a Muhammad Ali-krízisről; Anderson, Matthew Smith (1966): *The Eastern Question 1774–1923*, London, 77–109. o.

¹²¹ II. Katalin orosz cárnő délre irányuló terjeszkedése óta mindig voltak próbálkozások az Oszmán Birodalom felosztására. Az 1895-ös brit felosztási javaslatról, mellyel nyomást akartak gyakorolni az Oszmán Birodalomra, de melyet egyébként a többi hatalom nem támogatótt, vö. Georgeon, François (2003): *Abdülhamid II.*, Paris, 290–291. o.; az európai hatalmak érdekeltségéről az egységes oszmán piacot illetően ld. Quataert, Donald (1994): *The Age of Reforms, 1812–1914*. In İnalçik, Halil; Quataert, Donald (szerk.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. 1300–1914*, Cambridge, 759–943. o., itt: 761–762. o.

tények védelmének a biztosítása révén szintúgy. Tehát bármennyire forszírozták is az európai kormányok az Oszmán Birodalom modernizálását, és bármennyire igyekeztek megakadályozni az Oszmán Birodalom szétesését, törekvésükben ugyanolyan mértékben motiválták őket saját nagyhatalmi érdekeik. Az európai reformkövetelések alapvetően előremozdították az oszmán modernizációs folyamatot, de mégis inkább önös európai érdekek vezérelték őket, mintsem oszmán érdekek. Az oszmán felfogásban különösképpen a gazdasági nyitás és a nem-muszlimok megcélzott egyenlősége eredményezett állandó félelmet és megaláztatást.¹²²

Az oszmán modernizáció harmadik jellemzője egy olyan „felülről jövő” reform volt, melyet néhány magasrangú állami tisztviselő kezdeményezett, megvalósításuk pedig hullámokban történt – 1839-ben, 1856-ban és 1876-ban – az európai nagyhatalmak komoly nyomására, egy egzisztenciális válság közepette. A megfelelően széleskörű befogadó réteg az anyaországban ugyanakkor hiányzott. Eltekintve az új muszlim közigazgatási és katonai elitől, mely a modernizációs folyamat révén folyton növekedett, a reformokat leginkább a nem-muszlimok támogatták azokon a területeken, melyek számukra hozzáférhetőek voltak. Ők aránytalanul nagy mértékben járultak hozzá a birodalom modernizációjához,¹²³ ugyanakkor több hasznot is tudtak húzni a 18. és 19. század nagy változásaiból,

¹²² A nagy reformlépések (1839, 1856, 1876) összefüggtek az egzisztenciális válságokkal és az erős európai nyomással, ehhez ld. Davison, Roderic H.: Art. „tanżimāt”. In *Encyclopaedia of Islam*. Second Edition. 10. kötet, 201–209. o., itt: 204., 208. o.; vö. még Zürcher, Erik J. (1993): *Turkey. A Modern History*, London / New York, 53., 59. o.; az ún. kapitulációkkal való visszaélésekről és az ezekkel szembeni oszmán ellenállásról ld. İnalçık, Halil: Art. „ımtiyâzât II. The Ottoman Empire”. In *Encyclopaedia of Islam*. Second Edition. 3. kötet, 1179–1189. o., itt: 1185–1188. (bekezdés B 3 és 4: The capitulations as an instrument of European imperialism, valamint Abuse of the Capitulations and attempts to abolish them).

¹²³ Az új muszlim elitekről vö. Göçek, Fatma M. (1996): *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire*, New York; a nem-muszlimokról mint a reformok szereplőiről vö. Davison, Roderic H. (1982): The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire. In Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London, 1. kötet, 319–337. o.; a fordítói és diplomáciai szolgálatban dolgozó keresztények nagy arányáról ld. Findley, Carter V. (1970): „The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry.” *International Journal of Middle East Studies*, 1970/1. 334–357. o.; uő: „The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry.” *International Journal of Middle East Studies*, 1972/3. 388–416. o.

mint a muszlimok.¹²⁴ A 19. század közepe óta ígért egyenrangúság azt a reményt keltette a nem-muszlim népeességben, hogy megfelelő arányban lehetnek részesei az állami struktúráknak, aszerint, hogy mily mértékben járultak hozzá a birodalom gazdasági növekedéséhez és modernizálásához. Az oszmán államot – annak állami struktúrájával együtt – ugyanúgy a sajátjuknak tekintették, mint a muszlim alattvalók. Egy efféle részesedés, ideértve felelős pozíciókat a biztonsági szerveknél vagy a közigazgatásban, vélhetően a leghatékonyabban garantálta volna biztonságukat az Oszmán Birodalmon belül.¹²⁵ Ezt az összefüggést a nem-muszlim képviselők nagyon is látták, nem véletlenül voltak épp az örmény képviselők azok, akik nyomatékosan kérték a nem-muszlimok bevonását a hadseregbe.¹²⁶ Ez egyúttal rámutat arra, hogy szükségszerűen különbséget kell tenni a birodalom egyes nem-muszlim közösségei között. Az Oszmán Birodalom reformszándékait és reformképességét az anatóliai és arab keresztények különösen várták, hiszen számos okból soha nem jelentett számukra reális politikai alternatívát az Oszmán Birodalomról való leválás.¹²⁷

¹²⁴ Az örményekről konkrétan – akik a keleti borderlandsen különösen érintettek – vö. Sonyel, Salahi R. (1995): *The Socio-Economic Development of the Armenian Millet in the Ottoman Empire after the Tanzimat Reforms*. In Panzac, Daniel (szerk.): *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326–1960)*, Paris, 471–483. o.

¹²⁵ A közigazgatás és a rendőrség alacsonyabb szintjein elhelyezkedő örményekről és a magasabb pozíciókban való alacsony létszámukról ld. Krikorian, Mesrob K. (1977): *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908*, London; a nem-muszlimokról általában vö. még Findley, Carter V. (1982): *The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy*. In Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London, 1. kötet, 339–368. o.

¹²⁶ Ld. Us, Hakki Tarik (szerk.) (1939): *Meclis-i Mebusan 1293 [1877/78] Zabıt Ceridesi*, Istanbul, 173–174., 178. o.; Seropian, Moushegh Srpazan: *Inknagensakrouitiun*, 4. kötet, 1916. január–1917. május, 947. o. (1917. március 25-i bejegyzés, ahol az 1909-es naplóját idézi), Archiv der Bibliothéque Nubar, Párizs; Zohrab, Krikor (2004): *Yergeri joghovatsou*, 5. kötet, szerk. Sharourian, Albert, Jereván, 195., 252–254., 263., 272–275., 431–432., 436–437. o. (Zohrab felszólalásai gyűléseken, az örmény és oszmán parlamentben, 1909); vö. még Hartmann, Elke (2008): „»Havadarim Azke« ou Anor Yerespokhannere.” *Datev Hayakidagan Darekirk* (Aleppo) 2008/1. 144–206. o., itt: 200–201. o.

¹²⁷ Az arab keresztények álláspontjáról ld. például az 1877.4.25-i oszmán parlamenti vitát: Us, Hakki Tarik (szerk.): *Meclis-i Mebusan 1293 Zabıt Ceridesi*, 172–180. o., különösképpen 173–174. o.; az anatóliai görögök „oszmanista” meggyőződéséről vö. a következő tanulmányt: Kechriotis, Vangelis C. (2005): *The Greeks of Izmir at the End of the Empire*. Diss., Leiden; az örményekről ld. lentebb.

Ezzel ellentétben sok olyan muszlim akadt, aki szkeptikusan és ellenségesen viszonyult a reformokhoz. A régi elitek féltették privilégiumaikat, és még akkor sem vált minden hozzátartozójuk lelkes reformpártivá, amikor integrálták őket az új struktúrákba.¹²⁸ A gazdasági változások gyakran élesedő versenyt eredményeztek, és bizonytalanságot okoztak. Ennek következtében sok muszlim a modernizáció vesztesének tekintette magát. Az, hogy a reformok látszólag a nem-muszlimokat részesítették előnyben, akikkel szemben a muszlimok továbbra is kulturális felsőbbrendűséget éreztek – miközben a saját társadalmi rendszerük és a saját értékrendjük megingott –, csakis fokozni tudta a reformokkal szembeni fenntartásokat.¹²⁹ Végül pedig Európa ambivalens szerepe az oszmán modernizációs folyamaton belül a reformokat a muszlimok szemében idegennek és ellenségesnek mutatta, a reformok oszmán támogatóit pedig az ellenség ügynökeinek. Az csupán nyoma ennek, hogy az összes jelentős tanzimat-politikust karrierjük során „gavur (eretnek) pasának” nevezték.¹³⁰ Hatalmas szakadék nyílt a muszlim aggodalmak és félelmek, illetve a keresztény elvárások, továbbá egy harmadik tényező, mégpedig az európai reformérdekek között.

¹²⁸ Példaként vehetjük a janicsárok integrációját II. Mahmud újjáalakított hadseregében, vö. Levy, Avigdor (1971): „The Officer Corps in Sultan Mahmud II’s New Ottoman Army, 1826–39.” *International Journal of Middle East Studies*, 1971/2. 21–39. o.

¹²⁹ A kulturális felsőbbrendűséggel kapcsolatos elképzelésekről vö. Lewis, Bernard (1965): *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 34–36. o.; Shaw, Stanford J. (1976): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 1. kötet., Cambridge, 175., 197. o.; a nem-muszlimok hagyományos helyzetéről muszlim társadalmakban vö. bevezetesként Cahen, Claude: Art. „dhimma”. In *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. 2. kötet, 227–231. o.; Bosworth, C. E. (1982): The Concept of Dhimma in Early Islam. In Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 1. kötet. New York, 37–51. o.; vö. még Dabag, Mihran (1966): Katastrophe und Identität. In Loewy, Hanno; Moltmann, Bernhard (szerk.): *Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, Frankfurt a. M. / New York, 177–235. o., itt: 190. o., ebben az összefüggésben a nem-muszlimok oszmán birodalombeli „megvetendő megrűréséről” beszélt.

¹³⁰ Davison, Roderic H. (1954): „Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century.” *American Historical Review*, 1954/59. 844–864. o., itt: 859. o.

Széthúzó elvárások

A felvázolt oszmán reformok kiindulási feltételei mellett koncepciójukat és megjelenési formájukat illetően is különleges jelenségek sora bontakozott ki. Elsőként azt kell kiemelni, hogy az oszmán reformerek példaképe hosszú időn keresztül (egészen az 1908-as ifjútörök puccsig) nem az európai modern kor volt – noha sok mindent Európából vettek át, ott igyekeztek tájékozódni, valamint tanácsadást és támogatást kapni –, hanem sokkal inkább a saját, klasszikusnak tekintett oszmán-izlám virágkor, melyet I. Szulejmán szultán alakja fémjelzett (Süleyman Kanuni, akit európai források a „Törvényhozó” és „Nagy” jelzőkkel illeltek, uralkodási ideje: 1520–1566).¹³¹ Ennek megfelelően az 1839-es első nagy reformhatározat messzemenőkéig iszlám-oszmán hagyományokból táplálkozott, és még a radikális reformokat is ebben a stílusban és folyamatosan rájuk hivatkozva hirdették ki. A nem-muszlimoknak tett egyenlőség-ígéret emiatt a saríja keretein belül mozgott („*buküm şer’ i iqtizāsınca*”: „a saríja jog követelményeivel összhangban”), tehát nem ugyanazt a státust ígéri nekik, csupán ugyanazt a védelmet.¹³² Csak a második, 1856-os reformhatározat fogalmazott meg az európai hatalmak égisze alatt egy feltételek nélküli egyenlőségi garanciát, melyet az európaiak minden más reformelképzelésnél jobban követeltek, bizonyítékul az oszmánok reformkészségére.¹³³ Az oszmán állam és a muszlim társadalom – az „uralkodó millet” (*millet-i hakime*) – azonban nem tudtak radikálisan szakítani saját hagyományaikkal, egészen addig, míg nem álltak készen arra, hogy alapjaiban kérdőre vonják az állam iszlám jellegét, és hogy ezt követően megváljanak az iszlám jogon alapuló (tehát a vallási csoportok egyenlőtlenségén alapuló) alkotmánytól. Viszont épp ez nem volt kilátásban, hiszen a muszlimok – épp a reformok és a modernizáció okozta változások miatt – hátrányos és meggyengült pozícióban érezték magukat. A muszlim

¹³¹ Süleyman Kanuni uralma mint „aranykor” – ennek a recepciójáról vö. Kafadar, Cemal (1993): *The Myth of the Golden Age*. In İnalcık, Halil; Kafadar, Cemal (szerk.): *Suleyman the Second and his Time*, Istanbul, 37–48. o.; Kreiser, Klaus (2001): *Der osmanische Staat 1300–1922*, München, 24–25. o.

¹³² Abu-Manneh, Butrus (1994): „The Islamic Roots of the Gülhane Rescript.” *Welt des Islams*, 1994/34. 173–203. o.; vö. Text des Dekrets in Düstur, I. Reihe, Konstantinopel 1289–1295 H., I. kötet, 4–7. o.; idézet: 6. o.

¹³³ A határozat szövege ugyanitt: 7–14. o., elsősorban 8. o.

veszteségtől való félelem tükrében mintha az oszmán állam iszlám megalapozásának fenntartása jelentette volna az identitás lényegét, amely miatt egyáltalán erőfeszítést tettek a reformokra. Ezáltal feloldhatatlan dilemma elé került az oszmán politika: ami a keresztények (és az európai nagyhatalmak) számára teljesen elégtelennek kellett hogy tűnjön, az sok muszlim számára már túl messzire ment. Épp ennek az ígéretnek a megvalósítása tehát sokkal óvatosabban, vontatottan és akadozva történt. Ezt követően még a hagyománnyal összhangban lévő azon reformjavaslatokat illetően is, melyek csupán a keresztények védelmét szolgálták volna, könnyen felmerült az a gyanú, hogy alapjaiban akarják az államot megtámadni.

Az elodázás stratégiája

Tekintettel arra, hogy lehetetlen volt egymással szöges ellentétben álló elvárásoknak eleget tenni, különösen II. Abdul-Hamid tökélyre vitte annak a stratégiának a kifejlesztését, mellyel elsősorban időt akart nyerni, hogy ne kelljen meghozni alapvető kérdéseket érintő döntéseket, ne kelljen kijelölni semmiféle irányvonalat, hogy az egész birodalmat minél hosszabb távon oly módon függőben tartsa, hogy egy lehetőséget se zárjon ki állandó jelleggel, azaz hogy minden oldal megőrizhesse saját reményeit. Ugyanakkor az is irányelve volt, hogy ott, ahol erre lehetőség adódott, óvatosan változásokat vezessen be, előfeltételeket teremtsen egy olyan eljövendő kor számára, mely talán – a nemzetközi és belső oszmán viszonyok megváltozásával – ismét nagyobb mozgásteret tud majd biztosítani. Az elodázás stratégiája tudatosan arra épült, hogy kihasználja a reformintézkedés bejelentése és megvalósítása közti idő adta mozgásteret. A késleltetés, a hátráltatás, a beteljesületlenül maradó ígéretek és a megvalósulásukban akadályoztatott vagy elhúzódó törvények taktikája lehetővé tette azt, hogy engedjen az elkerülhetlenné váló reformok nyomásának, ugyanakkor pedig megakadályozzon népszerűtlen vagy nehezen megmagyarázható reformokat. Ígéret és megvalósítás között tehát lehetőség nyílt a saját cselekvésre.

Ez a gyakorlat nem korlátozódott azokra a reformkövetelésekre, melyek az oszmán keresztények javát szolgálták, és melyek az oszmán oldalt kifejezetten

érzékenyen érintették; ugyanígy megmutatkozott a reformok sok más területén is, ahol a különböző szereplők eltérő elvárásai között túl nagy volt a szakadék.¹³⁴

Konkuráló elitek és integrációs elméletek

Az oszmán központi kormány, mely eredetileg a reformokat kezdeményezte, gyengeségével megbélyegezte a modernizáció folyamatát, jellegét és kivitelezését. Az isztambuli kormány nem rendelkezett megfelelő hatalmi eszközökkel ahhoz, hogy erőteljes reformokat akár nagyobb ellenálláson is keresztül tudjon vinni. A reformok végrehajtásához tárgyalásokat kellett folytatni azok ellenzőivel; a reformellenes eliteket nem lehetett egyszerűen csak kikerülni vagy lecserélni, hanem be kellett őket vonni – ösztönző tényezőkkel – az új rendszerbe.¹³⁵ Más esetekben az érzékeny területeket érintő, teljesen új intézkedéseket tudatosan iszlám legitimitásba és címkékbe bújtatták, hogy elfogadásra kerüljenek.¹³⁶

¹³⁴ Az Oszmán Birodalom 1882-es német katonai missziójáról, mely erre jó példaként szolgál, vö. általánosságban: Wallach, Jehuda L. (1976): *Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835–1919*, Düsseldorf; Griffiths, Merwin A. (1966): *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II. 1880–1897*, Diss. University of California, Los Angeles. Ld. még a jelen kötet 3. fejezetét. A német tisztek panaszaírói a reformok elodázását és akadályoztatását illetően vö. Radowitz an Bismarck vom 25.12.1882, melléklet 1: Bericht von General Kaehler vom 23.12.1882, Külügyminisztérium – Politikai irattár (AA-PA) *Türkei 142*, 1. kötet; Freiherr von der Goltz, Colmar (1929): *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 109. o.; II. Abdul-Hamid nyugtató írásairól vö. pl. Radolin an Caprivi vom 31.5.1893, *AA-PA Türkei 142*, 7. kötet (német tisztek túlságosan magas fizetése); Thielmann an Bismarck vom 30.7.1885, *AA-PA Türkei 142*, 1. kötet; Wallach: *Anatomie einer Militärhilfe*, 104–107. o.; Ortaylı, İlber (1998): *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Istanbul, 119–121. o. (német vállalatoktól történő nagy fegyvervásárlásokról szóló szerződés-kötések).

¹³⁵ A katonasággal kapcsolatban vö. pl. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2. kötet, 213. o.; Levy, Avigdor (1982): „Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century.” *Middle Eastern Studies*, 1982/18. 227–249. o.; Levy, Avigdor (1971): „The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826–39.” *International Journal of Middle East Studies*, 1971/2. 21–39. o.

¹³⁶ Például II. Mahmud „Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammadiye“ ([jól] képzett győzelmes mohamedán katonák)-nak nevezett új katonai formációjáról vö. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2. kötet, 19–24., 28. o.; Levy: *The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army*, 21., 27. o.

Megint más esetekben a reform kezdeményezői úgy próbálták elkerülni a konfliktust, hogy egyszerűen meghagyták a régi struktúrákat és berendezkedéseket, mellettük pedig létrehoztak új, párhuzamos intézményeket.¹³⁷

Ezeknek a reformstratégiáknak az lett az egyik következménye, hogy sok reformot a megvalósítás szintjén részben vissza kellett vonni.¹³⁸ Egy másik következmény pedig az volt, hogy a régi eliteknek nem kellett lemondaniuk hatalmi pozíciójukról és érdekszféráikról, hanem megtarthatták, sőt részben ki is építhették azokat, csak immár megváltozott körülmények mellett. Ez különösen érvényes volt a tartományi notabilitásokra. Ahhoz, hogy a központi kormány a tartományokban keresztülviessen állami intézkedéseket, szükséges volt a helyi vezetők és méltóságok közvetítése. Így hát a helyi vezetőknek a reformok során paradox módon erősödött a pozíciójuk, noha a modernizációs folyamat egyik elsődleges célja tulajdonképpen az lett volna, hogy a helyi közvetítőket kiiktassák, és a központi állam közvetlen ellenőrzése alá kerüljenek az egyes alattvalók.¹³⁹ A notabilitások pozíciójához hasonlóan a vallási közösségek (milletek) struktúrái is erősödtek, szintén a 19. századi reformok során, pedig a reformoknak meg kellett volna szüntetniük a milleteket, hiszen azok csoportos jogokat képviseltek és kezeltek.¹⁴⁰

Az egyre inkább áttekinthetetlené váló hálózatban fennmaradtak egymás mellett régi és új elitek, továbbá konkurens háztartások is, mint rivális csoportok, melyek a hagyományos és modern struktúrákban, intézményekben és testületekben hatalmi bázist tudtak kiépíteni, illetve megőrizni. Nem ritkán – még egzisztenciális válság idején is – a konkuráló pártok, illetve háztartások egyéni érdekei elsőbbséget élveztek az oszmán államhoz való tartozással és a birodalmi összetar-

¹³⁷ Davison: *Art. „tanżimat”*, 202. o.; az iskolarendszer példájáról, vö. Somel, Selçuk A. (2001): *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*, Leiden, különösen az 1. fejezet.

¹³⁸ Vö. Davison: *Art. „tanżimat”*, 202. o.; a részben visszavont, teljesítményen alapuló előléptetésről a katonatisztek számára, vö. Levy: *The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army*. 30–31. o.

¹³⁹ Hourani, Albert (1993): *Ottoman Reform and the Politics of Notables*. In uő. (szerk.): *The Modern Middle East: A Reader*, London / New York, 83–109. o.

¹⁴⁰ Vö. Davison: *Art. „tanżimat”*. 202. o.

tozással szemben.¹⁴¹ A modernizáció során, mely nem utolsó sorban a tömegek mozgósítását is jelentette, egyre sürgetőbbé vált az a kérdés, hogy mi tudná egységgé összefogni a számos különböző etnikai, nyelvi, vallási és szociális csoportot, illetve a különböző módon szocializálódott eliteket és a rivális politikai frakciókat és háztartásokat. Szükségessé vált, hogy létrehozzanak egy eszmei hátteret, mely minden alattvalót magába foglal, hogy felmutassanak egy azonosulási lehetőséget, mely minden alattvalót az államhoz köt. A (nyugat-)európai nemzetállamok esetében ez a nemzet eszméje volt. Az Oszmán Birodalomban tehát az jelentette az egyik legnagyobb ideológiai kihívást, hogy találjanak valami megfelelőt, ami be tudná tölteni ugyanezt a funkciót.

A reformkorszakban három alapvető ideológia merült fel, melyek arra voltak hivatva, hogy ezt az űrt betöltsék. Mindegyikük egy-egy adott kormányhoz volt köthető, és mindegyik kormány különösen azt a modellt támogatta, amelyik a legközelebb állt hozzá. Az, hogy épp melyik megközelítés részesült előnyben a három közül, a külső keretfeltételeken is múltott. A tanzimat-reformerek oszmanizmusa túl későn és határozatlanul jelentkezett ahhoz, hogy a balkáni tartományokat integrálni tudta volna a birodalomba.¹⁴² II. Abdul-Hamid politikája – az iszlám egység politikája – egyben válasz volt a balkáni tartományok többségének 1878 utáni elvesztésére és százezer muszlim menekült bevándorlására.¹⁴³ Az ifjútürökök török nacionalizmusa nem szorította ki az iszlámot mint integrációs tényezőt, hanem a szunnita iszlám iránti elkötelezettséget

¹⁴¹ Egy példa itt található: Levy: *The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army*. 36–38. o.

¹⁴² Davison: *Art. „tanzimat”*. 209. o.

¹⁴³ Vö. többek között a következő tanulmányokkal: Özcan, Azmi (1997): *Pan-Islamism. Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877–1924)*, Leiden, különösen az 1. fejezet; Duguid, Stephen (1973): „The Politics of Unity.” *Middle Eastern Studies*, 1973/9. 139–155. o.; a hamidi iszlamizációs politika egyes szempontjairól: szunnita misszionáriusok kiküldése jezidi, síita és alevita régiókba, vö. Deringil, Selim (1998): *The Well-Protected Domains*, London / New York, 68–84. o.; az iszlám erkölcsi tanítás beágyazása az állami iskolák tanmenetébe, vö. Fortna, Benjamin C. (2000): „Islamic Morality in Late Ottoman »Secular« Schools.” *International Journal of Middle East Studies*, 2000/32. 369–393. o.; a muhacirun szerepe az iszlamizáció során, leginkább a keleti borderlandsen, vö. Dündar, Fuat (2008): *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mübendisliği 1913–1918*, İstanbul, 41–52. o.

integrálta a török nemzeti identitás fogalmába¹⁴⁴ (még azon az áron is, hogy a nem-szunnita törökök, illetve türkmének marginalizálódnak). A türkizmus ideológiája nagy átfedéseket mutatott a korai oszmanizmussal, utóbbit hallgatólagosan a törökség magától értetődő dominanciája jellemezte. Így tehát az oszmanizmusról való áttérés az iszlamizmusra és a türkizmusra inkább csak hangsúlyváltást jelentett, mintsem egymást váltó ideológiák sorát. Egyik ideológiai megközelítés se tudta teljes mértékben összefogni az egész népeiséget, a modern Oszmán Birodalom ideológiai újragondolása tehát lényegénél fogva eleve kizárt több nagy népességcsoportot.

Az 1875–78-as válság

Az 1839-es év eseményei évtizedekre meghatározták az oszmán politika napi-rendjét. Hasonló módon az 1875–78-as évek egzisztenciális válsága is radikális fordulópontot jelentett a modern oszmán történelemben, és az oszmán politikát is alapjaiban megváltoztatta. Az 1875-ös államcsőd, három uralkodóváltás egy évvel később, az 1875 óta fennálló Balkán-válság, végezetül az 1877–78-as háborús vereség Oroszországgal szemben csak még jobban napvilágra hozták az Oszmán Birodalom alapvető problémáit. II. Abdul-Hamid, aki 1876-ban lett szultán, ezeknek a válságos éveknek a tapasztalataira építette politikájának alapjait és stratégiáit: az oszmán vezető elit rivalizálását figyelembe kell venni, az európai szomszédokkal kerülni kell a háborút,¹⁴⁵ és ahelyett, hogy valamelyik európai hatalommal felemás szövetséget kötnének, következetesen meg kell őrizni a semlegességet, mely lehetővé teszi a birodalom számára, hogy különböző nagyhatalmakkal szövetséget kössön, vasútépítési koncessziókat helyezzen kilátásba, gazdasági megállapodásokat kössön vagy tanácsadókat alkalmazzon – ily módon az érdekszférákért versengő európai hatalmakat úgyesen

¹⁴⁴ Az ifjútürök mozgalom történetéről ld. különösképpen: Hanioğlu, M. Şükrü (1995): *The Young Turks in Opposition*, New York és uő (2001): *Preparation for a Revolution*, Oxford.

¹⁴⁵ Abdul-Hamid megtagadta, hogy 1885-ban hadat üzenjen Bulgáriának, noha az Oszmán Birodalom formálisan erre jogosult lett volna. Vö. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet. 196–199. o.

ki tudja játszani egymás ellen, hogy ezáltal a hatalmi egyensúlyozás alapelvéből hasznot húzhasson.¹⁴⁶

Ahhoz, hogy a központi hatalom gyengeségét a különböző politikai, társadalmi vagy regionális erőkkal szemben legalább részben ellensúlyozza, II. Abdul-Hamid belpolitikájában is ugyanehhez a stratégiához fordult: a rivális szereplőket ki kell játszani egymás ellen, hogy azok egymást kölcsönösen gyengítsék.¹⁴⁷ A tartományokban ugyanezt az elvet alkalmazták, és az ősi „Oszd meg és uralkodj!” elvvel egészítették ki. Ez leginkább a keleti határregiókra vonatkozott, ahol a központi hatalom közvetlen kontrollja még újkeletű és igencsak erőtlenn volt.

A kurd bejek megtörése

Kelet-Anatólia a kora 16. század óta névlegesen oszmán fennhatóság alatt állt, valójában azonban a kurd törzsek és néhány örmény enklávét (itt különösen említésre méltó Zejtun Kilikiában és Sasun Bitlis provinciában) egészen a 19. század közepéig messzemenőkéig megőrizték autonómiájukat.¹⁴⁸ II. Mahmud volt az első olyan oszmán szultán, aki megpróbálta a birodalom peremterületén élő törzseket közvetlen központi ellenőrzés alá vonni.¹⁴⁹ Sok tényező nehezítette meg a keleti tartományok elleni hadjáratot: a terepviszonyok, a megbízható helyi csapatok hiánya, a kényszertoborzások és a tömeges dezertálások – annak dacára,

¹⁴⁶ II. Abdul-Hamid sokat magasztalt diplomáciájáról ld. Yasamee, Feroze A. K. (1996): *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878–1888*, Istanbul.

¹⁴⁷ Bizottságok és testületek egyre áttekinthetlenebb hálózatáról, melyeket II. Abdul-Hamid hozott létre a palotájában vö. Georgeon, François (2003): *Abdülhamid II.*, Paris, 147–169. o.

¹⁴⁸ A kurd fejedelemségekről ld. McDowall, David (1997): *A Modern History of the Kurds*, London / New York, 38–48. o.; Aytar, Osman (1992): *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, Istanbul, 28–33. o. Az Oszmán Birodalom kurd notabilitásainak szerepéről vö. még Özoğlu, Hakan (2004): *Kurdish Notables and the Ottoman State. Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, New York.

¹⁴⁹ Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2. kötet. 6–9., 14–19. o.; Heper, Metin (1980): „Center and Periphery in the Ottoman Empire.” *International Political Science Review*, 1980/1. 81–105. o.; McDowell: *A Modern History of the Kurds*. 41. o.

hogy a katonai táborokat belülről szigorúan felügyelték.¹⁵⁰ A kurd fejedelemségek szétverése után még számos nehézséggel kellett szembenézni a törzsek megtörése és a régió feletti közvetlen ellenőrzés megszerzése során. Azok a problémák, melyek a modern államiság létrehozása során mind felmerültek az Oszmán Birodalomban, itt fokozottan jelen voltak.

A népesség nemcsak etnikai, nyelvi és felekezeti szempontból számított nagymértékben heterogénnek, hanem az életmódjuk és szociális szervezési formájuk is fejtörést okozott a modern központi kormány számára. A 19. századi kelet-anatóliai türkmének, kurdok és arabok nagy része törzsi rendszerben élt, jelentős részük nomád vagy félnomád volt. Ezek a csoportok szinte teljes mértékben kivonták magukat a központi irányítás alól, érthető tehát, hogy az oszmán kormány a 19. században kiemelkedően szorgalmazta letelepedésüket.¹⁵¹ A kelet-anatóliai régió infrastruktúrája alig volt kiépítve, és ezzel kapcsolatban alapvetően nem történt sok változás a birodalom összeomlásáig. A hegyvidéki térség nagy részét alig lehetett megközelíteni.¹⁵² A közvetlenül Isztambulból kihelyezett hivatalnokok alig tudták felügyelni ezeket a tartományokat. Mindemellert az összes hatóság, mely a tartományokban tulajdonképpen a központi államot képviselte – tehát a tartományi közigazgatás és katonaság szervei –, gyorsan beépült a helyi politikai erő hálózatába, ilyenkor az önkényesség kockázata növekedett, és ezek a hatóságok tevékenységük során inkább saját egyéni érdekeiket tartották szem előtt, mintsem Isztambul érdekeit.

Ehhez hozzájönnek a helyi notabilitások, akik közül jónéhányan a tanzimat által létrehozott helyi önkormányzati testületekben is tevékenykedtek. Végül pedig azokat a törzsi vezetőket is integrálni kellett, akiknek ugyan csorbult az

¹⁵⁰ Vö. Helmuth Graf von Moltke katonai tanácsadó beszámolóját, aki részt vett a kurdok elleni hadjáratban: Helmuth von Moltke (1893): *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin, Brief Nr. 43.

¹⁵¹ Egy rövid áttekintést nyújt Dünder, Fuat (2001): *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)*, Istanbul, 52–56. o. az 1908-as évig nyúló időszakhoz; és aktuális, bővebb bibliográfiával: Dünder: *Modern Türkiye'nin Şifresi*. 50–52. o.

¹⁵² Az oszmán vezérkar hiábavaló próbálkozásáról, hogy megvalósítsanak egy vasútvonalat Ankarából Erzurumba, illetve a Kelet-Anatóliában állomásozó 4. hadtest elszigeteléséről és ellátási nehézségeiről vö. Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II*. 81–82. o., 125–126. o., 182. o., vö. még Zürcher: *Turkey. A Modern History*. 81–82. o.

írásban lefektetett autonómiájuk, de akiket nem lehetett teljes mértékben hátérbe szorítani és a tartományi közigazgatásba beilleszteni. Integrációjukat csak úgy lehetett megvalósítani, hogy bizonyos szabadságjogokat és privilégiumokat továbbra is megtarthatnak maguknak. Itt meg kell említeni a Hamidiye-ezredet, ezt az irreguláris lovasságot, mely elsősorban szunnita kurd törzsekből toborozta tagjait. A Hamidiye-ezred 1890–1891-es megalapítását egyfajta próbálkozásként is értelmezhetjük: a törzseket ösztönző tényezők segítségével igyekeztek rávenni arra, hogy együttműködjenek az állammal, így eleinte csak részben, majd fokozatosan egyre jobban integrálódtak és ellenőrzés alá kerültek.¹⁵³ Mivel a központi állam gyenge volt, annál inkább felértékelődött ebben a régióban az egyensúly politikája, vagyis a hatalomgyakorlásnak az a módja, mely a helyi erőket felaprózta, és arra használta fel, hogy kölcsönösen korlátozzák egymást hatalmukban. A válik (tartományi kormányzók) mellé helyezték a katonai parancsnokokat, akik saját hatalmi eszközökkel rendelkeztek. A helyi és regionális tartományi tanácsok, melyekben az őslakos notabilitások nagy számban voltak képviselve, további ellensúlyt képeztek.¹⁵⁴

A kurd fejedelemségek megtörése első körben nem vezetett nagyobb rendhez, hanem épp ellenkező hatást váltott ki.¹⁵⁵ A régi rendet és a fennálló erőegyensúlyt megbolygatták, helyükbe nem lépett új, stabil rend. Minden egyes közösségnek, csoportnak és politikai szereplőnek újra kellett definiálnia és újra meg kellett védenie pozícióját és hatalmi bázisát. Ebben a helyzetben, amikor az erők újra megmérkedztek egymással, hogy új egyensúly alakuljon ki, nem csökkent az

¹⁵³ Kodaman, Bayram (1979): „Hamidiye Hafif Süvari Alayları.” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1979/32. 427–480. o., itt: 452–459. o.; Aytar, Osman (1992): *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, İstanbul, 75–81. o.

¹⁵⁴ A kelet-anatóliai tartományok hamidi politikájáról ld. Duguid, Stephen (1973): „The Politics of Unity. Hamidian Policy in Eastern Anatolia.” *Middle Eastern Studies*, 1973/9. 139–155. o. Az ezt megelőző időszak helyi társadalmi és politikai szerkezetéről az oszmán keleti tartományokban, Diyarbakir példáján keresztül, ld. Aydın, Suavi; Verheij, Jelle (2012): *Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbakir Province, 1800–1870*. In Jongerden, Joost; Verheij, Jelle (szerk.): *Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870–1915*, Leiden / Boston, 15–54. o.

¹⁵⁵ van Bruinessen, Martin (1978): *Agha, Sheykh and State*, Utrecht, 228–229. o.; vö. még McDowell: *A Modern History of the Kurds*. 49–50. o.; Olson, Robert W. (1989): *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion 1880–1925*, Austin / Texas, 4. o.

erőszak, hanem épp hogy nőtt. Az a tény is hozzájárult az erőszakos események számának növekedéséhez, hogy sokan továbbra is fegyverek birtokában voltak. Amikor az oszmán hadsereg az ország keleti részein fellépett, nem volt képes lefegyverezni a törzseket, és tartós és hatékony felügyelet alá se tudta őket helyezni. Válságos időszakokban a hatalmi harcok csak felerősödtek, a feszültség fokozódott. Háborús időszakban a kurd törzseknél még gyakoribb volt a vérbosszú, már-már fennállt a veszély, hogy nem sikerül ezeket kordában tartani. Az 1877–78-as háborús évben az isztambuli kormány megállapította, hogy Bitlis tartományban és a környező tartományokban aggasztóan megnövekedett a kurd vérbosszúk során elkövetett gyilkosságok száma, mindezt precízen dokumentálták.¹⁵⁶ A kurd fejedelemségek felszámolása után az örmények is erőszakos támadásokról panaszkodtak, leginkább az 1860-as évek óta, amikor is muszlim menekülteket telepítettek be a Kaukázusból, a Krímből és a Balkánról, illetve kormányzati programokkal segítették a nomád népek letelepülését. Mindezek az intézkedések csak felerősítették a konfliktusokat, melyek a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületekért és legelőkért folytak.¹⁵⁷

Amikor a központi kormány úgy látta, hogy az érdekeit veszélyeztetik, hatóságként beavatkozott, és a helyi zavargásokat gyakran katonai bosszúhádjára

¹⁵⁶ BOA Y.EE.d. 297, 23 Ca. 1295 H.; a későbbi évek hasonló eseteiről vö. pl. BOA Y.PRK. DH. 5/76, 20 C. 1310 H.

¹⁵⁷ Sasouni, Garo (1969): *Kiurd azkayin sharjounnere yev Hay-Krdagan haraperoutiunnere*, Beirut, 130–137. o. (hosszabb idézetek az örmény patriarchátus petícióiból és jelentéseiből). A görög falvakban is voltak hasonló panaszok és összetűzések a muszlim bevándorlókkal; Anatólia angol főkonzulja, Wilson alezredes, 1879/80-ban Asmaya térségéből fokozódó összetűzésekről számol be; FO 195/1300, Wilson (Oberstleutnant, Generalkonsul für Anatolien) an Layard (britischer Botschafter in Konstantinopel), Sivas, 23.01.1880, 15. sz. jelentés, két melléklettel: 1. Zusammenfassung von Petitionen aus 22 griechischen Dörfern im kaza Vezirköprü und der nahiye Havza, 2. Kopie eines Schreibens von Wilson an den mutesarrif von Amasia; FO 195/1300, Wilson an Layard, 22.01.1880, 14. sz. jelentés melléklettel: über den tscherkessischen Überfall auf das griechische Dorf Süleyman Köy; FO 195/1300, Wilson an Layard, 23.01.1880, 16. sz. jelentés, melléklet 1: Übersicht einschließlich einer kleinen Statistik über die Flüchtlinge in der Provinz Sivas an den vali der Provinz vom 13.01.1880, melléklet 2: Zirkular an die mutesarrifs und kaimakams des vilayet Sivas; FO 195/1300, Wilson and Layard, 26.01.1880, 18. sz. jelentés, über den Fall des Bürgermeisters des griechischen Dorfes Süleyman Köy, Lazar.

tokkal torolta meg.¹⁵⁸ Ugyanakkor az oszmán pénzügyminisztérium dokumentumai arról tanúskodnak, hogy az efféle nagyobb méretű katonai bevetések mekkora megterhelést jelentettek az oszmán állam számára. A Sasun nevű örmény település elleni, 1904-es retorzió példaként szolgálhat.¹⁵⁹ Ez a település Bitlis tartományban helyezkedett el, a tartomány nem rendelkezett elegendő katonával a katonai akcióhoz. A szomszédos tartományokból kellett fegyveres csapatokat kérni. Ezt követően az érintett tartományok között viszály támadt azzal kapcsolatban, hogy a katonák ellátását milyen forrásokból finanszírozzák. Bitlis tartománynak önmagában nem állt rendelkezésére elegendő forrás, ugyanakkor a környező tartományok sem voltak nála sokkal jobb pénzügyi helyzetben. Az említett példa – melyet számos más esettanulmánnyal lehetne bővíteni – arra enged következtetni, hogy ezt a régiót csupán a helyi eszközökkel nem lehetett hatékonyan ellenőrzés alá vonni.¹⁶⁰ A más tartományokból érkező katonák hosszú távú állomásoztatása akkora költséggel járt, és az oszmán kormány szemmel

¹⁵⁸ Például Ubeydullah sejk és a „Kurd Liga” 1881-es büntetőhadjárataról ld. BOA Y.PRK. ASK 14/7, 6 L. 1299 H.; Olson: *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion*. 6–7. o.; az örmény Zejtun és Sasun települések központosítási politika elleni lázadásáról és a lázadások szétveréséről vö. Nalbandian, Louise (1963): *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley / Los Angeles, 74–78., 120–122., 126–128. o. Az 1862-es zejtuni eseményekről részletesebben: Piurad, Smpad (1910): *Zeytounsi Vartabede. Krikoris Dz(ay-rakun) V(artabed) Apartian*, Istanbul (reprint Párizs, 2005); Kalousdian, Krikor H. (1934): *Marash gam Kermanig yev Heros Zeytoun*, New York, 119–153. o. (és 153–191. o. az 1895/96-os és azt követő időszakról); Boghosian, H. M. (1969): *Zeytouni badmoutiune 1409–1921 t.t.*, Jereván, 152–216. o.; Sirouni, Hagop Dj. (1987): *Bolis yev ir tere*. 3. kötet. Antelias, 254–300. o.; Siserian, Misak (M. Oulnetsi) (1996): *Zeytouni Badmoutiun (1409–1921)*, Beirut, 128–198. o. (és 212–295. o. az 1890-es és 1909–1914-es évek eseményeiről); a zejtuni harcokról az 1895/96-os mézárítások kapcsán ld. még Aghasi (1968): *Zeytoun yev ir shrtchannere*, Beirut, mint az örmény oldal egyik főszereplőjének a leírása; életrajzi vázlatok néhány főbb szereplőről: ld. még Vosgeritchian, Mashtots A. Kahana (1960): *Zeytoun Albom*, Beirut. Az 1894 körüli sasuni eseményekről ld. Miller, Owen (2015): *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire*. Diss., Columbia Univ.; vö. még Roupen (1985): *Hay beghapokhagani me hishadagnere*, 3. kötet, Beirut, 70–120. o., különösképpen 101–116. o.; Boghosian, Haygaz (1985): *Sasouni Badmoutiun*, Jereván, 132–292. o.

¹⁵⁹ Az itt következő magyarázatokhoz vö. BOA A}MKT.MHM. 623/1, 21 Za. 1321 H. (8.2.1904). egy beszámoló az eseményekről az örmény harcosok szemszögéből: Roupen: *Hay beghapokhagani me hishadagnere*, 3. kötet, 261–289. o.

¹⁶⁰ Vö. még BOA A}MKT.MHM 638/2, 25 Ra. 1313 H.; BOA A}MKT.MHM 638/30, 16 Ca. 1313 H. stb.

láthatóan annyira tartott a dologi és humán ráfordításoktól, hogy inkább előnyben részesített más, újabb módszereket, melyekkel biztosítani tudta az indirekt uralmat a tartományok felett. Különösen az 1890-es évek fejleményei segítenek ezt megérteni.

Hatalomdelegáció

Az „Oszd meg és uralkodj!” elvével, vagyis az egymás elleni kijátszás eredményeként a tartomány különböző népességcsoportjai – legyen szó etnikai-vallási csoportokról vagy rivális törzsekről – egymás ellen fordultak, így egymást gyengítették. A *muhacirunt* gyakran keresztény többségű területekre telepítették. Nem volt ritka, hogy hiányt szenvedtek földben és mezőgazdasági eszközben, emiatt a túlélés érdekében erőszakos támadásokat indítottak a helyi földművesek ellen. Ugyanakkor szándékosan szórványosan telepítették le őket, ezzel is elősegítvén az asszimilációjukat.¹⁶¹ Mindenekelőtt a Hamidiye-lovasság 1891-es létrehozása igazolja az oszd meg és uralkodj politikáját. Ebben az irreguláris katonai formációban – melyet jelentős mértékben soha nem bővítettek Szíria és Mezopotámia arab törzseivel, és minden különösebb ok nélkül leginkább Anatólia kurd csoportjaira szorítkozott – a jezidita kisebbségtől eltekintve elsősorban szunnita törzsek voltak képviselve, az alevitákat pedig eleve kizárták.¹⁶² Kisebb törzsek azért vettek részt a Hamidiye-lovasságban, hogy a térség más, domináns törzseivel szemben erősítsék pozíciójukat.¹⁶³ Számos jel arra enged következtetni, hogy a Hamidiye-hadosztályt nem utolsósorban azért hozták létre, hogy ellensúlyozzák az örmény népesség jelenlétét, illetve nyomást gyakoroljanak rájuk.¹⁶⁴

¹⁶¹ Dündar: *Modern Türkiye'nin Şifresi*, 45–46. o.

¹⁶² Aytar, Osman (1992): *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, Istanbul, 14., 24., 55–56. o.; a Hamidiye-lovasság történetéről általánosságban ld. még: Kodaman, Bayram (1979): „Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu-Anadolu Aşiretleri).” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1979/32. 427–480. o. és még inkább Klein, Janet (2001): *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford.

¹⁶³ Aytar: *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*. 16. o.; vö. még Griffiths: *The Reorganization of the Ottoman Army*. 121.o.

¹⁶⁴ Vö. pl. BOA Y.PRK.MYD 19/99, 17. Ra. 1315 H.

Az 1895–96-os, örmények elleni mézárások során jelentős szerepet játszottak a Hamidiye-hadosztályok (noha ma már tudjuk, hogy gyakran túlbecsülték az eseményekben való részvételüket).¹⁶⁵ A mézárások után többnyire már nem bővítették a szervezetet, noha azelőtt különös hangsúlyt fektettek erre.¹⁶⁶

A rivalizáló erők egymás elleni ügyes kijátszása rövid- és középtávon nyilvánvalóan könnyebbnek és kifizetődőbbnek tűnt a provinciák ellenőrzésében, mint az a kísérlet, hogy tartósan közvetlen kontroll alá vonják őket. A kurd törzsi vezetők hatalmát nem oszmán katonák törték meg, hanem más kurd törzsek. Az örményeket – és rajtuk keresztül az európai hatalmak reformköveteléseit és intervenciók fenyegetéseit – nem központi csapatok törték meg, hanem a helyi erők. A központi kormány megengedhette magának, hogy arra korlátozza szerepét, hogy a célzott támogatás vagy büntetés eszközeivel saját érdekeinek megfelelően szabályozza a regionális erők közötti egyensúlyt: vagyis a szunnita, lehetőleg letelepedett népességréteget erősítse, a heterodox muszlim csoportokat (elsősorban az alevitákat) visszaszorítsa, a nem-muszlimokat pedig olyannyira megfélemlítse, hogy elálljanak az Európához intézett reformfelhívásaiktól.¹⁶⁷

A Hamidiye-hadosztály megalapításával az oszd meg és uralkodj politikája, vagyis a helyi erők egymás elleni kijátszása új dimenziót nyert. Ezúttal ugyanis nem csak arra korlátozódott az állam szerepe, hogy nem tesz kellő mértékben eleget az ellenőrző funkciónak, amikor is elmulasztja lefegyverezni a lakosságot.

¹⁶⁵ Verheij, Jelle (1999): „»Les frères de terre et d'eau«: Sur le rôle des Kurdes dans les massacres arméniens de 1894–1896.” *Cahiers de l'autre Islam*, 1995/5. 225–276. o.; vö. még uő (2012): Diyarbekir and the Armenian Crisis of 1895. In Jongerden, Joost; Verheij, Jelle (szerk.): *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870–1915*, Leiden / Boston, 85–146. o.; Bloxham, Donald (2005): *The Great Game of Genocide*, Oxford, 121. o.

¹⁶⁶ Kodaman: *Hamidiye Hafif Süvari Alayları*. 463–471. o.; Duguid: *The Politics of Unity*. 144–151. o.; Aytar: *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*. 97–103. o., vö. még 151–164. o.; Kévorkian, Raymond H.; Paboudjian, Paul B. (1992): *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la Veille du Genocide*, Paris, 48–51. o.

¹⁶⁷ A zavargások és erőszakos események megnövekedéséről a Hamidiye-lovaság miatt: vö. Aytar: *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*. 62. o. f., 69. o.; a szunnita tényező megerősítésének következményeiről, más csoportok rovására: vö. Dündar: *Modern Türkiye'nin Şifresi*, 43–52. o.; vö. még Aytar: *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*. 14., 24., 55–56. o.; a kurd törzsek bevetéséről az európai befolyásolással szemben: vö. Olson: *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion*. 5–6. o.; Kodaman: *Hamidiye Hafif Süvari Alayları*. 436. o.; az örmény reformok kérdéséről vö. még lentebb.

Itt arról volt szó, hogy a régiónak egy bizonyos népességszegmensét célzottan felfegyverezték, más csoportok rovására. A központi kormány a Hamidiye-hadosztályt modern fegyverekkel látta el, és békeidőben, illetve manőverek végzetével – a törvény előírásával ellentétben – nem követelte azokat vissza. Ez azt jelenti, hogy a Hamidiye-hadosztály a hosszú békeévek alatt is teljesen fel volt fegyverezve. Technikai fölényben voltak tehát a helyi ellenfeikkel szemben, és állami legitimáció is erősítette pozíciójukat.¹⁶⁸

A központi állam, azáltal, hogy az irreguláris Hamidiye-hadosztályt ily módon felszerelte, ténylegesen lemondott egy központi hatalmi monopólium létrehozásáról; ehelyett a hatalomgyakorlás lehetőségét és jogát ebben a régióban átruházta a Hamidiye-katonaságra. A központi hatalmi monopólium létrehozása helyett pedig egy olyan rendszer jött létre, melyben a hatalmat helyi erők ruházták át. Amikor tehát a helyi erők felléptek lázadó törzsek, heterodox muszlimok vagy örmények ellen, akkor végeredményben a központi állam helyett avatkoztak be, katonai-rendőri vagy pusztán katonai eszközökkel. E háttér ismeretében érthetővé válik, hogy a helyi szereplők erőszakos akcióit – atrocitásokat, tömeges erőszakot, egészen a tömegmészárlásig – Kelet-Anatóliában nem szankcionálták, hanem tolerálták, örömmel tudomásul vették, amennyiben nem ütköztek a központi állam érdekeivel, illetve nem akadályozták a civilek életét és legfőképp a (mező)gazdasági termelést.

Annak, hogy a hatalmat ténylegesen átruházták a helyi szereplőkre, nem elsősorban és nem kizárólagosan az volt a következménye, hogy Kelet-Anatólia „békéjének” megteremtésekor a reguláris hadsereg személyzetén és kiadásain takarékoskodhattak. Ennek a hatalomátruházásnak egy ennél jóval fontosabb következménye is volt, ugyanis olyan szürke zónákban nyíltak mozgásterek, melyek ezelőtt egyáltalán nem, vagy pedig nem ezzel a természetességgel álltak rendelkezésre a központi kormány hivatalos szervei számára. A Hamidiye-csapatok toborzása és felfegyverzése lehetővé tette, hogy a központi kormány helyi erők közvetítésével saját céljait és feladatait megvalósítsa, anélkül, hogy felelősséget kelljen vállalnia azok tevékenységéért. Ráadásul békeidőben is lehetővé tette az erőszakos fellépést a saját népességével szemben, politikai eszközként.

¹⁶⁸ A Hamidiye felfegyverzéséről vö. Kodaman: *Hamidiye Hafif Süvari Alayları*. 447. o.; legitimációjáról vö. még Aytar: *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğunun*. 54–62., 325. o.; Olson: *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion*. 9. o.

Utat engedett a közvetett erőszak politikájának – holott az állam elsődleges kötelezettsége tulajdonképpen az alattvalók védelme lett volna –, és ehhez nem kellett állítólagos provokációt gerjeszteni, se a lázadás vádjával előállni, se ártalmatlan határátlépéseket felnagyítani, se talált fegyvereket fenyegetésként feltüntetni. Vagyis nem volt szükség azokra a legitimációs stratégiákra, melyek nélkülözhetetlenek olyan esetekben, amikor az állam erőszakot alkalmaz belföldön.¹⁶⁹ Amikor az irreguláris csapatok olykor masszív erőszakos cselekedeteit megtúrták, akkor olyan köztes cselekvési terek nyíltak meg, melyeket leginkább úgy jellemezhetünk, hogy „is-is”. Hasonlóan a nehezen elfogadtatható reformok esetéhez, amikor a kormány úgy használta ki az ígéret és a kivitelezés közötti teret, hogy egy adott reformot egyszerre tudott kezdeményezni és akadályozni azáltal, hogy a reform elhúzóató megvalósításáért alsóbb szinteket tegyen felelőssé, a Hamidiye-hadosztály feletti szemet hunyás azt tette lehetővé, hogy a kormány erőszakot alkalmazzon, de egyúttal minden felelősséget elhárítson magától.

Ez az eljárás mód azonban ahhoz volt kötve, hogy határozottan azt kellett állítani és hirdetni, hogy az irreguláris csapatok akcióit nem ők tartják ellenőrzésük alatt. Vitathatatlan tény, hogy a régió egész területére vonatkozó és tartós felügyelete feszegette volna az Osmán Birodalom pénzügyi és emberi kapacitásának a határait. Ugyanakkor az erőtlenség állami képe csak egy valóságtöredék. Időben és térben bármelyik ponton képes volt a központi kormány arra, hogy bármikor és bármelyik határmenti tartományban korlátok közé szorítsa a helyi szereplőket, és saját ellenőrzési hatáskörét gyakorolja. A régiókon belüli eseti bosszúhadjáratok vagy a távoli, nehezen megközelíthető területeken sikeresen megszervezett népszerű-nyilvántartásokról szóló beszámolók csak alátámasztják mindezt.¹⁷⁰ Ugyanígy a *muhacirun*, a kurd törzsek vagy a Hamidiye-hadosztály túlkapásait is következetesen és szisztematikusan megakadályozhatták volna, ha meglett volna ehhez a kellően erős politikai akarat.

¹⁶⁹ A „hátba döfés” elmélete [a „hátba döfés” összeesküvés-elméletét a német katonai főparancsnokság terjesztette, mely szerint a Német Birodalom azért veszítette el az első világháborút, mivel a veretlen csapatokat végül elárulták a németországi szociáldemokraták és a németországi zsidók - a ford. megj.], mely az 1915/16-os örmény népirtást végigkísérte, vö. Kévorkian, Raymond (2006): *Le Génocide des Arméniens*, Paris, 214–215., 218–223., 268–269., 289–290., 299–301., 307. o.

¹⁷⁰ Vö. pl. BOA DH.MKT. 1478/53, 4 Ca. 1305 H.

Az „örmény kérdés”

Az oszmán modernizációs folyamat problémái és leginkább az a kérdés, hogy mily módon jut a modern központi kormány erőhöz és mily módon tudja ezt tartósan fenntartani, 1878 után különösképpen a keleti határregiók területén csúcsosodtak ki. Miután elvesztették a balkáni tartományokat, a „keleti kérdés” egyszer csak leszűkült az „örmény kérdésre”, a megváltozott körülmények miatt pedig kiéleződött. A muszlim *muhacirun* tagjainak a nemrég elvesztett származási régióikban jelentős mértékű erőszakot kellett elszenvedniük, így az új településeiken annál érzékenyebben – és erőszakosabban – reagáltak a keresztény egyenjogúsági törekvésekre.¹⁷¹ Ezt a térséget, miután évszázadokon keresztül periferikus volt, egyre inkább központinak, majd a fokozatosan megjelenő török nacionalizmus révén török központi területnek nevezték. És ami a legfontosabb, soha nem jelentett valós alternatívát az örmény politika számára, hogy leváljon a birodalomról – ellentétben a balkáni oszmán területekkel –, még akkor sem, amikor a „szabadság” utópiáját a kor nacionalista érzelmű irodalma tematizálta, mégpedig oly módon, hogy a kurd népesség problémáját úgy oldotta meg, hogy azok mintegy vágyálomként békésen asszimilálódnak a felsőbbrendű örmény civilizációhoz (!).¹⁷² Az örmény kérdés ugyanis az európai kormányoknál nem tartott számot túl nagy érdeklődésre, leszámítva a széles körben elterjedt polémiákat. Az örmények túlságosan szétszórtaan éltek az egész birodalom területén, és már a 19. század elején is túlságosan erőteljes jelenlétük volt a muszlimoknak, még az Örmény-felföldön is. Az örmény közösség ennek megfelelően jól integrálódott az oszmán-török államba és társadalomba, Kilikiában nyelviileg is szinte teljesen asszimilálódott.¹⁷³ Az egyetlen járható utat az jelentette, hogy az örmé-

¹⁷¹ Vö. Şimşir, Bilal (szerk) (1989): *Doksanüç muhacereti 1877–1878*, Ankara; McCarthy, Justin (1996): *Death and Exile*, Princeton.

¹⁷² Ld. pl. Raffi regényében, A bolondban (korának bestsellerében) a Vartan álmában szereplő utópiát. Angol fordításban: Raffi: *The Fool. Events From the Last Russo-Turkish War (1877–78)*, transl. Donald Abcarian, Princeton, 2000, 206–217. o., különösképpen 210–211. o. Raffi (Hagop Melik-Hagopian, 1835–1888) kora egyik legbefolyásosabb írójának számított. Noha Örményország orosz részén élt és alkotott, műveit az Oszmán Birodalomban élő örmények is széles körben olvasták, ismerték.

¹⁷³ Az új oszmán állami iskolákban aránytalanul nagy számban tanítottak örmények. Vö. pl. Somel: *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*. 129. o.;

nyek megtalálják önálló helyüket az oszmán államon belül, hogy reformokban, az állam modernizációjában és megerősödésében reménykedjenek, és ezek eléréseért aktívan közreműködjenek. Az örmény *millet* és sok vezető tisztviselője tehát vezető szerepet vállalt az oszmán reformfolyamatok egynémely területén.¹⁷⁴ Arra is magyarázatot kapunk, hogy miért éppen ilyen volt a nyugati örmény forradalmárok politikai beállítottsága. Tevékenységük II. Abdul-Hamid szultán önkényuralmi rendszere ellen irányult – az ifjútörökökkel karöltve, gyakran a mozgalom élén –, de soha nem irányult az oszmán állam ellen.¹⁷⁵ Az a számos petíció is, melyet a patriarchátus akkor nyújtott be a Portának vagy a szultánnak, amikor az örmény provinciákban nagymértékben elterjedtek az erőszakos cselekmények, mind egyező képet mutat: az örmény *millet* egyházi és világi vezetői az oszmán államhoz fordultak, hogy annak védelmező funkciójáról visszaigazolást kapjanak, nem pedig a lakossághoz, hogy fellázadjanak ugyanez állam ellen (sőt, a forradalmi aktivitásokat ők kifejezetten elítélték). Ráadásul az Európához intézett felhívásaikban is tartózkodtak attól, hogy bármelyik hatalom érdekkörébe kerüljenek.¹⁷⁶

az örmények szerepéről az Oszmán Birodalom sajtójában, könyvkiadásában, színjátszásában és fényképészetében ld. Faroqhi, Suraiya (2000): *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München, 107–108. o.; a nyelvi asszimilációról: Tachjian, Vahé (2007): *Une reconstruction nationale: réinsertion des filles et des femmes arméniennes après 1918*. In: *Trames d'Arménie*, Katalog Museon Arlatan, 2007, 107–115. o., itt: 110. o.; vö. még Findley, Carter V. (1982): *The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy*. In: Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London, 2. kötet, 339–368. o., itt: 350. o.

¹⁷⁴ Vö. pl. Midhat pasa tanácsadójának, Krikor Odiannak a szerepét: Davison, Roderic H. (1973): *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, New York, 115., 289–290., 369. o. és uő: *The Millets as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire*. In: Braude; Lewis (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. 2. kötet, 319–337. o., különösképpen 330. o.; az örmény millet-alkotmányról és jelentőségéről vö. Artinian, Vartan (1988): *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839–1863*, Istanbul.

¹⁷⁵ Georgeon: *Abdülhamid II.* 390–391. o.

¹⁷⁶ Vö. pl. Masis 1877. ápr. 26.; Masis 1877. ápr. 28. stb.; vö. még Us: *Meclis-i Mebusan*, 174–175. o.; az örmény várankozásokról és az örmény kérdés San Stefanó-i megtárgyalásáról vö. Sirouni, Hagop Dj. (1987): *Bolis yev ir tere*. 3. kötet. Antelias, 573–543. o.; az örmény patriarchátus berlini kongresszusnak írt memorandumáról ld. Léart, Marcel [=Zohrab, Krikor] (1913): *La Question arménienne à la lumière des documents*, Párizs; vö. még Sirouni: *Bolis yev ir tere*. 3. kötet. 544–561. o.

Ennek megfelelően még a 19. század végén és a 20. század elején is kezdetlegesnek mondható az örmények nemzetképződési folyamata az Oszmán Birodalomban, az örmény nemzeti tudat sem tekinthető túl fejlettnek, az örmény nemzeti mozgalomról nem is beszélve.¹⁷⁷ Sokat elárul az a tény, hogy az utolsó pillanatig semmiféle jelentős örmény felkelés nem volt. Ha volt is fegyveres ellenállás, akkor az korlátozott mértékű volt, és helyi ügynek számított, sajátosan helyi hangsúllyal és céllal.¹⁷⁸ 1895–96-ban és 1915–16-ban tehát az örmények elleni tömeges erőszakot jelentős mértékben az tette lehetővé, hogy az oszmán-örmények döntő többsége nem rendelkezett fegyverrel, és nem is akart lázadni.¹⁷⁹

A 19. századi török uralkodók teljesen tisztában voltak azzal, milyen sajátos módon kötődik épp az örmény *millet* az oszmán államhoz, nem véletlenül nevezték ezt a közösséget *millet-i sadıqa*-nak (különlegesen engedelmes vagy lojális nemzetnek). Mindez még közvetlenül az oszmán-örmények elleni népiirtás előtt is így volt, 1915 telén, épp a legnagyobb fenyegetettség, az orosz hadsereg előrenyomulásának idején. Enver pasa hadügyminiszter nyíltan megerősítette az anatóliai örmények lojalitását, amikor elvesztette a sarıkamısi csatát, melyben könnyelműen feláldozott 90.000 oszmán katonát.¹⁸⁰ Viszont úgy tűnik, hogy épp ez a hűség és az örmények oszmanista reformkövetelése, mely ebből következett, sokkal nagyobb kihívást jelentett az Oszmán Birodalom muszlim elitje

¹⁷⁷ Vö. Tachjian, Vahé (2007): „Azkaynaganoutiunn ou serayin khdroutiune` tseghasbanoutian verabradz ginerou ou aghtchignerou verahamargman kordzenatin metch.” *Pazmaveb*, 2007/165. 229–258. o., különösképpen 229–235. o.; Suny, Ronald G. (2001): Religion, Ethnicity, and Nationalism. Armenians, Turks, and the End of the Ottoman Empire. In Bartov, Omer; Mack, Phyllis (szerk.): *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, New York, 24–61. o., különösképpen 32–38., 40., 42. o.

¹⁷⁸ A zejtni és sasuni neves eseményekről vö. Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*. 74–78., 120–122., 126–128. o. és további adatok a 153. megjegyzésben. Vanról (1915) vö. Ter Minassian, Anahide (2000): Van 1915. In Hovannisian, Richard G. (szerk.): *Armenian Van/Vaspuurakan*, Costa Mesa, 209–244. o.; Foss, Clive (2000): „The Atrocious Armenians of Van⁶. The Modern Turkish View. In: ugyanitt, 245–258. o.; McCarthy, Justin; Arslan, Esat; Taşkıran, Cemalettin; Turan, Ömer (2006): *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City.

¹⁷⁹ Vö. még Kévorkian: *Le Génocide des Arméniens*. 302. o.

¹⁸⁰ Osmanischer Lloyd, 1915.2.26.; vö. még Lepsius, Johannes (1930): *Der Todesgang des armenischen Volkes*, Potsdam, 161–162. o.; Akçam, Taner (2004): *Armenien und der Völkermord*, Hamburg, 58. o.; Kévorkian: *Le Génocide des Arméniens*. 278. o.

számára, mint az örmények vélt leszakadási szándéka. Az örmények részesei akartak lenni az átalakítási folyamatnak, és ez a reform okozta a muszlim-oszmán társadalom számára a legnagyobb nehézségeket. Nem véletlenül tekinthetők a nyomatékosan előterjesztett reformkövetelések az 1895–96-os hamidi örmény-mészárlások, illetve az 1915–16-os, ifjútörökök által elkövetett örmény népirtás kiváltó tényezőinek.

Az 1895–96-os mészárlások

Az 1895–96-os években – II. Abdul-Hamid politikai erődemonstrációjaként – birodalomszerte örménymészárlások zajlottak. Itt valósult meg legszélsőségesebb módon a hatalomátruházás, illetve a helyettes erőszakgyakorlás politikája. Az európai nagyhatalmak reformkövetelései, melyek az Oszmán Birodalomban élő nem-muszlimok helyzetét hivatottak javítani, a nem-muszlimok számára kétélű fegyvernek bizonyultak mindaddig, míg az európai hatalmak reformköveteléseikkel együtt befolyási területüket is bővíteni szándékozták. Elsősorban a keresztényeket lehetett könnyen megbélyegezni, mint idegen hatalmak védenceit, ügynökeit, végső soron pedig mint belső ellenséget; gyanút keltettek, amikor reformokért kiáltottak, hiszen felhívásaikat nemcsak az oszmán kormányhoz intézték, hanem közvetlenül Európához is fordultak.¹⁸¹ 1878 után elsősorban az örmények kerültek célkeresztbe, mivel rajtuk csapódott le az Európa által kikényszerített reformokkal szembeni ellenérzés. Nem-muszlimok lévén, törvény szerint nem birtokolhattak fegyvert, így csoportként is teljesen ki voltak szolgáltatva, hacsak nem döntenek úgy az európai nagyhatalmak, hogy fegyveresen a védelmükre kelnek.¹⁸²

¹⁸¹ Az „Európához intézett felhívás” mint elemzési keret hasonló esetekhez, különösen a kelet-európai kisebbségekhez, a 18. századtól, vö. Requate, Jörg; Wessel, Martin Schulze (szerk.) (2002): *Europäische Öffentlichkeit. Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main.

¹⁸² Az európai imperializmus és az örmény népirtás közötti szoros összefüggésről ld. Bloxham: *The Great Game of Genocide*; Somakian, Manug J. (1995): *Empires in Conflict*, London / New York.

A San Stefanó-i orosz békediktátum, mely 1878 márciusában pontot tett a súlyos oszmán vereségre, először foglalta írásba az örmény reformok kérdését egy nemzetközi szerződés keretében. A berlini kongresszus, melyet 1878 júniusában hívtak össze, felülírta a San Stefanó-i szerződést olyan értelemben is, hogy visszautasította az örmények feletti orosz protektorátus igényét, helyette védelmi garanciát helyezett kilátásba, melyet a nagyhatalmak közösen vállalnak. Ez úgy is értelmezhető, hogy miután a Balkán nagy része függetlenné vált, az európai nagyhatalmak nem tartották elfogadhatónak, hogy Oroszország befolyási övezete a jövőben bővüljön, legfőképp nem Kelet-Anatóliában.¹⁸³ II. Abdul-Hamid sejtette, hogy az európaiak a közeljövőben egyre gyakrabban és a legkülönbözőbb összefüggésekben fognak előhozakodni azzal, hogy reformokat követeljenek az örmények számára, és azt is sejtette, hogy ezeket a követeléseket aligha követi majd katonai vagy gazdasági nyomásyakorlás.

Az 1880-as évek folyamán az örmények többször is erőszakos cselekmények áldozatai voltak, és az elkövetők rendszerint megúszták büntetés nélkül. 1889-ben a Muş tartományban élő, Gülizar nevű fiatal örmény nő esete keltett nagy feltűnést: Musza bej, kurd törzsi vezető, elrabolta a nőt, akinek a sorsáról szóló hírek eljutottak az európai nyilvánosság elé. A per, melyet II. Abdul-Hamid erre fel elrendelt, színjátékká alacsonyodott, az eset büntetlen maradt.¹⁸⁴ Számos további örmény petíció született, emberrablásról, rablásról és gyilkosságról, de ezek válasz és következmény nélkül maradtak. Az események minden bizonnyal megerősítették II. Abdul-Hamidot abban a meggyőződésében, hogy az európai nagyhatalmak igen súlyos túlkapások esetén se támogatnák egyhangúan az örmények védelmére történő intervenciót, legfeljebb a tiltakozásuknak adnak hangot, mint ahogy addig is.

¹⁸³ Vö. Anderson, Matthew S. (1966): *The Eastern Question 1774–1923*, London, 206. o.; Hösch, Edgar (2008): *Geschichte der Balkanländer*, München, 136. o.; a San Stefanó-i szerződésnek az a passzusa (16. törvénycikk), mely az örmény reformra vonatkozik, itt olvasható nyomtatásban: Geiss, Immanuel (szerk.) (1978): *Der Berliner Kongreß 1878. Protokolle und Materialien*, Boppard a. R., 19. o., a berlini szerződés megfelelő passzusa (61. törvénycikk) ugyanitt, 405. o.

¹⁸⁴ Georgeon: *Abdülhamid II.* 257–259. o.; vö. Musa Şaşmaz (2004): *Kürt Musa Bey Olayı (1883–1890)*, Istanbul, (a per jegyzőkönyvének hosszú bekezdéseivel); Der Garabedian, Armenouhi (Kevonian) (1946): *Gülizar*, Paris (Gülizar visszaemlékezései, melyet a lánya jegyzett le). Ehhez a részhez lásd bővebben az 5. fejezetet.

Az 1890-es években ismét egyre több reformkövetelés hangzott el, ezúttal erőteljesebben és kitartóbban. Végül II. Abdul-Hamid átfogó reformcsomagot helyezett kilátásba, az európai javaslatokat nagymértékben elfogadván. II. Abdul-Hamid számításai cinikusak voltak, ugyanakkor eredményesnek bizonyultak, amit az egész birodalom területén bekövetkező örménymészárlások csak alátámasztanak. Állami szervek közvetlen közreműködése a mézárásokban nem bizonyítható. Viszont II. Abdul-Hamid az európai hatalmak képviselőivel folytatott tárgyalások során tudtukra adta, hogy abban az esetben, ha az európaiak az örmény reformok érdekében nyomást gyakorolnak, akkor nem tudja féken tartani muszlim honfitársainak kollektív indulatát.¹⁸⁵

Egy efféle nyilatkozatot nem lehet másképp értelmezni, mint mézárásokkal való leplezetlen fenyegetőzést. Ugyan nem tartalmaz erőszakra való közvetlen uszítást, de szabad kezet ad a tömegmészárlásoknak, és garantálja azok büntetlenségét. Az erőátruházás politikájához hasonlóan itt is megállapítható, hogy a kormány, amikor hivatalosan bejelentette és előrevetítette a nép kiszámíthatatlan haragra gerjedését, oly módon kapott lehetőséget az – adott esetben tömeges – erőszak alkalmazására, hogy nem ő maga alkalmazta az erőszakot, és nem is adott hozzá közvetlen utasítást, viszont hasznot húzhatott belőle.

Számításai bejöttek, hiszen 300.000 ember esett a mézárások áldozatává, és az európai nagyhatalmak tiltakoztak ugyan, de nem avatkoztak be. Az 1895–96-os mézárások megtizedelték az örmény jelenléte a régióban, és az örmények és európaiak számára egyértelmű figyelmeztetésként szolgáltak, hogy a keleti tartományokban ne ragaszkodjanak túlságosan a reformokhoz. A kormány sikerrel járt: egészen az első világháború előestéjéig nem került vissza az oszmán politika napirendjére az örmény reformok kérdése. A hétköznapi erőszakos cselekedetek, sőt mézárások, melyeket aztán nem büntettek, a határrégiókban (*borderlands*) az oszmán hatalomgyakorlás bevett eszközeivé váltak.

¹⁸⁵ Georgeon: *Abdülhamid II.* 289., 293. o.; vö. Akarlı, Engin (1976): *The Problem of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II.* Diss., Princeton, 130. o.

Hatalmi vákuum és a félelemkeltés politikája

Erőszak – és legfőképp tömeges erőszak – nem jelenik meg csak úgy magától, bizonyos keretfeltételek megléte nélkül. Egy oly nagymértékű megszárlást, mint amilyen az 1895–96-os volt, nem lehet egyedül a hatalomátruházás politikájával megmagyarázni. Ezenfelül szükséges hozzá a tömegek mobilizálása is. A késő 19. századi és kora 20. századi Oszmán Birodalomban két olyan alapvető előfeltétel is adott volt, melyek a tömeges erőszak kialakulásával és a helyi lakosság széleskörű részvételével szoros összefüggést mutatnak. Az egyik ilyen fontos előfeltétel a politikai bizonytalanság, a hatalmi vákuum vagy a háborús, illetve polgárháborús helyzet állapota. Ezek mind képesek átmenetileg hatályon kívül helyezni egyetemes erkölcsi parancsokat: az emberek úgy érzik, hogy szabadon lehet ölni, majd pedig abban reménykedhetnek, hogy büntetlenül megússzák. A másik előfeltétel az egzisztenciális fenyegetettség észlelése. Nyilvánvalóan semmi más nem okoz tömeges indítást erőszakos cselekményekre, mint az agónia, mely nem a tényleges gyengeséggel áll kapcsolatban, hanem a relatív erősség helyzetével – az anatóliai muszlimok is kétségtelenül így viszonyultak a helyi örményekhez.

Az örmények ellen elkövetett népirtás az első világháború árnyékában történt, és sok minden amellettszól, hogy az ifjútörökök többek között azzal a szándékkal vezették országukat az első világháborúba, hogy céljaikat – terjeszkedés kelet felé, az örmények megsemmisítése és a gazdaság eltörökösítése – olyan radikálissal és sebességgel vigyék keresztül, mely békeidőkben elképzelhetetlen lett volna.¹⁸⁶ A kilikiai nagy örménymészárlások 1909-ben történtek, forradalom és ellenforradalom zűrzavaros időszakában. A hamidi megszárlások ezzel szemben egy békeidőszak kellős közepén történtek meg. Utóbbi esetben az erő delegációja és az állam ellenőrzési hatáskörének ideiglenes visszavonása (melyet a várható népharagra való tekintettel jelentettek be) látszólagos hatalmi vákuumot hozott létre, ezáltal a háborús és forradalom rendkívüli helyzetét békeidőben is életbe tudták léptetni.

Tekintettel arra, hogy az európai beavatkozás lehetősége folyamatosan fennállt, sőt olykor a birodalom felosztásának eshetősége is felmerült, igazán nem

¹⁸⁶ Akçam: *Armenien und der Völkermord*. 44. o. Lásd még lejjebb, 6. fejezet.

volt nehéz, hogy az Oszmán Birodalomban az egzisztenciális fenyegetettség veszélyét emlegessék. A birodalom felett lebegő, közvetlen európai jelenlét, az európai beavatkozástól való félelem idővel igazi neurózissá fokozódott, így történhetett, hogy kikerült a köztudatból, hogy az Oszmán Birodalom iránt érdeklődő Európa az egyensúlyi politika révén a birodalom fennmaradásának legfőbb biztosítéka volt. Az Oszmán Birodalom európai intervenciók nélkül már 1839-ben az összeomlás szélén állt volna. Az se tudatosult senkiben, hogy a tartományok elvesztése nem jelentett egyet a birodalom összeomlásával.

Burkolt fenyegetések, elbizonytalanodás és megaláztatás jellemezte a közhangulatot, ugyanis az Oszmán Birodalomban sok muszlim számára ezt jelentette az európai politika. A reformfolyamat és a nem-muszlimokkal szembeni egyenlő jogállás követelése csak fokozták az egzisztenciális fenyegetettség érzetét, hiszen ezek által a nem-muszlimok kikerültek volna abból a státusból, melyet az iszlám jogrend jelölt ki számukra,¹⁸⁷ ezáltal pedig alapjában kérdőjeleződött meg a birodalom lényegi alkotóeleme. Ha eltekintünk mindenféle ideológiától és elvont államkoncepcióktól, akkor az anatóliai muszlimok hétköznapijokban is minden egyes reformtervezetnél, minden egyes – örményeket érintő változást tartalmazó – forгатókönyvnél (legyen itt szó részautonómiáról keresztény kormányzók irányításával vagy csak nagyobb örmény jelenlétről a közigazgatásban és a rendőrségben) saját társadalmi pozíciójukat féltették, attól tartottak, hogy helyzetük, jogaik és előjogaik csorbulnak.

Közismert, hogy ezeket a félelmeket célzottan szították. Az 1895–96-os hamidi mézszárlásokat olyan pénteki prédikációk előzték meg a mecsetekben, melyek azzal riogattak, hogy a muszlimokat területi veszteségek fogják érni, az örmények javára.¹⁸⁸ Az akkori általános közhangulat a következő részekből tevődött össze: a modernizációval kapcsolatos aggályokból, a veszteségtől való félelemből, a feldarabolás és az idegen fennhatóság elképzelhető forгатókönyveiből, illetve előítéletek és ellenségek feléledéséből.¹⁸⁹ Amikor ezeket konkrét helyi félelmekkel párosították, és a helyi örmény lakosságra irányították, akkor bekövet-

¹⁸⁷ Vö. Krämer, Gudrun (2008): Moving out of Place. In Sluglett, Peter (szerk.): *The Urban Social History of the Middle East, 1750–1950*, Syracuse, NY, 182–223. o.

¹⁸⁸ Georgeon: *Abdülhamid II.* 294. o.

¹⁸⁹ Az Oszmán Birodalom kései időszakában írtak rigmusokat, örményellenes sztereotípiákkal. Vö. Astourian, Stephan H. (1999): *Modern Turkish Identity and the Armenian*

kezett a muszlim népesség megfelelő mértékű mozgósítása az örmények lemészárlásához. A „népharag”, melyet II. Abdul-Hamid szított, immár érzékelhető és irányítható volt, hiszen ezt megelőzően a félelemkeltés politikája kellőképpen hosszan előkészítette a terepet, hogy a népharag létrejöhesse és fokozódjon.¹⁹⁰

Az európai hatalmak megosztottsága és határozatlansága vélhetően csak felerősítette a halogató, döntéseket nem hozó, lebegtető hamidi stratégiának a hatását, mely ugyan meghosszabbította az Oszmán Birodalom élettartamát néhány évtizeddel, ugyanakkor nemcsak hogy nem oldotta meg a fennálló feszültségeket és konfliktusokat, hanem hatványozottan elmélyítette azokat. Az állandó bizonytalanság és félelemérzet keltése ebben a helyzetben két olyan eszköz volt, melyet az oszmán politika rendszerint alkalmazott a keleti határ régiókban.

Az erőszak térnyerése

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a határregiók fogalma azért olyan fontos, mert összehasonlításokat is lehetővé tesz. Az összehasonlítás révén nagyobb összefüggésben tudjuk összevetni különböző regionális esettanulmányok eredményeit. Az összehasonlítás lehetővé teszi az általános és az egyedi közötti megkülönböztetést. Egyrészt adottak a központi állami ellenőrzés általános struktúrái, melyek különböző terekben állnak fenn, továbbá a perifériális területeken különféle lehetőségek adottak a tömeges erőszakra. Másrészt pedig adott az Oszmán Birodalom kormányának sajátos eljárásmodja, ahogyan az elmúlt évtizedekben a központi állam gyenge pontjait kezelte. A birodalom kései korszakában épp Kelet-Anatólia határregióiban számított bevett gyakorlatnak, hogy az oszmán kormányok felaprózták hatalmukat, melyet helyi szereplőkre delegáltak. Ezek a helyi szereplők messzemenőig ki tudták vonni magukat a tényleges ellenőrzés alól, és tetteikért nem vonták őket következetesen felelősségre. Ily módon az oszmán központi kormányok előtt új terek nyíltak meg az erőszakra.

Genocide. From Prejudice to Racist Nationalism. In Hovannisian, Richard G. (szerk.): *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Detroit, 23–49. o.

¹⁹⁰ Vö. Akçam: *Armenien und der Völkermord*. 22. o., az ifjúoszmánok figyelmeztetései a muszlim erőszakra és vérontásra, egyenlő jogokat életbe léptető reformok esetén.

Ez az erőszak a 19. század második felében járványszerűen terjedt az oszmán keleti határrégiókban. Nem mindig értelmezhető az erőszakos események úgy, mint egy feszült helyzetnek és annak a félelem- és bizonytalanságérzetnek nem kívánt következményei, melyet a radikális változások és a kor új kihívásai okoztak. Az isztambuli központi kormány gyakran megtűrte a hétköznapi kis erőszakos cselekedeteket és a nagyobb erőszakkitöréseket egyaránt, előfordult, hogy közvetett módon szította vagy támogatta is azokat. Minden további nélkül úgy is értelmezhetjük ezeket az erőszakos cselekményeket, mint a helyi szereplők tevékenységét, saját forгатókönyvvel és saját felelősségre, de mindezt a központi kormány céljaival összhangban, vagyis a kormány helyett követték el ezeket.

5.

Helyi történelem globális összefonódásban: a Gülizar nevű fiatal lány története

A burkolt fenyegetés és erőszak sokféle formája közül, melyek a 19. század közepe óta egyre nagyobb mértékben érintették az örményeket Anatólia keleti tartományaiban, aligha akadt olyan esemény, mely annyira a média reflektorfényébe került vagy a történetírás érdeklődését felkeltette volna, mint a nőrablás. Az első világháború árnyékában az ifjútörökök az oszmán-örmények ellen népirtást követtek el, ekkor az asszonyok, lányok és kisfiúk elleni nemi erőszak, valamint a nő- illetve gyermekrablások a megsemmisítés központi eszközének számítottak. Már az 1895–96-os, egész birodalmat érintő örménymészárlások során több ezer nőt raboltak el. Az Oszmán Birodalom keleti tartományaiban élő örmények életét és tudatát ennél korábbi, 19. századi emberrablások – nők és fiatal lányok elrablása – hatották át. A következőkben a leghíresebb esetet, Gülizar és Musza bej történetét szeretnénk bemutatni, hogy ezen keresztül rávilágítsunk arra, milyen összefüggésben történtek a nőket érintő erőszakos cselekmények, és hogy miképp értelmezhetők ezek.

Gülizart, a fiatal örmény lányt elrabolta Musza bej, a Mutki (Motikan) kurd törzs vezetője a Kharts (Khars, Gharts vagy Ghars) nevű faluból, mely a Muş-síkságon található. Ez az esemény nagy feltűnést keltett a tartomány határain túl is, eljutott egészen Isztambulba, az oszmán fővárosba, illetve még azon túl is, az európai fővárosok újságaiba. Ezáltal az eset különlegesnek számított, és kimenetelében is különbözött a legtöbb emberrablásos esettől. Ugyanakkor Gülizar és Musza bej története mintegy a nőrablások és az örmény gazdák ellen

elkövetett kurd fosztogatások szimbólumának is tekinthető. Ezen a példán keresztül egyrészt megmutatható számos olyan kontextus, összefonódás, cselekmény- és jelentésszint, melyek segítenek abban, hogy az Oszmán Birodalom keleti tartományaiban zajló hétköznapi élet feltételeit mélyebben megértsük. Másrészt a keleti oszmán tartományok 19. század végi történetéhez kapcsolódó források, értelmezési keretek és elemzési kategóriák példaszerűen megvitathatók rajta keresztül.

Elrablás, per, visszatérés

1889-et írunk, történetünk a húsvétot megelőző hétfői napon kezdődik.¹⁹¹ Éjszaka van. Az örmények böjttel és imádsággal várják a Muş-síkságon elhelyezkedő falvakban a közelgő húsvét ünnepét. Kharts falu lakosai is így tesznek a Meghraked nevű folyó partján, amit törökül Karasunak hívnak. (Az Oszmán Birodalom megszűnése után a települést a Török Birodalomban Güneyiknek nevezték át.¹⁹²) Egyszer csak közel 150 kurd harcos, Musza bej törzsi vezető parancsnoksága alatt, megtámadja a falu örmény vezetőjének, Res Mirónak a házáat. Mindent, ami mozgatható – elsősorban hozományos ládák és ékszerek –, azt összekapkodják, és magukkal viszik. Amit nem tudnak magukkal vinni – elsősorban korszokban és dobozokban tárolt tartalékokat –, azt megsemmisítik. És elrabolják a ház 14 éves lányát, Gülizart. Gülizart feleségül adják Musza bej legifjabb öccséhez, a 18 éves Cezahirhoz.

És innen a történet váratlan fordulatot vesz. A lány több hónapig Musza bej háztartásában él. Kitartóan ellenáll annak, hogy iszlám hitre térítsék, és hogy beilleszkedjen a befolyásos törzsi vezető háztartásába. Gülizar újra meg újra

¹⁹¹ Gülizar történetét itt saját visszaemlékezései alapján adjuk vissza, ezeket lánya jegyezte le és adta ki Párizsban, 1946-ban. Der Garabedian, Armenouhi (Kevonian) (1946): *Gulizar*, Paris. Azóta kiadták az örmény szöveget francia és német fordításban is: Kévonian, Arménouhie (1993): *Les nocés noires de Gulizar*, Marseille, 2. kiadás: 2005; Kévonian, Arménouhie (2015): *Gulizar'ın Kara Düğünü. Bir Kürt beyin tarafından kaçırılan Ermeni kızın gerçek hikâyesi*, Istanbul.

¹⁹² Itt található egy részletes térkép a régióban található falvak történelmi és mai nevével, így Muş közigazgatási egysége (kaza) is megtalálható rajta: <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-ofbitlispaghesh/kaza-of-moush.html>.

megpróbálja családját, közösségét, az örményeket és az örmény egyházi vezetőket mozgósítani, hogy kiszabadítsák őt. Végül perre került sor, először Bitlisben, a tartomány fővárosában, majd Isztambulban, az Oszmán Birodalom fővárosában. Gülizar visszatér a családjához, nem sokkal később feleségül veszi őt Kegham Der Garabedian, a Khebian nevű örmény falu plébánosának a fia (Khebian település szintén Muş tartományban található). Az eljárás végén Musza bejt felmentik. Erre fellebbezési eljárást indítanak, ami három éven keresztül elhúzódik. Musza bejt Mekkába küldik száműzetésbe, de ő egy év elteltével visszatér Muşba, ahol folytatja korábbi életvitelét.

Gülizar 1947-ben hunyt el Isztambulban, Şişliben temették el, az ottani örmény temetőben. Hogy Musza bej mikor és hol halt meg, nem ismert.¹⁹³

Miért rabolták el Gülizart? Miért térhetett később vissza a családjához, és miért házasodhatott meg? Miért indítottak pert az elrablója ellen? És végül: miért mentették fel a férfit?

Hegyek és völgyek a birodalom periferiáján

Muş síksága, ahol Gülizar szülőfaluja található, az oszmán Bitlis tartományhoz (vilajethez) tartozott, mely a Van-tótól nyugatra feküdt. A síkság a keleti Eufrátesztől (Murat nehri-től) délre fekszik, a ma Karasunak nevezett folyam mindkét oldalán helyezkedik el, mely mellékágot annak idején örményül Meghrakednek hívtak. A termékeny talajú fennsík hozzávetőlegesen 1400 méter magasan fekszik. Tőle délre és keletre is egy magashegység vonulata húzódik, a Torosz-hegység részei, melynek csúcsai elérik a 2700–2900 métert.¹⁹⁴ Ez a topográfia, vagyis a termékeny síkság és a járhatatlan hegység közvetlen szomszédsága meghatározta a régió gazdaságát, társadalmi szerveződését, valamint az oszmán közigazgatási gyakorlatot és hatalomgyakorlást is.

¹⁹³ Ter Minassian, Anahide (2005): *Mémoires mêlées*. In Kévonian, Arménouhie: *Les noces noires de Gulizar*, Marseille, 117–154. o., itt: 149. o.

¹⁹⁴ Hewsen, Robert H. (2001): *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago. A 193. és 194. térképen Bitlis provincia látható, oszmán közigazgatási felosztásban és azokkal a területekkel, melyek ténylegesen kurd törzsek irányítása alatt álltak, illetve Muş/Sasun régióinak a felnagyított, topográfiai részletével.

A topográfiára vezethető vissza az a konfliktusoktól terhelt kettősség, mely a mezőgazdaság és az állattenyésztés, a letelepedett és a nomád, illetve félnomád életmód (transzhumálás), valamint a letelepedettek állami szervezetei (illetve betagozódásuk ebbe a hatalmi struktúrába) és a nomádok törzsi szervezettsége között állt fenn. Utóbbiak gyakran kivonták magukat az állami kontroll alól – leginkább a birodalmi peremvidékeken, amilyen Muş és Sasun térsége is. Ezek a térségek az Oszmán Birodalomban évszázadokig nem kapták meg a kellő figyelmet a fővárostól, mivel periférikusnak számítottak.

A Van-tó egész térségében a középkor óta kurd emirátusok voltak, ezek a 16. században névleg oszmán uralom alá kerültek.¹⁹⁵ Az ottani népesség felekezeti- leg, nyelvi- és etnikailag is igen sokszínű volt, de a két legjelentősebb közösséget a keresztény (örmény apostoli) örmények és a szunnita muszlim kurdok alkották.¹⁹⁶

A síkságon élő, letelepedett földművesek – a városokban épp a 19. században egyre növekedett a kézművesek és kereskedők aránya – és a félnomád életmódot folytató, állattartással foglalkozó törzsek közötti gazdasági munkamegosztás is általában az etnikai-vallási hovatartozás szerint történt. Az iszlám jogrendszer, mely kizárta a nem-muszlimokat a fegyveres szolgálat alól, és tiltotta fegyverviselésüket is, csak tovább növelte a fegyveres pásztorok és a fegyvertelen földművesek közti szakadékot. Hozzá kell azonban tenni, hogy igenis létezett egy jelentős létszámú, letelepedett kurd és muszlim paraszti és városi réteg is. És a nehezen megközelíthető hegyekben is voltak örmény falvak, leginkább Sasunban. Ez a különösen nehezen járható és magasán fekvő hegyi régió, mely nyugaton határos Muş tartománnyal, kiemelt szerepet játszik az örmények törté-

¹⁹⁵ Sinclair, Thomas A. (2001): The Armenians and the Kurdish Emirs of Bitlis under the Kara Koyunlu. In Hovannisian, Richard G. (szerk.): *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Costa Mesa, 155–174. o.; Eppel, Michael (2006): *A People Without a State. The Kurds from the Rise of Islam to the Dawn of Nationalism*, Austin, 29–31. o.

¹⁹⁶ A számtalan anatóliai népességsoportról jó áttekintés található itt: Andrews, Peter Alford (2002): *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden; Kévorkian, Raymond (2011): *The Armenian Genocide. A Complete History*, London / New York, 265–278. o., összefoglaló, kritikus áttekintést nyújt a régiót érintő, népi- és előtti népességbecslésekről és népszámlálásokról, illetve az erre vonatkozó kutatás aktuális állásáról.

nelmében.¹⁹⁷ A 19. század közepéig Sasunban nagyjából negyven szövetséges falu ténylegesen megőrizte függetlenségét. A sasuni falvakat örmény előljárók irányították, a falvak nem fizettek adót az oszmán államnak, hanem vámot a kurd fejedelmeknek, akik a térség legfőbb uraiként léptek fel. A késő 19. században aztán Sasun volt az a hely – egy másik örmény hegyi enklávéval, a kilikiai Zejtunnal együtt – ahol az örmények fegyveres ellenállással védekeztek az ellen, hogy betagolódjanak az oszmán közigazgatási rendszerbe. A kibontakozóban lévő örmény nemzeti mozgalom és az 1887-ben, illetve 1890-ben alapított örmény forradalmi pártok a helyi paraszti ellenállásból hamarosan egy hősi mítoszt faragtak, amit igyekeztek kisajátítani és átértelmezni. Az örmény gerillaharcosok modern hőstörténetét kiegészítették utalásokkal a Sasuni Dávid című középkori örmény nemzeti eposzból, mely ugyanebben a térségben – Sasun és Muş/Daron – játszódik, és amely a 9–10. századi arab kalifák uralma elleni lázadást meséli el.¹⁹⁸ Sasun mindazokat az akadályokat jelképezi, melyekkel az oszmán kormány szembesült, amikor a 19. században megkísérelt létrehozni egy közvetlen ellenőrzés alatt álló, egységes szerkezetű rendszert, miután a peremvidékek tartományai évszázadokon keresztül csak közvetett irányítás alatt álltak.

A reformkorszaknak is nevezhető 19. században az oszmán központosítási törekvésekkel szemben egyedül Sasunban és Zejtunban alakult ki örmény ellenállás. A modern oszmán közigazgatási gyakorlat számára tehát az igazi kihívást a kurd törzsek alávetése és integrációja jelentette. A 19. század elején, amikor II. Mahmud szultán (1808–1839) előkészítette azt a nagyszabású, átfogó modernizációs programot, mely arra volt hivatva, hogy az egész oszmán államot megreformálja – ideértve minden szervet és intézményt, illetve a társadalom minden területét –, a központi hatalom hatóköre épphogy csak Kis-Ázsia nyugati részét érte el. Ahhoz, hogy a kurd fejedelemségeket – melyek szinte az egész keleti területet ellenőrzés alatt tartották – szétverjék, az 1830-as években katonai expe-

¹⁹⁷ Sasun és Muş síkságának a történelméről, Daron régió történelméről ld. Sasouni, Garo (1956): *Badmoutiun Daroni Ashkharhi*, Beirut (reprint: Antelias, 2013); Boghosian, Haygaz M. (1985): Sasouni *Badmoutiun 1750–1918*, Jereván; Pteyan, Sarkis és Misak; Daronetsi, Aghan (1962): *Harazad Badmoutiun Darono*, Kairó.

¹⁹⁸ A történelmi-politikai aktualizálások szempontjához lásd lentebb, 8. fejezet, és az ott megadott szakirodalom a téma irodalomtudományi megközelítéséhez.

díciókat kellett küldeni valóságos hódító hadjáratokra. Ezekben a harcokban részt vett Helmuth Graf von Moltke is, a katonai tanácsadóként dolgozó porosz tiszt és későbbi híres vezérkari főnök.¹⁹⁹

Az 1840-es években ugyan tartósan sérült az addig fennálló regionális rend, de nyilvánvalóvá vált, hogy a visszanyert periferikus birodalmi területek feletti tartós, közvetlen kontroll az adott feltételek mellett és a rendelkezésre álló eszközökkel aligha fenntartható. Az úthálózat és az infrastruktúra általánosságban túl rossz volt, a megfelelő méretű hadtestek, amelyek az új, központi irányítású és egységes közigazgatási rendszer teljes területen történő megvalósításához szükségesek lettek volna, túl költségesek voltak. Minden szinten hiányzott a megfelelő szaktudással rendelkező alkalmazott. Moltke szemléletesen bemutatta, hogy a kurdok elleni hadjáratnál a hadsereg őrszemei a táborozás alatt fegyvereiket nem kifelé szegezték, a lehetséges támadókkal szemben, hanem befelé, a potenciális dezertőrökkel szemben.²⁰⁰ Népeesség-nyilvántartások hiányoztak a lehetséges újoncokról és adófizetőkről, mint ahogy a hozzáértő és megbízható hivatalnokok is hiányoztak, akik összegyűjtötték volna az adatokat és adókat.²⁰¹ Amikor a reguláris csapatok rendszerint rendkívül nehéz körülmények, elégtelen ellátás és rossz vezetés mellett meglepő nyugalommal és elhivatottsággal teljesítették a szolgálatukat, ez nem jelentette feltétlenül azt, hogy az Isztambul által felállított tartományi kormányzók (válik) az oszmán központi kormány érdekei szerint cselekedtek, sőt – a fővárostól ennyire távol – inkább a saját érdekeiket helyezték előbbre. A 19. század során az Oszmán Birodalom egyben maradását és olykor a pusztá fennállását leginkább a hatalmas válik és befolyásos helyi notabilitások veszélyeztették önkényeskedéseikkel és a kormány érdekeivel ellentétes ambícióikkal,²⁰² nem pedig a hűtlennek vélt népeességcsó-

¹⁹⁹ Egy jó áttekintést találhatók itt: McDowell, David (1996): *A Modern history of the Kurds*, London / New York, 21–65. o.

²⁰⁰ von Moltke, Helmuth (1893): *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin. 43. levél.

²⁰¹ A reformok főbb pontjainak és problémáinak rövid kivonata itt található: Davison, Roderic H.: Art. „tanẓīmāt“. In: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, 10. kötet, 201–209. o.

²⁰² A legfontosabb példának számítanak a két ún. Muhammad Ali-krízis 1831–33-ban és 1839/40-ben. Ekkor az egyiptomi kormányzó felvonultatta a tartományi csapatait Isztambul ellen, az Oszmán Birodalom fennállása veszélybe került, szükségessé vált az európai

portok a birodalom szélein, ahogy azt az akkori propaganda hangsúlyozta – márpedig ez a felfogás folytatólagosan sok helyütt bekerült a történetírásba.

Míg Kelet-Anatólia síkságán a városok és a letelepedett, mezőgazdasággal foglalkozó lakosság a reformkorszak során egyre szélesebb körben beilleszkedett a modern oszmán közigazgatási rendszerbe, addig a nomád életmódú népeket és a hegyvidéket a katonaság és az államigazgatás mindig csak közvetve és ideiglenesen tudta ellenőrzés alá vonni. A magashegység tehát az maradt, ami mindig is volt: menedék mindazok számára, akik ki akartak bújni az állami fennhatóság alól, legyen szó üldözött kisebbségekről vagy „lázadókról” és „rablókról”. Azok, akiket a központi kormányzat iratai „rablóként” (*eskiya*) emleget, gyakran befolyásos törzsi vezetők voltak. Ők egyúttal az állam olyan helyi ügynökei voltak, akik számára a távoli fővárosban székelő kormány hivatalosan vagy hallgatólagosan adószedési vagy más hatalmi előjogokat ruházott át, és akiket csak akkor utasított rendre túlkapások miatt, amikor túlfeszítették a húrt, vagy amikor a központi kormánnyal szembeni túlzott önkényeskedésük veszélye fenyegetett.

Ez vonatkozott Musza bejre is, Gülizar elrablójára. Musza bej apja, Mirza bej, a Mutki törzs hatalmas nemzetségfője, a tartományban ismert „rabló” volt, akiről ugyanakkor azt mondták az örmények, hogy „hitt az ő szentjeikben”, és hogy „jól bánt” velük. Miután Mirza bejt megölték, legidősebb fia, Musza bej vette át a családfő szerepét – és egyúttal a parancsot 300 harcos felett.²⁰³ A család otthona, a Khvner nevű falu, a Meghraked-völgy szélén feküdt, a hegység lábánál. Musza bej a hegyekben – különböző magasságokban – több nyári rezidenciával és menedékkal is rendelkezett, ahol alkalomadtán el tudta helyezni családját és leghűbb alattvalóit. Amikor Gülizart elrabolta, akkor Musza bej ide menekült a lánnyal, egyre magasabbra bujkált vele a járhatatlan hegyekben.²⁰⁴

nagy hatalmak katonai és diplomáciai beavatkozása. Yapp, Malcolm E. (1987): *The Making of the Modern Near East 1792–1923*, London / New York, 47–96. o., különösképpen 70–72. o.; Anderson, Matthew S. (1966): *The Eastern Question 1774–1923*, London, 77–109. o.

²⁰³ Der Garabedian: *Giulizar*. 7–9. o.

²⁰⁴ Der Garabedian: *Giulizar*. 9., 37., 43., 67–68. o.

Hatalomdelegáció a birodalom periferiáján²⁰⁵

A birodalmi hatalomgyakorlás a periferián még a 19. században sem jelentett közvetlen kormányzást a tartományok tekintetében. A régi típusú, közvetett irányítás helyébe egy újfajta, közvetett irányítás lépett. A régi kurd fejedelemségek szinte autonóm státusznak örvendtek, ők adóként egyfajta átalány összeget fizettek az oszmán központi kormánynak, és olykor csapatokkal támogatták az oszmán szultánok hadjáratait. Miután ezeket az emírségeket szétverték, az isztambuli kormány újfent delegálta a hatalomgyakorlást, de ezúttal a helyi szereplők összetett kapcsolatrendszerére, akik folyamatosan sarokba szorították egymást, és akiket a kormány ki tudott egymás ellen játszani. Az Isztambul által kijelölt oszmán tartományi közigazgatás vezetője, a helyszínen állomásozó reguláris csapatok, a környék befolyással bíró törzsei, helyi elitek és egyházi méltóságok, különböző vallási csoportok képviselői, ők mind-mind érintettek voltak, és a helyüket keresték az új rendszeren belül. A központi kormány nemcsak a különböző állami szervek közti erőviszonyok kiegyensúlyozását használta ki a tartományokban, hanem a különböző vallási csoportok vagy felekezetek közti ellentéteket és a törzsek közti rivalizálást is eszközként használta.

Nem abban nyilvánult meg a birodalmi központ hatalma, hogy folyamatosan jelen volt, hanem abban, hogy bármelyik időpontban, bármelyik helyszínen, minden csoport és minden erőközpont ellen hatékonyan fel tudott lépni. Az a tény, hogy a valóságban ezt a hatalmi igényt gyakran és szemmel láthatóan csak erőfeszítések révén lehetett megvalósítani,²⁰⁶ és hogy a központi kormány – tekintettel a közte és a helyi vezetők között fennálló viszonyokra – sok esetben teljesen lemondott a beavatkozásról, semmit se változtat azon, hogy ez a távoli jelenlét rögzítette és tette egyáltalán lehetővé a helyi hatalomgyakorlás fragmentált rendszerét.

A reformkort, mely tulajdonképp egy olyan időszak volt, amikor igyekeztek a visszasságokat megszüntetni, amikor több biztonságot és kiegyensúlyozottabb teherviselést akartak megvalósítani, a kurd-örmény tartományokban eleinte úgy élték meg, hogy ugrásszerűen megnövekedett az erőszak és a bizonytalanság.

²⁰⁵ Részletesen lásd fentebb, 4. fejezet.

²⁰⁶ Csak hogy egy példát említsünk: BOA A}MKT.MHM. 623/1, 21 Za. 1321 H. (8.2.1904).

Először az oszmán hadsereg mintegy gyarmatként meghódította a keleti tartományokat, majd bekövetkeztek a tartósan fennálló hatalmi harcok és törzsi csatározások, ezeket pedig gyakran kísérték támadások azon falvak ellen, melyek a támadó törzsek hatókörébe tartoztak.²⁰⁷ Az isztambuli kormány a mindennapos erőszakos eseteket részletesen rögzítette,²⁰⁸ de ritkán szankcionálta a túlkapásokat. Az erődelegáció gyakorlata tolerálta és támogatta ezt a fajta, könnyen hozzáférhető erőszakot; a kormány csak akkor avatkozott be, amikor saját érdekeit veszélyeztetve látta. A reformkor politikáját az ortodox szunnita iszlám célzott támogatása és terjesztése kísérte. Ennek következtében az atrocitásokat akkor szankcionálták legkevésbé, akkor tussolták el vagy talán még támogatták is ezeket, amikor nem-szunniták vagy nem-muszlimok ellen irányultak.²⁰⁹

Ezek a struktúrák mutatkoznak meg Gülizar és Musza bej történetében. A Belliktsis (Belliklis) klánnal réges-régóta viszályban volt Musza bej családja. Musza apja, Mirza bej az ellenségeskedések során felgyújtotta a Nok nevű kurd falut, a lakosságot lemészárolta, tucatnyian meghaltak. Végül megbosszulták tettét, őt is meggyilkolták. Ami Musza bejt illeti, ő az örmény falvakat fosztogatta, mindezt a kormány hallgatólagos beleegyezésével. Hatalmát Musza bej azzal is demonstrálta, hogy minden faluban igényt tartott egy „szeretőre”, és minden örmény faluban tartott esküvőn övé volt az első éjszaka joga.²¹⁰ Amikor az örmény falvak úgy próbáltak ezzel szemben védekezni, hogy petíciókat intéztek a tartományi kormányhoz, akkor Musza bejt letartóztatták ugyan, de miután a bitlisi válit kellő mértékben lefizették, ismét szabadon engedték. Musza bej rögtön bosszút állt a felelős örmény falusi elöljárókon. Egyiküket, az arkavanki Res

²⁰⁷ Vö. pl. Alevor [P. Haroutiun Sarkisian] (1932): *Palou. Ir sovoruytnerne, grtagan ou matsagan vidjage yev parpare*, Kairó, 107–109. o.; Baghdasarian, Baghdasar Avedis: Verin Khokh kiughin houshamadyane, Ms, kivonatokban megjelent itt: <http://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharpur/harpur-kaza/voices/bagdasarbagdasarian.html>; Klein, Janet (2001): *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford, 151. o.

²⁰⁸ Ld. pl. BOA Yıldız Esas Defterler (Y.EE.d.) 297, 23 Ca. 1295 H.; BOA Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PR.K.DH.) 5/76, 20 C. 1310 H.

²⁰⁹ A „belső kolonizáció” és a heterodox társadalmak elnyomása közötti összefüggésről ld. Georgeon, François (2003): *Abdulhamid II – le sultan califé*, Paris, 270–274. o.; az alevitákról vö. Aytar, Osman (1992): *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, İstanbul, 14., 24., 55–56. o.

²¹⁰ Der Garabedian: *Gulizar*. 7–9. o.

Ohant 1889-ben, a húsvét előtti böjti időszakban felgyújtotta. Ezután megfenyegette a khartsi Res Mirót, Gülizar nagybátyját.²¹¹

A falubeliek tehát számítanak a támadásra, ráadásul Musza bej egyik nagynénje figyelmezteti is őket, de végül nem tudják kivédeni a tervezett támadást. A környező falvak vezetői az altartomány fővárosába, Muşba menekültek, Kharts településből 15–20 felfegyverzett férfi megkísérli megvédeni Res Miro házát, és harangszóval próbálják meg segítségül hívni a szomszédos faluban állomásozó katonákat. Amikor Musza bej 150 emberével megtámadja Res Miro házát, a katonák késve érkeznek, és kevesen vannak. A falu maroknyi embere tehetetlen a támadókkal szemben.²¹²

Nőrablás: zsákmány, erődemonstráció, a hadviselés eszközei

Ez alkalommal Musza bej nem azzal tűnik fel, hogy valakit kegyetlenül meggyilkol, hanem egy nőrablással – amit előre bejelent. Amikor harcosai betörnek Res Miro házába, ezt kiáltják: „Nőket, lányokat akarunk. A tulajdonotokat követeljük.” Kirabolják a hozományos ládákat, pontosabban azt, ami értékes és mozgósítható. Amit nem tudnak magukkal vinni – tehát leginkább a korszokban és ládában tárolt tartalékokat –, azt megsemmisítik. Gülizaron (Goulón) kívül nagynénjét, Dadot is elhurcolják.²¹³ Az áldozatokat nem érte váratlanul, hogy a fosztogatók a tárgyi értékeken felül a házban élő nőket, fiatal lányokat is elrabolják, erre számítani lehetett. Miután Musza bej nagynénje ellátogatott a faluba, hogy Res Mirót figyelmeztesse a tervezett támadásra, a fiatal lányokat először egy rokonhoz vitték, hogy megvédjék őket. Mivel azonban hosszú távon nem tudtak ott maradni, némi idő elteltével ismét hazatértek, ahol aztán Musza bej és emberei rájuk letek. Abban a tudatban, hogy a támadók célirányosan őt keresik majd, Goulo a támadás közben megpróbál elrejtőzni a kéményben, majd az ágy alatt. Majd menekülőre fogja, de hajánál fogva visszarángatják, felkapják

²¹¹ Der Garabedian: *Giulizar*. 10–15. o.

²¹² Der Garabedian: *Giulizar*. 17–29. o.

²¹³ Der Garabedian: *Giulizar*. 23–30. o.

és magukkal viszik.²¹⁴ A rablás művelete révén, illetve az azt megelőző beszédaktus során a ház fiatal lányai birtokolható tárggyá, a zsákmány részévé válnak. A sikeresen lezajlott rablóhadjárat után pedig Musza bej mint vezér szétosztja harcosai között a zsákmányolt dobozokat és tárgyakat. A zsákmány legértékesebb részét, Gülizart megtartja magának.²¹⁵

Musza bejnek már négy felesége van, jogilag tehát nem házasodhat meg ötödször. A nőrablás elsődleges célja tehát nem lehetett a házasságkötés. Ráadásul Musza bej mind a négy házasságát nyilvánvalóan más megfontolásból kötötte. Mindegyik felesége befolyásos szunnita családból származik, legyen szó világi hatalomról (bejről) vagy egyházi vezetőről (sejkről).²¹⁶ Ezek a házasságok tehát házassági szövetségek. A muszlim elitek és az örmény gazdák vagy falusi előljárók között óriási társadalmi szakadék volt. Musza bej nem fontolgatta annak a lehetőségét, miként lehetne a falubeliekkel szövetkezni, hanem egyszerűen csak az erejét akarja megmutatni – egyúttal jelzésként a rivális Bellikli kurd klán felé.

Gülizar elrablásával Musza bej a hatalmát demonstrálja. Több olyan esemény is ide kapcsolódik, amivel szintén az erőfölényét érzékelteti. Musza bej eleinte hivatalosan megkéri Gülizar kezét, gazdagságot ígér neki, drága lovat, aranyat. Nem hajlandó elfogadni a visszautasítását.²¹⁷ Amikor erőszakkal elveszi azt, ami véleménye szerint megilleti őt, de amit Gülizar családja megtagadott tőle, akkor felveszi egyik legszebb ünneplő öltözékét, bajsát „füléig” pödri, díszes ezüst törökkel állig felfegyverkezik és tüzes fehér ló hátán érkezik, melynek habzik a szája.²¹⁸ A hegy lábánál található első táborban felsorakoztatja kurd követőit, hogy azok földig meghajolva kifejezzék tiszteletüket – némelyikük Gülizar apjának földjeit művelte egykor. Tüntetőleg a szomszéd faluban élő tíz örménnyel tálatatja az ételt, akik Gülizar családjának a barátai, és akik félelmükben nagyon szolgálalkúen viselkednek. Musza bej leveteti Gülizarról a fejkendőt, és arra kényszeríti őt, hogy végignézze a színjátékot. Noha húsvét előtt Gülizar böjtöl, arra kényszerítik, hogy egyen. Végül pedig Musza bej egyfolytában közeledik

²¹⁴ Der Garabedian: *Giulizar*. 17–18., 26–27., 30. o.

²¹⁵ Der Garabedian: *Giulizar*. 33–34. o.

²¹⁶ Der Garabedian: *Giulizar*. 56–57. o.

²¹⁷ Der Garabedian: *Giulizar*. 17. o.

²¹⁸ Der Garabedian: *Giulizar*. 32. o.

hozzá, hogy megcsókolhassa. Amikor Gülizar ellenáll, akkor megüti és megalázza őt, hogy ezután ismét megcsókolja.²¹⁹

Musza látványosan áthág minden korlátot és szabályt. Nem vesz tudomást sem Gülizar, sem családja visszautasításáról, az örmény gazdákat éppúgy megalázza, mint a kurd földműveseket, az állami törvényeket büntetlenül megszegi, a vallási jogokat is megsérti. Ezen a ponton megszűnik az egyetértés. Mehmed bej, Musza nagybátyja ráparancsol, hogy fejezze be Gülizar bántalmazását.²²⁰ Azt követeli Muszától, hogy ne ragaszkodjon esküvőhöz, sőt, hogy mondjon le teljesen Gülizarról, hiszen már van neki négy felesége. A kompromisszum jegyében Mehmed bej azt javasolja, hogy Musza adja Gülizart feleségül az öccséhez, a 18 éves Cezahirhoz. Musza bej eleinte nem enged, hanem úgy próbálja megoldani a kérdést, hogy odahívhatja a környék legrangosabb vallási vezetőit. Azok is sikertelenül próbálják Muszát rávenni arra, hogy lemondjon Gülizarról, úgyhogy a néhány hét múlva várható végleges döntés megszületéséig Gülizart Hvedik falu előljárójának (*muhtar*) a házába viszik; ugyanebben a faluban található Musza bej családjának a nyári rezidenciája is. Végül az ellenséges Bellikli törzs közbelépése veszi rá Muszát arra, hogy meggondolja magát. A Bellikli törzs pusztá ürügyként kezeli Gülizar elrablását és Musza törvényellenes házassági terveit, hogy támadással fenyegethessenek. Ekkor Musza kijelenti, hogy Gülizart átengedi öccsének. A vallási törvény azonban megköveteli a menyasszony beleegyezését.²²¹ Amikor Gülizar egészen végig megtagadja beleegyezését a Cezahirral való házasságkötéshez és az iszlám hitre való áttéréshez, akkor még egy darabig fogva tartják őt a muhtar házában. Végül Musza bej ezt az előírást is figyelmen kívül hagyja, Gülizart rákényszerítik a Cezahir bejvel való házasságra, és Musza – családjának, Gülizarnak és embereinek kíséretében – még jobban visszavonul a hegyekbe, hogy elkerülhesse a Belliklik vagy akár a kormánycsapatok lehetséges üldözését.²²² Ugyanakkor számára és a környezete számára nem közömbös se a vallás, se a törvény. Musza bej és emberei mindent elkövetnek

²¹⁹ Der Garabedian: *Giulizar*. 31–36. o.

²²⁰ Der Garabedian: *Giulizar*. 36. o.

²²¹ Tucker, Judith E. (2008): Questions of Consent: Contracting a Marriage in Ottoman Syria and Palestine. In Vogel, Frank; Quraishi, Asifa (szerk.): *The Islamic Marriage Contract: Case Studies in Islamic Family Law*, Cambridge, Harvard University Press, 123–135. o.

²²² Der Garabedian: *Giulizar*. 40–42. o.

annak érdekében, hogy Gülizar legalább utólagosan elfogadja Cezahirrel való házasságát, és megtérjen. Gülizart gazdagon elhalmozzák javakkal, a muhtar felesége megpróbálja őt kedvesen rábeszélni arra, hogy ne foglalkozzon a múlttal, egy idős asszony pedig mindennap imákra és szúrákra tanítja a Koránból. Minden egyes alkalommal, amikor Gülizar titokban örményül imádkozik, brutális erőszakkal megverik, egyszer egészen addig, míg eszméletét veszti, és halálosan megfenyegetik.²²³ Gülizar kifejezett beleegyezése az esküvőbe és a vallásváltásba később a két bírósági eljárás során is központi szerepet kap.²²⁴

Semmi sem véletlenszerű: se Gülizar személye mint áldozat, se elrablásának az időpontja. Gülizarról azt mondják, hogy nagyon szép volt, egy olyan lány, aki ünnepeken és esküvőkön megigézően szépen énekel és táncol; már a családja – melynek tagjai szőkék és kékszeműek – is ismert volt szépségéről.²²⁵ Az, hogy Musza bej trófeaként igényt tart erre a lányra, mihelyt a lány betölti a 13–14 éves kort, vagyis a házasulandó kort,²²⁶ hogy ezáltal megszilárdítsa hatalmi pozícióját a falubéliekkel és a konkurens Belliklikkel szemben, csak egy szempont a sok közül. Egy másik összefüggésre is fény derül, ha figyelembe vesszük, hogy Gülizar rokoni kapcsolatban áll Res Miróval, a falu elöljárójával. Ebből a szempontból Gülizar elrablása és kényszerházassága egy olyan erőszakos cselekmény, mely ugyan a fiatal lány ellen irányult, de a valódi célpont a ház családfője volt.

Miután Musza bej apját megölték, ő vette át az irányítást a törzsön belül. Musza bejnek először a tekintélyét kellett megerősítenie embereivel szemben, illetve a pozícióját a régióon belül. Az, hogy a Meghraked partján fekvő tehetős örmény falvakban Musza bej túlkapásai és rablásai gyakoribbá váltak, ebben az összefüggésben is értelmezhető. Az örmény falvak vezetői panaszleveleket és petíciókat intéztek a kormányhoz, így próbálták védekezni a támadásai ellen. Musza bej rövid időre letartóztatták, majd miután a bitlisi válit lefizették, hamarosan szabadon engedték. Ezt követően bosszút áll azokon a falusi vezetőkön,

²²³ Der Garabedian: *Giulizar*. 45–51. o.

²²⁴ Der Garabedian: *Giulizar*. 72–76., 80., 85–87., 90–95. o.

²²⁵ Der Garabedian: *Giulizar*. 15–16. o.

²²⁶ Der Garabedian: *Giulizar*. 15. o.; Karapetyan, Yeghiazar (1962): *Sasoun: Azgagrakan nyuter*, Jereván, 83. o.; Berberian, Hourı (2003): *Armenian Women*. In Joseph, Suad; Nağmabadi, Afsana (szerk.): *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures: Family, Law and Politics*, 2. kötet, Leiden, Brill, 10–14. o., itt: 11–12. o.; Hoogasian Villa, Susie; Matossian, Mary Kilbourne (1982): *Armenian Village Life Before 1914*, Detroit, 72., 75. o.

akik panaszt emeltek. Először meggyilkolja Res Ohant, Kharts egyik szomszédos falujának a vezetőjét, válogatottan kegyetlen módszerrel: felgújtja őt. Res Ohan felesége számára már csak férjének a teljesen szénné égett kezei maradnak meg. Az asszony ezeket megőrzi, és később a bűncselekmény bizonyítékaként magával viszi Isztambulba, a Musza bej elleni bírósági tárgyalásra. Musza bej ezt követően Res Mirót fenyegeti meg, Kharts falu vezetőjét, Gülizar nagybátyját, akit a környéken élő kurdok és örmények egyaránt tiszteltek.²²⁷ A nőrablás ebben az esetben hadviselési eszköz, mely a közösség vezetői elleni támadás, vagyis az egész közösség ellen szól. Amikor Gülizart elrabolják, akkor az egyrészt azt mutatja, hogy gyámja képtelen volt megvédeni őt, másrészt pedig azt, hogy a falu vezetője túl gyenge volt ahhoz, hogy a falu lakói számára fenntartsa a biztonságot. A helyi hatalmi hálózatban csak olyasvalaki tud élni a hivatalos panasz eszközeivel – legyen a címzett a tartományi kormány vagy az isztambuli központi kormány –, aki helyi szinten is tud érvényesülni. A nők megalázása és megbecstelenítése az egész társadalom szociális szerkezetét szétrombolja, mindez fokozottan érvényes egy olyan társadalomban, ahol tisztességet és szégyent alapvetően a női test sértetlensége alapján definiálnak.

És valóban, sok elrabolt örmény asszony nem térhetett vissza saját családjába és közösségébe, még akkor sem, ha a muszlim elrablók szabadon engedték őket. Musza bej kijelentését is ennek fényében kell értelmezni, amikor arra céloz, hogy másnap Gülizart hazaküldi édesapjához.²²⁸ Egy másik nőrablás, mely Silvanban történt, és melyet az isztambuli Oszmán Állami Levéltárban található dokumentum rögzít, megmutatja, hogy egy megerőszakolt lány helyzete mily kilátástalan volt. Ebben az esetben az elrabolt örmény lányt Lousignak hívják. Kurd elrablóját, Namoy Reşót elkapják és letartóztatják, a lányt pedig hazaküldik a családjához. Családja azonban visszautasítja őt, hisz időközben a lány teherbe esett, Lousignak pedig nem marad más hátra, mint hogy petícióban kínzójának szabadlábba helyezését kérje, hiszen nélküle nincs már senkije, aki biztosíthatná számára a megélhetést.²²⁹ Ez a gyakorlat, mely szerint kiutasítják a megerőszakolt nőket – legfőképp azokat, akiket muszlimok ejtettek teherbe –, egészen az első világháború utáni időkhöz folytatódott. Az 1895–96-os mézszárlások idejét gyakori

²²⁷ Der Garabedian: *Giulizar*. 9–13. o.

²²⁸ Der Garabedian: *Giulizar*. 35. o.

²²⁹ BOA, DH.İD. 114-2, 2, 1330.B.20, 79e.

nőrablások jellemezték; az első világháború idejére már tömeges pusztító esz-
közé vált a nemi erőszak és a kényszerházasság.²³⁰ Sok olyan nőt, aki ezidőtájt
muszlimoktól gyermeket szült, a háború után nem engedtek vissza az örmény
társadalomba.²³¹ Egészen a mai napig ugyanez a logika követhető nyomon, pél-
dául az 1990-es években, amikor bosnyák nőket rendszeresen megerőszakoltak,
vagy amikor az Iszlám Állam ezer jezidi nőt rabolt el a Szindzsár-hegységből,
illetve amikor iskolás lányokat rabolt el a Boko Haram Nigériában vagy a kato-
nai vezetőség Kongóban.

Hagyomány és forradalom

Gülizar története eltér a fenti mintától. Míg megerőszakolt nők általában már
nem tudtak megházasodni, ráadásul saját családjuk, illetve közösségük tagadta
ki őket, addig Gülizar visszatérhetett szülőfalujába, családjához, megházasodott
és gyerekei születtek. Gülizar nagymértékben el volt kötelezve szülővidéke
paraszti világának, melyet a patriarchátus és a vallás határoztak meg. Történe-
tében láthatóvá válnak azok az új befolyások és összefonódások, melyek elkezd-
tek beszűrődni a falusi élet mindennapjaiba. Mindez a „hosszú” 19. század vál-
tozásaiival, átalakulásaiival hozható összefüggésbe. Az egyik új tényező a
nemzetiesedés folyamata, mely az Oszmán Birodalom örmény tartományaiban
is lassan megindult.

Ez a folyamat a 18. század végén kulturális – és részben vallási – megújulási
mozgalomként kezdődött. Megjelenésében és megnyilvánulási formáiban min-
den további nélkül összevethető a Balkánon vagy a német nyelvterületen zajló
hasonló folyamatokkal. Az új értelmiségi elit kialakulása, a modern írott nyelv
megalapozása, újságok alapítása – nemcsak a nagyvárosokban, hanem vidéken
is –, az új, laikus iskolarendszer létrehozása, mely a falvakat is érinti, a hagyó-
mányok iránti újszerű érdeklődés – zene, legendák, mesék, színhagyomány útján

²³⁰ Az örmény genocídium alatt a nők ellen elkövetett erőszakról ld. bevezetésként: Derde-
rian, Katharine (2005): „Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of
the Armenian Genocide, 1915–1917.” *Holocaust and Genocide Studies*, 2005/19. 1–25. o.

²³¹ Tachjian, Vahé (2009): „Gender, Nationalism, Exclusion: the reintegration Process of
Female Survivors of the Armenian Genocide.” *Nations and Nationalism*, 2009/15. 60–80. o.

megőrzött hosszú eposzok, néprajzi gyűjtemények – mind olyan fontos tényezők voltak, melyek a helyi vagy regionális identitást egy nagyobb, „nemzeti” tudatba kezdték helyezni.²³² Csak a 19. század utolsó éveiben jött létre az a politikai, forradalmi mozgalom, amelynek során pártokat is alapítottak: 1887-ben Genfben és 1890-ben Tifliszben. Hozzá kell tenni, hogy ezeknek a pártalapításoknak megvolt az előzménye az Oszmán Birodalom örmény tartományaiban, leginkább Vanban. Itt a 19. század második felében kis, helyi és kötetlen szervezésű csoportokat hoztak létre, mintegy önvédelemként, válaszként az egyre növekvő erőszakra.²³³

A forradalmárok az Oszmán Birodalom alkotmányos megújítása mellett álltak ki, ettől remélve, hogy az örmény népcsoportot jobban megvédi, ők pedig részt vehetnek a politikai életben. Igen hamar felismerték, hogy nem csak II. Abdul-Hamid szultán autokráciája ellen kell fellépniük. Eleinte figyelmüket főként saját örmény közösségük megújulására fordították. A kortárs retorikát követve az olyan konzervatív polgárság és egyházi hierarchia ellen szólaltak fel, mely az állam szolgálatában állt.²³⁴ Gondolkodásukban azok a meghaladott nézetek is tematizálódtak, melyek a tartománybeli archaikus becsületfogalmat és a nők elnyomását képviselték.

²³² Sok szakirodalom létezik erről a gyakran „zartonk”-nak (ébredésnek) nevezett kulturális megújulási mozgalomról. Egy rövid áttekintést nyújt: Oshagan, Vahé (1997): *Modern Armenian Literature and Intellectual History from 1700 to 1915*. In Hovannisian, Richard G. (szerk.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2. kötet. New York / London, 139–174. o.; az 1701-ben alapított mechtarista rend különleges szerepéről ld. Yardemian, Dadjad (1987): *The Contribution of the Mekhitarists to the Armenian Culture and Armenology*, Los Angeles; Karekin Srvantsdians esettanulmányához, mely Muş tartományról etnográfiai leírásokat is publikált, és ennek következtében írásban rögzítette a régióban szájhagyomány útján elterjedt nemzeti eposzt, a Sasuni Dávidot, vö. Gosdantian, Emma A. (1976): „Arevmdyan Hayasdani hayapnag vayreri veraperyal K. Srvantsdiansi gazmadz vidjagakrouitunnerits.” *Panper Hayasdani Arkhivneri*, 1976/16 2. 62–94. o.; az Ardzvi Vashbouragan, az egyik első tartományi újság jelentőségéről ld. Derderian, Dzovinar (2014): *Mapping the Fatherland: Artzvi Vashpurakan’s Reforms through the Memory of the Past*. In Tachjian, Vahé (szerk.): *Ottoman Armenians. Life, Culture, Society*, 1. kötet. Berlin, 144–169. o.

²³³ Az örmény forradalmi mozgalom történelméről vö. Nalbandian, Louise (1963): *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley.

²³⁴ Varantian, Mikayel H. H. (1992): *Tashmagtsutian badmutiun*, Jereván.

Roupen Der Minasian az Örmény Forradalmi Szövetség egyik vezető kádere volt, mely Muş/Sasun környékén működött. Hétköztapasztalatainak visszaemlékezéseiben többször is körüljárja ezt a témát. Példásképpen történeteken keresztül többször rávilágít arra, hogy a hagyományos becsületfelfogáshoz való ragaszkodás – mindazokkal a korlátozásokkal, melyek a nőkre, és rajtuk keresztül a férfiakra is kihatottak – az örmények jelenlegi helyzetében akadályt, sőt kárt is jelentett: sok felesleges kínszenvedést és vérontást okozott. Roupen történeteiből az jön át, hogy az általa leírt konfliktushelyzetekben a jó megoldás az, ha tútélesszük magunkat a merev hagyományokon,²³⁵ még akkor is, ha neki személy szerint nem volt mindig ereje ahhoz, hogy ezt a döntést meghozza.²³⁶ A jövőt, a nemzeti célkitűzések megvalósítását nem utolsó sorban a nők státusának megváltozása jelentette számára.²³⁷

A férfi, aki Gülizart visszatérte után feleségül veszi, épp ebből a környezetből jön – nem messze élt Khartstól, Gülizar szülőfalujától, a helyi hagyományokkal együtt nőtt fel, de nyitott szellem volt, és új megoldásokat keresett az örmények felszabadítására, sokféle sanyargatásuk alól. Kegham Der Garabedian, a khebiani falusi plébános fia, a muşi örmény prelatúra titkára volt. Jegyzőkönyvet vezetett a nép panaszairól a kurd törzsek változatos támadásait illetően. Később csatlakozott az Örmény Forradalmi Szövetséghez – ehhez a legfontosabb örmény forradalmi párthoz, melyet 1890-ben Tifliszben alapítottak. Isztambulban az örmény millet parlamenti képviselője lett, majd az 1908-as ifjútörök hatalomátvétel után az oszmán parlamentben Muş tartománynak lett a képviselője. Irodalmi műveiben szülőföldje sajátosságait és életbölcseseit tematizálta, olykor keményen; a „daroni fülemüle” állandó jelzővel szokták őt emlegetni. Számtalan feljegyzésben és újságcikkben újra és újra felhívta a figyelmet a keleti tartományokban, legfőképp szülőhelyén, Muşban/Daronban élő örmény gazdák nyomorúságára. Yervant Odian, a tárcaíró, úgy csúfolta őt emiatt, hogy a „daroni vinnyogó bagoly”.²³⁸

²³⁵ Roupen [Der Minasian, Minas] (1980–1987): *Hay Heghapokbagani me Hishadagnere*, Beirut, 3. kötet, 181–182., 352–355. o., 4. kötet, 143–144., 360–364. o.

²³⁶ Roupen: *Hishadagnere*. 4. kötet, 279–281. o.

²³⁷ Vö. még Roupen: *Hishadagnere*. 1. kötet, 202–206. o.

²³⁸ Odian, Yervant (1999): *Mer yerespokhannere, mer azkayin jogbove*, Jereván, 48–52. o.

Miután Gülizart Musza bej öccsével, Cezahirrel már házasságra kényszerítették, Kegham megkérte Gülizar kezét. Ezzel egyrészt túllépett a becsület hagyományos koncepcióján, másrészt pedig lehetővé tette, hogy a lány folytassa küzdelmét, és hatalmi pozíciója megerősödjön.²³⁹ Úgy kell értelmezni ezt a tettet, mint egy kódolt politikai cselekedetet, mely új lehetőségeket teremt, ezt pedig az egész Osmán Birodalom területén ki kellett harcolni az örmény társadalom javára. Der Garabed falusi plébános megkéri a leány kezét fia, Kegham nevében. Szavaiból kiderül, hogy ez számára fontos szempont: „Lányom, te a népért szenvedtél. Az én fiam a népfájdalom krónikása. Ti egymáshoz illettek.”²⁴⁰ Gülizar egyéni küzdelme Musza bej bántalmazásával szemben immár az örmények „nemzeti” harcává lett a tartományokban elszenvedett erőszakos cselekedetekkel szemben. Ez a dimenzió megmutatkozik a Musza bej ellen indított bitlisi bírósági eljárás körülményeiben is, illetve – még erőteljesebben – az isztambuli pernél. Ott Gülizart és a Muş-síkság falvaiból érkezett földműveseket – akik azért érkeztek az oszmán fővárosba, hogy Musza bej ellen tanúskodjanak – ugyanaz az új örmény elit támogatta, akik kiálltak a társadalmi változások, a politikai reformok és az aktív politikai részvétel mellett.²⁴¹

Egy egyéni, helyi esetet olyan dimenzióra nagyítottak fel, ahol az egész oszmán-örmény társadalom ügye állt szemben az oszmán állammal, illetve annak különféle helyi meghatalmazottaival és képviselőivel. Mindez egy újabb tényezőre hívja fel a figyelmet, mely a 19. századi változások következtében erősebben és újszerűen hat a helyi eseményekre: a sokféle transzlokális, imperiális és transzimperiális összefonódásokra.

Összefonódások

Miután Gülizart elrabolták, a lány megpróbál folyamatosan – de eredménytelenül – védekezni; elsősorban megpróbálja felhívni a figyelmet a sorsára és segítséghez folyamodni. A Musza bej házába érkező olyan vendégeket, akik családja

²³⁹ E logikának megfelelően sok kérője jelentkezett Gülizarnak, már az isztambuli per idején is. Der Garabedian: *Giulizar*. 108. o.

²⁴⁰ Der Garabedian: *Giulizar*. 109. o.

²⁴¹ Der Garabedian: *Giulizar*. 106. o.

íránt jóindulattal viseltetnek – legyen szó örményekről vagy akár kurdokról –, arra kéri, hogy tájékoztassák szülőházát arról, hogy hol tartózkodik, és hogy szándékában áll megszökni. Egy örmény pékné, valamint édesapjának egy egykori kurd kertésze titokban üzeneteket juttatnak el. A szomszédos falvakban is vannak asszonyok, akik ily módon segítenek.²⁴² Az üzenet nemsokára eljut egyházi személyekhez a legközelebbi örmény egyházmegyébe, Muşba. Innentől kezdve Gülizar története olyan dinamizmust kap, melyet a kései 19. század különleges körülményeinek köszönhet.

A különböző népességcsoportok az oszmán állam jogrendszerében mindig is vallási hovatartozásuk szerint szerveződtek, közigazgatásuk és képviselőik a megfelelő egyházi hierarchia szerint történt az oszmán állam irányába. A nagy központosítás, mely a helyi ügyeket közvetlenül az isztambuli örmény patriarchátushoz irányította, annak az oszmán reformpolitikának volt köszönhető, mely a modernizáció alatt elsősorban központosítást értett. A peremvidékek közvetlen kapcsolatba kerültek a központtal, ezt az új technikák tették lehetővé, illetve támogatták: a távirdák és általánosságban a jobb infrastruktúra megteremtették a nagy távolságokon keresztül történő hatékony kommunikáció alapjait.²⁴³

Gülizar elrablásának híre eljutott a távolabbi környékekre, Bitlis és Erzurum egyházmegyéken is túl. Az egyházi képviselők jelentései az isztambuli patriarchátushoz is eljutottak, mely a tartományokban elkövetett, örmények ellen irányuló számos erőszakos cselekedet esetében petíciókat intézett és panaszleveleket küldött az oszmán kormányhoz.²⁴⁴ Ennek a sajátos szervezeti struktúrának az lett az egyik következménye, hogy egy helyi, alapvetően szociális jellegű konfliktus vallási színezetet kapott, noha ez a szempont azelőtt nem számított lényegesnek: azok a fosztogatások, gyilkosságok és emberrablások, melyekről az örmény mezőgazdák panaszkodtak, a kurd falusiakat szintúgy érintettek. A muszlimokat – mint „uralkodó millett” – az állami szervek közvetlenül képviselték. Számukra nem létezett külön kommunikációs csatorna, olyan mil-

²⁴² Der Garabedian: *Giulizar*. 38–39., 58., 60–65., 81–82. o.

²⁴³ Okan, Ayşegül (2003): *The Ottoman Postal and Telegraph Services in the Last Quarter of the Nineteenth Century*. MA Thesis, Boğaziçi Univ. Istanbul.

²⁴⁴ Der Garabedian: *Giulizar*. 95–97. o.; vö. még Sasouni, Garo (1969): *Kiurd azkayin sharjournere yev Hay-Krdagan haraperoutiunnere*, Beirut, 130–137. o.

let-közigazgatással és egyházi hierarchiával, mely a panaszokat mint csoportos aggályokat továbbította volna az isztambuli kormánynak. Így tehát a korrupció, kizsákmányolás, hivatali és hatalmi visszaélések, valamint a büntetlen erőszak problémája örmények és kurdok, keresztények és muszlimok közötti konfliktussá minősült át.

A bemutatás és észlelés között kialakult egy eltolódás, ebben fontos szerepet játszott egy bizonyos csoport, melynek fellépése és befolyása az Európán kívüli régiókra volt jellemző. „Európa”, illetve „az európaiak” nemcsak globális hálózaton keresztül hatottak az Oszmán Birodalomra, mint külső, diffúz erők, hanem ténylegesen bekerültek az oszmán belpolitikába: helyi felállásban aktívan részt vettek az eseményekben, ezáltal már erőtenyezőnek számítottak a helyi hatalmi struktúrákban. A 19. század vége felé némely provinciában feltűntek a protestáns hittérítők, akik különösen az örményekkel törődtek, miután missziós tevékenységük más, oszmán vallásos közösségeknél heves ellenállásba ütközött.²⁴⁵ A misszionáriusokon kívül az európai diplomaták is jelen voltak. Nem csak saját isztambuli nagykövetsége volt minden európai nagyhatalomnak. Az Oszmán Birodalom örmény-kurd peremvidékén leginkább Nagy-Britannia, illetve Oroszország és Franciaország tartottak fenn kiépített konzulátusi hálózatot. Az itt dolgozó fordítók és egyéb munkatársak gyakran a helyi lakosságból kerültek ki. Ezek a képviseleti beszámolókon keresztül egészen az európai fővárosokig eljutott a Muş-síkságon történt helyi esemény híre.²⁴⁶

A 19. századi európai békerendszer az európai nagyhatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, az Osztrák-Magyar Monarchia és 1871 óta Németország – erőegyensúlyán alapult. Ennek az egyensúlynak a keretében a mérvadó hatalmak soha nem tudtak megegyezni az Oszmán Birodalom felosztását illetően, még akkor sem, amikor a tartományi kormányzók hataloméhsége miatt fennállt a birodalom belülről történő szétesésének a veszélye. Ennek következményeként az európai hatalmak az egész 19. század során garantálták az Oszmán Birodalom integritását, szükség esetén akár katonai intervencióval is.

²⁴⁵ Stone, Frank A. (2006): *Academies for Anatolia. A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830–2005*, San Francisco.

²⁴⁶ A Brit Nemzeti Levéltárban így módon három kötetnyi dokumentum gyűlt össze Gülizar és Musza bej esetéről, TNA, FO 78/4332, 4333, 4334.

Cserébe jogot formáltak arra, hogy az Oszmán Birodalmon belül ne csak sürgezzék a reformokat, hanem ők is aktívan részt vegyenek a reformok kialakításában, mindemellett pedig folyamatosan potenciális katonai beavatkozással fenyegettek. Ugyan elsősorban az oszmán állam stabilitását tartották szem előtt, de nem feledkeztek meg saját gyarmatosítási ambícióikról sem. Ebben a felállásban az oszmán keresztények, különösképpen az örmények, akik fokozott védelmet kértek, stratégiai eszközzé váltak.²⁴⁷

Az a tény, hogy II. Abdul-Hamid szultán Isztambulban pert indított Musza bej ellen, ami aztán egy három éven keresztül elhúzódó felülvizsgálati eljárásban folytatódott, e háttér előtt értelmezhető. Miután a Gülizar nevű lány elrablása a konzuli jelentéseken keresztül eljutott Londonba és Párizsba, az európai nagyhatalmak azt sürgették, hogy a bűncselekmények kellő büntetésben részesüljenek, és hogy a jogállamiságra épülő eljárásokkal az örmény lakosságot védjék. Az európai diplomaták és kormányok megnyugtatására elképesztő méretű kirakatpert indítottak, ahol látszólag minden szabályt betartottak. De a falusiak aligha értették az oszmán hivatali nyelvet, és így nem volt semmi esélyük a fortélyos ügyvédekkel szemben; 60 örmény és kurd tanúskodás Musza bej több ízbeni támadásairól, rablásairól és gyilkolásairól nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy eredményesen elítéljék. Csúnyán gúnyt űztek az emberek igazságérzetéből.²⁴⁸ Musza bejt Mekkába száműzték, ahol rövid idő elteltével felvette a hadzi címet (ez annak a személynek jár, aki elvégezte a mekkai zarándoklatot), majd hazatért, és akadálytalanul folytatta a rablásokat. A 19. század végén a kurd bejek is régióközi hálózatokkal rendelkeztek. Musza bej házasságkötései révén a legbefolyásosabb helyi elitekkel kötött szövetséget. Még a legfelső isztambuli kormányzati körökhöz is fűzték rokoni kapcsolatokat.²⁴⁹

²⁴⁷ Somakian, Manug J. (1995): *Empires in Conflict*, London / New York, az európai imperializmus és az örmény genocídium közötti összefüggést vizsgálja, mely ily módon keletkezett.

²⁴⁸ Georgeon: *Abdulhamid II.* 257–259. o.

²⁴⁹ Der Garabedian: *Giulizar*. 54., 106–108. o.

Megjelenési formák: médiaesemény és közvélemény

Az, hogy a Musza bej által elkövetett bűncselekmények közül épp Gülizar elrablása miatt indítottak ellene bírósági eljárást, kevésbé az oszmán valóságnak volt köszönhető, hanem inkább az európai nagyvárosok divatjainak és hangulatainak. A konzulok jelentései révén Gülizar története nemcsak a brit és francia kormányok aktái közé került, hanem a londoni újságok is beszámoltak róla.²⁵⁰ Gülizar elrablása, a lány kitartása a hitben és az ellenállásban, végül a Musza bej elleni per – mindebből angol médiaesemény lett. Az örmény újságok tele voltak szomorú hírekkel: gyilkosságokról írtak, utazókat ért rablótámadásokról, jóság és termény elrablásáról; a patriarchátus panaszleveleit is kitöltötték ezek az események. Viszont Gülizar története volt az, amely képes volt az európai publikumot szórakoztatni, meghatni és felhőborítani. Vallási érzelmeket erősített fel, a miszcionáriusok és a művelt nyilvánosság csodálattal figyelték az ősi kultúrákat és a kereszténység bölcsőit. Ez szemlátomást sok konzulra is érvényes volt. Az erzurumi brit konzul részletesen elmeséltette Gülizzarral a történetét, őszintén gratulált neki szilárd hitéhez, és egy nagy kereszt medállal ajándékozta őt meg, melyet Gülizar többé le se vett, és amely minden, Gülizzarról készült fényképen jól kivehető.²⁵¹ Az ártatlan és szépséges lánnyal kontrasztban állt a kegyetlen, de nemes vadember. Ez a konstelláció a kor egyik legelterjedtebb orientalista motívuma volt, a késő 19. században, valamint a népirtás után újra felbukkant, örmény vonatkozásban is feldolgozták.²⁵² Ehhez a képi koncepcióhoz tartozik az a motívum is, amikor hosszú hajánál fogva megragadnak egy lányt és elvonszolják, éppúgy mint Gülizar történetében is.²⁵³ A beszámolók révén a nyilvánosságban heves érzelmek szabadultak fel, ez a nyilvánosság pedig befolyásolta a politikát, és intervenciókat követelt.

²⁵⁰ A brit Times néhány újságcikke megtalálható itt: Şaşmaz, Musa (2004): *Kürt Musa Bey Olayı (1883–1890)*, Istanbul, 432–439. o.

²⁵¹ Der Garabedian: *Giulizar*. 104. o.

²⁵² Egy nagyon híres példa erre Emmanuel Frémiet francia szobrász szobra, a Gorilla. Ez egy óriási méretű gorillát ábrázol, ahogy elrabol egy lányt. Erre a mintára – a gorillát helyettesítették egy vérszomjas harccsal – készült a Ravished Armenia című, 1919-es hollywoodi filmnek a reklámplakátja. Ezt a filmet az USA-ban mindenhol bemutatták, hogy pénzt gyűjtsenek az örmények megsegítésére.

²⁵³ Der Garabedian: *Giulizar*. 27. o.

Nyilvánosság, megrendezés, játék a médiával – az isztambuli per mindkét érintettje, Gülizar és Musza bej is tudatosan élt ezekkel az eszközökkel. Az eljárás nagyon elhúzódott, ami szegény mezőgazdákra, akik tanúként elkísérték Gülizart, és Isztambulban tömegszálláson lettek elhelyezve, mérhetetlen pénzügyi terheket rótt; költségük enyhítésére Gülizar képével képeslapokat nyomtattak és árultak. Ezek a lapok Gülizart ártatlan lányként ábrázolják, egyszerű népi öltözetben, összekulcsolt kezekkel, nyakában az erzurumi konzul keresztjével. A kép túlfelvilágított Gülizar története olvasható, létezett örmény és angol verzió is belőle. Musza bej is portrét készíttetett magáról egy fényképpel. Felvette ehhez a kurd törzsi vezetők hagyományos, tájjellegű öltözetét, a legdrágább kivitelben. Képaláírásként ez szerepelt: „noble kurde”.²⁵⁴

Közvetlenül az örmények ellen elkövetett népirtás után megkezdődött a Gülizar-motívum irodalmi feldolgozása. A híres Általános Kalendárium, mely az 1916 és 1920 közötti években jelent meg, első kiadásában egy ígéretes ifjú írógeneráció tagjairól közölt bemutatkozó portrét; ők újra felvirágoztathatták volna a modern nyugati örmény irodalmat, melyet ehelyett csírájában elpusztítottak. A portrészorozat mellett megtalálható Gülizar és Musza bej története is.²⁵⁵ 1919-ben a híres újságíró és történész, Arshag Alboyadjian, Gülizar elbeszélése alapján megjelentetett egy hosszabb, folytatásos regényt a *Jamanagban*, a nagy isztambuli örmény napilapban.²⁵⁶ 1946-ban pedig Gülizar lánya, Armenouhi kiadatta édesanyja visszaemlékezéseit, mégpedig annak személyes elmondása alapján. Armenouhi Párizsban énekesnőként és versmondóként vált ismertté. Dalrepertoárjához tartozott „Goulo panasza” is, ezt mind a mai napig éneklük. És Gülizar visszaemlékezései is népszerűek még. Francia fordításban két kiadást is megért, az előszavát Armenouhi fia és lánya írták, azaz Gülizar unokái – mindketten Párizsban élnek, történészek. A francia kiadás után a könyv törökül is megjelent.²⁵⁷

A történelmi Örményország területén lezajlott mészárlásokra (1895–1896) és a népirtásra (1915–1916) is jellemző volt a sajátosan nők ellen elkövetett erőszak.

²⁵⁴ Ezek megtalálhatók nyomtatásban itt: Kévonian: *Les noces noires*. 114–115. és 36. o.

²⁵⁵ Teotig: Amenoun daretsuytse (Istanbul) 10–14 (1916–1920), 151–152. o.

²⁵⁶ Alboyadjian, Arshag (1919): „Musa Bey yev Giulizar.” *Jamanag* (Istanbul), 1919.12.13./16. ff.

²⁵⁷ Lásd fentebb, 191. lábjegyzet.

A tömeges nemi erőszak mellett az is jellemző volt, hogy nőket és asszonyokat arra kényszerítettek, hogy muszlim háztartásokba integrálódjanak. Az 1877–78-as orosz-oszmán háború utáni, viszonylag békés időszakban is rendszerint előfordultak nőrablások, melyek mély nyomot hagytak. Az örmény újságok korabeli beszámolóiban ez a téma ugyanakkor kevésbé volt jelen az erőszak más, gyakori megnyilvánulási formáihoz képest – úgymint: gyilkosságok, utazók megtámadása, földrablások és fosztogatások.²⁵⁸ Hogy később minden megszorogatás közül, melyeknek az örmények a keleti oszmán provinciában ki voltak téve, épp a nőrablásra figyeltek fel hatványozottan, és ez a téma mind a mai napig jelen van a kutatásokban is, azzal magyarázható, hogy a késő oszmán helyi történések összefonódtak Európával.

²⁵⁸ Vö. pl. *Pountch* (Istanbul) 29.03.1878, 17.05.1878, 20.05.1878, 03.06.1878, 14.06.1878, 08.07.1878, 12.07.1878, 02.08.1878, 09.08.1878, 19.08.1878, 08.11.1878, 23.12.1878, 08.11.1880 stb. Ugyanebben az időben egyetlen egy tudósítás szólt nőrablásról, ehhez ld. *Pountch* 13.05.1878; ezt a cikket a tifliszi *Mshagból* vették át.

6. Oszmán pozicionálás és a közügyekben való részvétel igénye: az első oszmán parlament örmény képviselői

Különbségtétel

Ez a fejezet az oszmán-örmények politikai önmeghatározásáról és politikai elvárásairól szól, ezeket az első oszmán parlament örmény képviselőin keresztül fogjuk megvizsgálni. Amikor „örmény képviselőkről” esik szó, ez első ránézésre önellentmondásnak tűnik, hiszen ez a kifejezés az első oszmán parlament olyan képviselőit jelöli, akik a saját közösségüket képviselték. Az oszmán-török politikai elit mellesleg „hűséges nemzetnek” (*millet-i sadıqa*) nevezte az örményeket. A parlament összetételét meghatározó elv azonban nem az arányos képviseleten alapult, mely figyelembe vette volna a birodalom vallási, etnikai, nyelvi vagy hasonló összetételét, hanem azon, hogy egy adott számú férfi lakos után a tartományok képviselőket küldjenek a fővárosba, beállítottságuktól függetlenül.²⁵⁹ Érdeemes tudni azt is, hogy ezeket a képviselőket nem csupán egy vallási csoport szavazta meg (vagyis nem csak a saját csoportjuk), hanem a képviselőknek azok szavazatait kellett összegyűjteniük, akik minden vallási csoportban szavazhattak, legyen itt szó Isztambul (férfi) lakosságáról vagy a vidéki választókról. Mi értelme van akkor annak, hogy örmény – vagy görög, arab, bolgár – képviselőket különálló csoportként vizsgálunk?

Eltételezve attól a technikai, de igencsak helytálló érvtől, hogy bizonyos nyelvi tudás szükségeltetik ahhoz, hogy valaki az Oszmán Birodalomban nem török

²⁵⁹ Devereux, Robert (1963): *The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, 124–125., 138–141. o.

nyelven írott forrásokat használjon, léteznek más érvek is erre a megközelítésre. Az ellentmondást ugyanis önmagában az oszmán parlament szerkezetében kell keresni. A parlament tagjai az oszmán népet képviselték, felekezeti megkülönböztetések nélkül, kizárólag személyes képességeik alapján. Jelölésüknél és megválasztásuknál azonban szerepet játszott a vallási hovatartozásuk, mivel külön kvótákat állapítottak meg muszlimok és nem-muszlimok számára. Máskülönb, ha követjük Devereux érvelését, aligha küldtek volna nem-muszlimok bárkit is az isztambuli parlamentbe, hiszen a képviselőket a tartományi közigazgatási tanács tagjai választották meg, és itt a muszlimok alából többségben voltak.²⁶⁰ Hozzá kell tenni, hogy Devereux abból indul ki, hogy e tanácsok tagjai nem oszmánként, hanem muszlim oszmánként viselkedtek, és soha nem fordult volna meg a fejükben, hogy nem-muszlim képviselőt válasszanak meg, függetlenül a képesítésétől. Nyilvánvalóan maga az oszmán kormány nem hitt – mint ahogy az elit tagjai sem – az oszmanizmus eszméjének tényleges térnyerésében; így hát kvóták felállításával egy adott számú nem-muszlim számára is lehetővé tették, hogy részt tudjon venni a politikában.²⁶¹

A tartományonkénti képviselők száma nem a helyi lakosok számától függött, hanem attól, hogy mennyire tartotta a központi kormány fontosnak az adott tartományt. A muszlim és nem-muszlim képviselők aránya tartományonként eltért.²⁶² A rendelkezések azonban csak muszlimok és nem-muszlimok között tettek különbséget; nem határoztak meg etnikai vagy nyelvi kritériumokat, mivel ilyen kategóriák nem léteztek sem a birodalom közigazgatási rendszerében, sem az oszmán politikai gondolkodásban (ami természetesen nem jelenti azt, hogy az emberek ne lettek volna tisztában azzal, hogy a muszlim *millet-i bakime*-n belül igenis léteztek különbségek). Újságcikkek – és bizonyos esetekben a statisztikák is – világosan megkülönböztetik a törököket az araboktól. Ugyanakkor minden más muszlimot – még a nem-szunnita muszlimokat is – egy kalap alá vettek mint „törököket”,²⁶³ mégpedig abból a feltételezésből, hogy minden muszlimnak közös az érdeke, függetlenül etnikai vagy nyelvi hovatartozásától.

²⁶⁰ Uo., 124–125. o.

²⁶¹ Uo.

²⁶² További részletekért ld. uo. 138–141. o.

²⁶³ Uo. 145. o.

A szabályzatok nem kezelték külön a nem-muszlim milleteket, noha az oszmán politikában ezek külön kategóriának számítottak, és paradox módon a reformok korában egyre növekedett a jelentőségük. Ekkor épült ki teljesen a millet-rendszer, és ekkor változtak át a milletek lassan vallási csoportokból olyan közösségekké, melyek egyre inkább nemzeti öntudatra ébredtek. Ennek a hangsúlyeltolódásnak köszönhető, hogy a görög-ortodox millet etnikai-nyelvi alapon vált szét, míg az örmény millet a misszionáriusok tevékenysége és a belső örmény társadalmi-politikai konfliktusok, valamint az örmény egyházon belüli reformmozgalmak következtében tagolódtott részekre. Ezeknek az új, különálló milleteknek a hivatalos elismerése felgyorsította a nemzetépítés folyamatát, illetve a különböző milletek közti, fokozódó versenyt. Az oszmán kormány mindig is pontosan tisztában volt ezekkel a különbségekkel, ezzel a versennyel, igenis figyelembe vette ezeket közigazgatási intézkedésekkor, és a 19. században különösen kifinomult módon játszotta ki egymás ellen a csoportokat.²⁶⁴

Geopolitika és demográfia, történelem és hagyomány, szociális és kulturális tényezők nagyon különböző, olykor összeférhetetlen politikai lehetőségeket kínáltak az Oszmán Birodalom oly sok nem-muszlim közössége számára. Különösen a 19. századi oszmán politika tette azt lehetővé, hogy minden egyes millet megtalálja a számára megfelelő helyet az oszmán államiság, a reformok, az európai befolyás és a nemzeti törekvések közepette. Tekintettel az oszmán társadalom összetettségére és sokszínűségére, aligha osztozhatott egy tartomány teljes nem-muszlim népessége azonos politikai nézeteken és érdekeken.

Az oszmán parlament örmény képviselőit oszmánokként küldték Isztambulba, ahogy azt már korábban megállapítottuk; egy bizonyos régiónak voltak a küldöttei, keresztényként, de nem örményként. Minden oszmán lakosnak sokféle

²⁶⁴ Az Oszmán Birodalom millet-rendszere és a nemzetépítési folyamat közötti szoros összefüggésről ld. Karpat, Kemal H. (1982): *Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era*. In Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 kötet. New York / London, 1. kötet, 141–169. o.; a katolikus és a protestáns milletek kialakulásáról ld. Barsoumian, Hagop (1997): *The Eastern Question and the Tanzimat Era*. In Hovannisian, Richard G. (szerk.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2 kötet. New York, 2. kötet, 175–201. o. és Artinian, Vartan (1975): „The Formation of Catholic and Protestant Millets in the Ottoman Empire.” *Armenian Review*, 1975/28. 3–15. o.

és egymást átfedő szerepe volt. Ilyen körülmények között vajon hogyan látták magukat az örmény képviselők? A parlamentben kinek a nevében szólaltak fel? Kit képviseltek? És kívülről nézve kinek a képviselőjének tartották őket? Annak a tartománynak a nevében beszéltek, ahonnan érkeztek? Vagy inkább vallási közösségükkel azonosultak? Ha ez utóbbi érvényes, akkor elsősorban kereszténynek vagy örménynek tekintették magukat, esetleg felhívták a figyelmet az apostoli és a katolikus örmények közötti különbségre is? Vagy megpróbáltak túllépni a saját milletjükön mint viszonyítási ponton, és ehelyett inkább oszmán lakosként igyekeztek gondolkodni és cselekedni?

Elmondhatjuk, hogy a parlament megalakulása után néhány héttel az ottani munkát erőteljesen befolyásolta az Oroszország elleni háború, mondhatni árnyéket vetett rá. Ezt a háborút egy ürügy robbantotta ki, mely szerint az oszmán keresztényeket meg kell védeni a muszlim visszaélésektől. Immár a képviselők körében is fontos témává vált a vallási hovatartozás. Ebben a helyzetben a legtöbb örmény képviselő kötelességének érezte, hogy álláspontját kifejezetten örményként nyilvánítsa ki. Ezt minden más felekezeti csoportnál gyakrabban és nyíltabban tették.

Az örmény képviselők

Kik voltak tehát ezek az örmény képviselők, és honnan jöttek? Még az olyan alapvető kérdések sem egyértelműek, mint a nevük és a létszámuk. A parlamenti jegyzőkönyvekben felsorolt nevek alapján elmondható, hogy az első ülési szakaszban (1877. március 20–június 28.) összesen 116 képviselő vett részt, közülük 11 volt örmény; a második ülési szakaszban 96 képviselő volt, ebből nyolc volt örmény.²⁶⁵ Viszont ez a lista nem teljes. Devereux ezeket az adatokat összevetette számos más, kiegészítő forrással, így az ő névsorán szerepelnek olyan nevek is, akik ugyan nincsenek a hivatalos listán, de a jegyzőkönyvek alapján bizonyosan részt vettek a vitákban.²⁶⁶ A kibővített lista alapján 119 parlamenti képviselő volt jelen az első ülési szakaszban, közülük 12 volt örmény, név szerint: Krikor Bzdi-

²⁶⁵ Us, Hakkı Tarık (szerk.) (1940–1954): *Meclis-i Mebusan 1293 Zabıt Ceridesi*, 2 kötet. Istanbul, 2. kötet, 16–20. o.

²⁶⁶ Devereux: *The First Constitutional Period*. B és C mellékletek; 261–275. o.

goğlu Efendi (Adana), Manug Karadjian Efendi (Aleppó)²⁶⁷, Mikael (Mike) Altıntop Efendi (Ankara), Hagop Sbartialian Efendi (İzmir)²⁶⁸, Mardinli Hovsep (Osep) Kazazian Efendi (Diyarbakır), Rupen Yazıdjian Efendi (Edirne)²⁶⁹, Hamzasb Ballarian Efendi (Erzurum)²⁷⁰, Taniel Kharadjian Efendi (Erzurum)²⁷¹, Sahag Yavrumian Efendi (Ishak Efendi) (Bursa), Sebuhs Maksudian Efendi (Isztambul), Hovhannes (Ohannes) Allahverdian Efendi (Isztambul)²⁷² és Hagop Shahinian Efendi (Sivas). A második ülési szakaszban az oszmán parlament 113 tagot számlált. Az örmény képviselők közül Manug Karadjiant (Aleppó), Hagop Sbartialiant (İzmir), Hovsep Kazaziant (Diyarbakır), Rupen Yazıdjiant (Edirne), Sahag Yavrumiant (Bursa) és Ohannes Hüdaverdiant (Allahverdian) (Isztambul) újraválasztották. Melkon Donelian Efendi (Ankara)²⁷³, Hagop (Agop) Efendi (Kayseri, Ankarai vilajet), Murad Bey (Várna, Dunai vilajet), Hagop (Agop) Kazandjian (Ruşçuk, Dunai vilajet), Giragos (Kiragoz) Kazandjian Efendi (Erzurum)²⁷⁴, Khatchadur Der-Nersesian (Erzurum)²⁷⁵, Hagop (Agop) Kazazian Efendi (Isztambul), Kevork Efendi (Sivas) és Hovhannes (Ohannes) Kürekian Efendi (Trabzon) mind újonnan választott képviselő volt. Második alkalommal tehát tizenötre nőtt az örmény képviselők száma.

A szenátorok (ajánok) között is akadtak örmények. Az 1877. március 17-én kinevezett 27 szenátor közül Servitchen Efendi és Mihran Düz Bey örmény volt. Miután fel lett függesztve az alkotmány, újabb tagokkal bővült a szenátus, köz-

²⁶⁷ A jegyzőkönyvekben Karaca Manokként szerepel, az örmény sajtóban Manug Kharadjianként írják róla, az aleppói örmény egyházi anyakönyvben pedig Manug Karadjian néven van feltüntetve.

²⁶⁸ Us: *Meclis-i Mebusan és Devereux: The First Constitutional Period*. Űgy említik őt mint Ispartaloğlu Agop, örmény könyvekben pedig mint Hagop Sbartialian.

²⁶⁹ Devereux tanulmányában tévesen Zasioğlúként lett felsorolva.

²⁷⁰ Az örmény források mind Ballarianként említik, míg a török szövegekben Hallacianként vagy Kallacyanként szerepel.

²⁷¹ A jegyzőkönyvekben Danyel Karacyanként szerepel.

²⁷² Nevének más változatai: Hüdaverdizade, Allahverdi vagy Hüdaverdian.

²⁷³ A jegyzőkönyvekben a Daniloğlu és a Doniloğlu név is szerepel; vélhetően az utóbbi alak a helyes, örmény változatban pedig Donelian. Vö. *Türk Parlamento Tarihi*, 2. kötet, Ankara, 1998, 15. o. a Doniloğlu nevet tünteti fel.

²⁷⁴ Olykor úgy is, mint Khazandjian.

²⁷⁵ A jegyzőkönyvekben: Hacaduryan Efendi.

tük egy örménnyel, Apraham Pasa Yeramiannal.²⁷⁶ Az alkotmány-előkészítő bizottságban 28 fő dolgozott, hármuk örmény volt: Krikor Odian Efendi, Vahan Bey és Tchamitch Ohannes Efendi.²⁷⁷

Az alkotmány-előkészítő bizottság tagjai és az ajánok a kor legismertebb személyiségei voltak. Bekerültek az örmény történetírásba, életrajzuk könnyűszerrel rekonstruálható számtalan levél, évkönyv és kalendárium, nekrológ és korabeli újságcikk alapján. Munkásságukat és személyes hangvételő írásait levéltárak őrzik, és noha ezek szétszórtan vannak, némelyiket könyvben is kiadták. Mivel az európai és a török szakirodalomból még mindig kiszorulnak, következék itt a vázlatos életrajzuk.

Az ajánok (a szenátus tagjai)

Servitchen Efendi

Servitchen 1815-ben született Seroppe Vitchenian néven, és 1897-ben halt meg. Korának egyik leghíresebb oszmán orvosa volt.²⁷⁸ Édesapja, Sarrafoğlu Bey Vitchen (vagy Khazez Sarrafoğlu Ağa Vitchen) bankár volt, aki a híres Kazaz (Khazez) Artinnál (más néven Bezdjian) dolgozott, és ennek megfelelően némi vagyonra tett szert. Édesapja nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy gyermekei számára színvonalas oktatást biztosítson. Servitchen már fiatal korában franciául, olaszul és görögül tanult magántanároktól. 1834-ben első örmény diákként – Kasbar Sinabiannal együtt, aki szintén nagyon neves orvos lett – Párizsba ment tanulni az orvosi egyetemre. Ott nemcsak Reşid pasával, az akkori oszmán nagykövettel találkozott, hanem Fuad és Ali pasával is, akik őt tanulmányaiában támogatták.²⁷⁹ 1839-ben a pisai egyetemen folytatta orvosi tanulmányait, 1840-ben itt szerezte

²⁷⁶ Devereux: *The First Constitutional Period*. 276–282. o.

²⁷⁷ Ugyanott, A. melléklet, 259. o.

²⁷⁸ Az itt következő rövid életrajzhoz vö.: Zartarian, Vahan Kevork (1933–1939): *Hishadagan (1512–1933)* Cairo, 394–396. o.; Torkomian, Vahram H. (1893): *Pjishg Dokt. Servitchen Efendi*, Vienna; Tcheraz, Minas (1929): *Gensakragan miusionner*, Paris, 39–48. o.; Çark, Y. G. (1953): *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453–1953*, Istanbul, 91–93. o.; *Türk Parlamento Taribi*, 2. kötet, 95. o.

²⁷⁹ Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 92. o.

meg a doktori címet. 1842-ben visszatért Isztambulba, ahol szakmájában hamar jó hírnévre tett szert. Nem sokkal ezután ő lett a katonai vezetőség szerződöttetett főorvosa. Servitchen magas szinten tanított orvostant és orvosi jogot. 1846-ban a Galatasaray Mekteb-i Sultaniban orvosi tárgyakat kezdett el oktatni. Négy évtizeden keresztül a katonai orvosi egyetem igazgatója volt Pangaltiban. Végül pedig különféle orvosi egyesületek és szervezetek választották irányító funkciókba. 1856-ban részt vett az Oszmán Orvosok Szövetségének megalapításában, melynek később két cikluson keresztül az elnöke is volt; ugyanekkor az isztambuli Legfelső Orvosi Bizottságban elnöki pozíciót töltött be. 1876–77-ben az oszmán fővárosban dolgozott, mint a Vörös kereszt tanácsadója. A szultán utasításának engedelmeskedve 1849-ben megalapította az első oszmán orvosi lapot.

Az orvostudomány területén túl a politikában is aktív szerepet vállalt. 1858-ban kinevezték az Oszmán Oktatási Tanácsba (*maarif meclisi*). 1877-ben, többszöri kitüntetés után, az elsők között volt, akiket Isztambulban az oszmán parlament képviselőinek megválasztottak, majd beváltotta megbízatását egy szenátusi helyre. Megürült képviselőházi helyét ezután egy görög előkelőségnek adta át, miután a főváros görög újságai szót emeltek a parlamenti helyek szerintük igazságtalan elosztása ellen az örmény és a görög milletek között. Az örmény milletben Servitchen több funkciót is ellátott. Befolyása révén előbbre akarta vinni az örmény nemzeti (azaz millet-) alkotmány ügyét. Később képviselőként dolgozott az örmény millet-parlamentben, melynek számos bizottságában vállalt tagságot, főleg politikai és oktatásügyi területen. Servitchent íróként és újságíróként is ismerték. E posztok és tevékenységek mellett nem hagyott fel az orvoslással sem. A szegények számára ingyenes orvosi kezelést ajánlott fel, az örmény kórházat pedig pénzzel és oktatással is támogatta. Servitchen e kötelezettségvállalása miatt is nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendett az örmények körében.

Mihran Düz Bey

Mihran Düz Bey (1817–1891) annak a híres Düzian családnak a tagja volt, akik örmény katolikus amirák és oszmán udvari ékszerészek voltak, több generáción keresztül az Oszmán Pénzverde alkalmazásában dolgoztak. Mihran édesapja és fiútestvére itt dolgozott ugyanabban a pozícióban, viszont 1819. szeptember 5-én

összeesküvés áldozatai lettek, mindkettejüket lefejeztették.²⁸⁰ Mihran gyermekkoráról és korai tanulóéveiről keveset tudni.²⁸¹ 1847-ben kinevezték a pénzverde igazgatójává, híven a családi hagyományhoz. 1855-ben a bej címmel tüntették ki, egy évre rá beválasztották a reformtanácsba (*tanzimat meclisi*), majd 1856 májusában az újonnan létrehozott Közigazgatási Rendelet Legfőbb Tanácsába,²⁸² a következő évben pedig előléptették az Oktatási Tanács (*meclis-i maarif*) államtitkárává (*müsteşar*). 1862. november 1-én Abdul-Aziz szultán kinevezte őt a szultán édesanyjának fő vagyongazdálkodójává (*sarraf*). 1864. január 18-án Mihran Düz lett az első olyan nem-muszlim, aki posztot kapott az Igazságügyi Minisztériumban. 1867-ben elkísérte Abdul-Azizt párizsi útjára, ahol az oszmán kormány küldötteként részt vett egy nemzetközi pénzügyi kongresszuson. 1870-ben az oszmán állam legmagasabb kitüntetését kapta meg, ezzel egyidőben pedig az Államtanács tagja lett. Végül 1877. március 17-én kinevezték az újonnan megalakult Szenátusba. 1880-ig mindezt a sokféle funkciót betöltötte, egészen addig, amíg bekerült a Pénzügyminisztériumba. Ekkor az összes addigi pozíciójáról lemondott.

Apraham Pasa Yeramian

Apraham Pasa Yeramian (1833–1918)²⁸³ nagy valószínűséggel 1880. január 20-án került a Szenátusba, Mihran Düz helyére, aki akkor került át a Pénzügyminisztériumba.²⁸⁴ Édesapja, Kevork Aramian, Eğinben volt sarraf. Apraham Isztam-

²⁸⁰ Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 56–59., 66., 67. o. szerint többek között Kazaz Artin Bezdjian kezdeményezte az összeesküvést; ezt a nézőpontot határozottan visszautasítja: Ormanian, Maghakia (1927): *Azkabadum*, 3. kötet. Jeruzsálem, 2363. o.; Carmont, Pascal (1999): *Les Amiras. Seigneurs de l'Arménie ottomane*, 2. kiadás, Paris, 139. o., 135–137. o. megemlíti az összeesküvést, de nem tesz utalást Kazaz Artinra; Zartarian: *Hishbadagaran*. 315–316. o. részletesen megvitatja a kérdést.

²⁸¹ Az itt következő életrajzi adatokhoz ld. Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 62–63., 165. o.

²⁸² Davison, Roderic H. (1973): *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 2. kiadás. New York, 93. o.

²⁸³ *Türk Parlamento Tarihi*, 2. kötet, 115. o.; Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 285. o. (fotó).

²⁸⁴ Devereux: *The First Constitutional Period* szerint a pontos dátum 1880. január 20. *Türk Parlamento Tarihi*, 2. kötet, 115. o. szerint ez 1880. január 21.

bulban született, örmény iskolába járt, majd tanulmányait Egyiptomban végezte. Egyiptomban eleinte a palotában dolgozott, Muhammad Ali fiának, Ibrahim pasának a titkáráként. Khedive Ismail sarrafjaként Apraham visszatért Isztambulba, ahol később miniszterként az oszmán szultán szolgálatába állt. Mivel kiváló személyes kapcsolatban volt Abdul-Aziz szultánnal, hatalmas kiterjedésű ingatlanokra tett szert Isztambulban.²⁸⁵ Egy igen rövid időszakra (1876. április–május) Apraham pasát tárca nélküli miniszternek nevezték ki.²⁸⁶ Miután Artin Pasa Dadian 1901-ben elhunyt, Apraham Yeramian foglalta el Dadian helyét az Államtanácsban.²⁸⁷ Apraham pasa egyike volt annak a három szenátornak, aki 1908-ban még megélhette, hogy az oszmán alkotmányt és a parlamentet visszaállították. Ez a három szenátor az új szenátusban is tevékenykedett. Politikai kötelezettségei mellett Apraham pasa etnográfiai tanulmányokat is folytatott.²⁸⁸ Mint sok más előkelőség, aki hasonlóan magas pozíciókat töltött be, Apraham pasa is felajánlotta közösségének a vagyona egy részét, melyből templomok és iskolák építését finanszírozták.²⁸⁹

Az előkészítő bizottság tagjai

Krikor Odian

Krikor Odian (1834–1887) jogász, író és politikus, kétségtelenül a bizottság legismertebb örmény tagja volt.²⁹⁰ Krikor Odian esetében különösen nagy az elté-

²⁸⁵ Vö. Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 166. o., aki azt híreszteli, hogy Apraham Yeramian rendszeresen játszott a szultánnal ostábla játékot. Vö. Davison: *Reform in the Ottoman Empire*. 317. o.

²⁸⁶ Davison: *Reform in the Ottoman Empire*. 316–317. o.

²⁸⁷ Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 166., 147. o.

²⁸⁸ *Index Bio-Bibliographicus Notorum Hominum*, Sectio armeniaca, vol. 1–4, Osnabrück, 1982–1987 [a továbbiakban IBNArm], 2. kötet, „Eramean, Abraham” bekezdés.

²⁸⁹ Bodurian, Mgrditch (1938–1939): *Hay hanrakidag*, Bukarest, „Yeramian, Apraham Pasha” bekezdés.

²⁹⁰ Róla ld. többek között: Tcheraz, Minas (1929): *Gensakragan miusionner*, Paris, 17–26. o.; Hrant (Giurdjian) (1910): Krikor Odian. In: *Krikor Odian, Sahmanatragan khosker u djarer, tampanaganner maheru artiv krvadzner*, szerk. Mikayel Gazmararian, G. Bolis [Isztambul], 7–18. o.; Hrant: Krikor Odian - ir tere Azk. Sahmanatrutian metch. In: Ugyanott,

rés aközött, hogy egyesek mennyire túlbecsülik, mások pedig mennyire figyelmen kívül hagyják a szerepét. Az örmények nemcsak úgy emlékeznek vissza Odianra, mint az örmény millet-alkotmány atyjára, hanem úgy is, mint az oszmán alkotmány szerzőjére, melyhez az örmény alkotmány szolgált alapként és példaként.²⁹¹ Ezzel szemben a török történetírás, mint ahogy az európai és az amerikai is, alig említi őt meg néhány sor erejéig. Ugyan elismerik, hogy különleges kapcsolatban állt Midhat pasával, de nem térnek ki arra, hogy vélhetően lényeges szerepet játszott a Midhat-féle alkotmány kidolgozásában.²⁹²

Krikor Odian 1834. december 9-én született Üsküdarban, Krigor Misag Odian néven. Édesapjának a családja eredetileg Paluból származott, később Kayseribe költöztek. Odian édesapja, Boghos Ağa, igen művelt férfi volt. Foglalkozását tekintve Krikor Balian udvari építésznek volt a főtitkára. Ezzel egyidőben a saját alapítványának volt a kezelője (*mütevelli*), mely örmény templomokat és iskolákat támogatott.

Krikort az első iskolaévekben édesapja tanította, de fia oktatását Boghos Ağa hamarosan egy testvérpárra, Kapriel és Khatchadur Bardizbanianra bízta. Az ifjú Odian később Garabed Ütüdjian nyelvújítónak, a Masis nevű befolyásos újság leendő szerkesztőjének magánoktatásában részesült, ami remek lehetőséget biztosított számára, hogy tökéletesítse íráskészségét úgy klasszikus, mint modern örmény nyelven. Ezzel egyidőben Oksan Shahinian segítségével mélyítette oszmán-török nyelvismeretét, Andon Pertevtől pedig franciául tanult. Később attól a Gardet nevű francia úrtól is vett órákat, aki Abdul-Medzsid szultánnak volt

23–32. o.; Ghazarian, H.: „Odian, Krikor Boghosi” bekezdés. In: *Hay sovedagan hanrakidaran*, Jereván, 1974–1987. 12. kötet. 578. o.; Beylérian, Arthur (1994): „Krikor Odian (1834–1887): Un haut fonctionnaire ottoman. Homme des mission secrètes.” *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, 1994/1. 45–86. o.

²⁹¹ Ld. pl. Tcheraz: *Gensakragan miusionner*. 22 et al.

²⁹² Ld. pl. Shaw, Stanford és Shaw, Ezel Kural (1977): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 kötet. Cambridge, 174–175. o. Az oszmán alkotmányhoz kapcsolódó megjegyzéseikben egyáltalán nem szerepel sem Odian, sem az örmény millet, sem az alkotmány; vö. Georgeon, François (2003): *Abdülhamid II. Le sultan calife (1876–1909)*, Paris, 62. o.; Davison viszont kitér az örmény millet-alkotmány jelentőségére és Odian szerepére az oszmán alkotmány vonatkozásában; vö. Davison: *Reform in the Ottoman Empire*. 115., 289–290., 369. és uő.: *The Milletts as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire*. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2. kötet. 319–337. o.; ld. különképpen 330. o.

a magántanára. Mindegyik tanár felfigyelt Odian különleges tehetségére. Az 1850-es években Odian a legbefolyásosabb reformpárti örmény értelmiségiek és politikusok körében mozgott, mint például Bardizbanian, Nigoghos Balian, Nahabed Rusinian, Parunag Bey, Aghaton vagy Beshigtashlian. Ezeknek a kapcsolatoknak a segítségével Odianban hamarosan kialakultak saját elképzelései a kultúra és a politika terén bevezetendő reformokról. Első munkáiban az örmény nyelv megújításával foglalkozott. 17 éves korában megírta első könyvét *Aratchargutiun ashkharhapar lezvi vra* (Javaslatok a modern örmény nyelv megteremtésére) címmel, illetve Nahabed Rusiniannal együtt megírták a modern örmény nyelvtan útmutatóját (*Ughghakhosutiun*). A nyelvújítás iránti érdeklődése egybefonódott a politikai reformokról alkotott elképzeléseivel. Ennek következtében az 1860-as években különböző feladatokat és szerepköröket vállalt az örmény millet-közigazgatásban. Krikor Odian rendkívüli jelentősége abban állt, hogy kiemelkedő szerepet játszott abban a folyamatban, mely az Örmény Nemzeti (azaz millet-) Alkotmány 1860–63-as hatálybalépéséhez vezetett.

Ugyanekkor Odian az oszmán állam szintjén is tevékenykedett. Húszévesen meg volt róla győződve, hogy Örményország jövője csakis a muszlim Oszmán Birodalom keretében képzelhető el,²⁹³ így az oszmán állam szolgálatába állt, és hamarosan elérte a *mütemayiz* rangot (ez a katonai ezredesi rangnak a civil megfelelője). Odian 1864–66 között Midhat pasa tanácsadójaként dolgozott Ruszükban. A politikai ügyek igazgatójaként tulajdonképpen a tartományok „külgügyminiszterének” a feladatait látta el.²⁹⁴ Amikor Midhat nagyvezír lett, Odian megmaradt tanácsadónak, és házában megismertette őt a kor legjelentősebb örmény reformereivel, úgymint Servitchennel, Dr. Kiatibiannal – aki szintén orvos volt – vagy Kevork Samandjiannal. 1876-ban Krikor Odiant kinevezték az Államtanácsba, ezúttal a *bala* rendfokozatot kapta (ez a legmagasabb oszmán civil rendfokozat). Amikor 1877-ben kitört az Oroszország elleni háború, az oszmán-örmények igen bizonytalan helyzetben találták magukat. Ezekben a nehéz napokban Odian tanácsadói szerepet töltött be Nerses Varjabedian kons-

²⁹³ Tcheraz: *Gensakragan miusionner*. 21–22. o. Optimizmusa az oszmán irányítás alatti örmény sorsot illetően gyökeresen megváltozott az 1878-as nagy kiábrándulást követően, amikor az oszmánok reformokat ígértek, de azokat soha nem vezették be, és az európai nagyhatalmak se tudták hatékonyan biztosítani azokat; ugyanitt, 23. o.

²⁹⁴ Davison: *The Millets as Agents of Change*. 327. o.

tantinápolyi pátriárka mellett, házában pedig gyakran megvendégelte az örmény politika vezető alakjait, többek között Servitchent, Kiatibiant, M. Portukaliant, Hovhannes Sakizt és Kevork Samandjiant. Azt a memorandumot, melyet az örmény küldöttség nyújtott be a berlini kongresszuson, szintén Odian fogalmazta meg.

Miután az oszmán alkotmányt felfüggesztették, illetve miután Midhat pasát – akinek a nevével Odian karrierje oly szorosan összekapcsolódott – hivatalától megfosztották és kizárták, Krikor Odian úgy vélte, hogy őt is az üldöztetés veszélye fenyegeti. 1880-ban az oszmán fővárosból Párizsba menekült, itt élt egészen haláláig. A francia emigrációban, az oszmán politikától igencsak távol, nem tehetett mást, mint hogy kövesse a francia parlamenti vitákat; mindezt nagy érdeklődéssel tette. Ismét az irodalomhoz fordult, Vahram pszeudonim alatt cikkeket írt. II. Abdul-Hamid szultán az évek során többször is megkísérelte, hogy párizsi nagykövetein keresztül rávegye Odiant arra, hogy visszatérjen az Oszmán Birodalomba. Odian a maga részéről azonban soha nem tudta leküzdeni bizalmatlanságát az abdul-hamidi kormánnyal szemben, inkább az önkéntes száműzetést választotta. Innen is ápolta a szoros kapcsolatot isztambuli barátaival, legfőképp Krikor Aghatonnal. Barátai nemcsak hírekkel és újságokkal látták el őt szülőföldjéről, hanem pénzügyileg is támogatták. Odian soha nem házasodott meg. 1887. augusztus 6-án Párizsban hunyt el, a Père Lachaise temetőben van eltemetve.

Vahan Bey (Efendi)

Vahan Bey (Efendi), eredeti nevén Hovhannes Vahanian (1832–1891)²⁹⁵ igen fiatalon, tízévesen elvesztette édesapját. Édesanyja, Nazlı Vahan Arzumanian a többi korabeli nőhöz képest kivételesen magasan iskolázott asszony volt. Akkoriban még különlegesebbnek számított, hogy nyilvánosan is szerepelt. Mindent megtett annak érdekében, hogy két fiának, Hovhannesnek és Srpuhinak (a későbbi regényíró Srpuhi Düsap pasa) lehetővé tegye a továbbtanulást. Hov-

²⁹⁵ Teotig (1927): *Amenun Daretsuytse*. 21. kötet. Paris, 566–568.; Vö. a Vahan éfenti bekezdést in: IBNArm., 4. kötet.

hannest 1848-ban Párizsba küldte, ahol a fiatalember kémia szakra járt. Miután Hovhannes 1853-ban visszatért Isztambulba, belépett az Örmény Oktatási Tanácsba, mely ugyanebben az évben alakult meg. Itt nagyon sok olyan fiatallal találkozott, akik később az örmény nyelvújítás élharcosai vagy az örmény alkotmányozó mozgalom főbb alakjai lettek. 1866-ban tagja lett az örmény millet Vegyes Közigazgatási Tanácsának (melyet azért hívtak vegyes tanácsnak, mivel örmény egyházi személyek és laikusok egyaránt helyet kaptak benne). Az örmény közösségben betöltött pozíciókat nemsokára az oszmán közigazgatás követte. Hovhannest 1860-ban beválasztották az újonnan megalakult Kereskedelmi Bíróságba, négy évre rá a Legfelső Kereskedelmi Bíróság elnöke lett. 1868-ban kereskedelmi miniszterhelyettesnek nevezik ki, 1869 és 1870 között az *Abkam-ı Adliye*-nek (Közigazgatási Rendeletok Tanácsának) a tagja, 1871-től tanácsadó az Oktatási Minisztériumban. 1872-ben kinevezik a *Galatasaray Mekteb-i Sultani* igazgatójának.²⁹⁶ Ugyanebben az évben lecserélte az Oktatási Minisztériumbeli tanácsadói posztját egy hasonló posztra a Közmunkaügyi Minisztériumban, ugyanekkor kinevezték a Reformbizottságba. 1873-ban ismét váltott, ekkor visszasikerült az Igazságügyi Minisztériumba. Két évvel később tanácsadó ugyanabban a minisztériumban, ahol élete végéig maradt. Ugyanebben az évben, tehát 1875-ben, kinevezték az Államtanácsba. 1876–77 között igazságügyi miniszter volt. Az *Abkam-ı Adliye* elnökének a tanácsadójaként – ezt a pozíciót szintén 1876-ban töltötte be – Európába küldték, hogy tanulmányozza az ottani eljárási jogi törvénykönyveket, melyek mintaként szolgálhatnának az Oszmán Birodalomban.²⁹⁷ Mint ahogy Krikor Odian és Servitchen is, Hovhannes egy olyan új örmény elitnek volt a tagja, mely képzettségének köszönhette karrierjét. Hovhannes szoros kapcsolatot ápolt az irodalmi élettel, szabadidejében ő is íróként tevékenykedett.

²⁹⁶ Vö. Şişman, Adnan (1996): “Galatasaray Mekteb-i Sultani” bekezdés. In: *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 13. kötet. Istanbul, 323–326. o., itt: 325. o.

²⁹⁷ Vö. a tudósítást az utazásáról, in: *Masis*, 1877. február 17., 2. o.

Tchamitch Ohannes Efendi

Tchamitch Ohannes Efendi az Államtanács tagja volt, mindenekelőtt azonban magas rangú tisztviselő a Pénzügyminisztériumban;²⁹⁸ később az Agrár- és Kereskedelmi Minisztériumban is dolgozott.²⁹⁹ Kétségtelenül ő volt a kezdeményezője és az egyik vezető alakja az Oszmán Állami Számvevőszék (*muhasebat daireisi*) 1879-es megalapításának. 1881-ben kinevezték az Oszmán Államadósság-kezelő Tanácsadó Bizottságba. Örmény-katolikusként – Mihran Düzhöz hasonlóan – a Hasun-ellenes oldalt támogatta, amikor a közösségen belül nézeteltérések támadtak a pápai fennhatóságot illetően.³⁰⁰ 1876 októberében az alkotmány-előkészítő bizottságba nevezték ki, a nagy bizottság legfontosabb csoportjának volt a tagja: a szerkesztő- és szövegezési bizottságnak.³⁰¹

A mebusan (parlamentari képviselők)

Ugyan az örmény *mebusan* minden kétséget kizáróan városuk vagy régiójuk vezetői közül kerültek ki, mégis viszonylag keveset tudunk róluk. A két isztambuli mebusanról még elég sok információ áll rendelkezésre, ők az amirákhöz,³⁰² ehhez az ősi örmény uralkodó elithez tartoztak, mely szoros kapcsolatot ápolt a szultánnal.

²⁹⁸ Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 207–208., 264. o.

²⁹⁹ Davison: *The Milletts as Agents of Change*. 327. o.

³⁰⁰ Vö. Arpee, Leon (1909): *The Armenian Awakening. A History of the Armenian Church, 1820–1860*, Chicago / London, 58. o.; Davison: *Reform in the Ottoman Empire*. 119 n 17.

³⁰¹ Davison: *Reform in the Ottoman Empire*. 370. o.

³⁰² Az örmény amirákról egy általános áttekintést ld. Barsoumian, Hagop (1982): *The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750–1850)*. In Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London, 2. kötet, 171–184. o.

Hovhannes Allahverdian

Hovhannes Allahverdian (1823–1915), ügyis mint Allahverdi, Hüdaverdi, Khudaverdi, Hüdaverdian vagy Hüdaverdizade, az egyik legbefolyásosabb isztambuli örmény-katolikus amira családhoz tartozott, mint ahogy Mihran Düz is. Édesapja, Apraham Asdvadzadurian³⁰³ (1793–1861. Vezetékeve, Asdvadzadur azt jelenti, hogy „Isten adta” – a török változatban „Allah verdi” vagy Allahverdian.)³⁰⁴ Erzurumban született, feltételezhetően gyermekkorában költözött Isztambulba, és édesapja nyomdokaiba lépett, bankár lett. Ebben a szakmában igen sokra vitte, Isztambulban az egyik legsikeresebb és legkiemelkedőbb pénzügyi szakemberré lett. 1842-ben közreműködött a Ruméliai Takarékpénztár megalapításában (egy évvel később hasonló intézményt hoztak létre Anatólia számára), melyet afféle első hitelintézetnek vagy rendes banknak lehet tekinteni: akkoriban hitelallokációt kombinált adóbeszedéssel a kormány nevében. 1853-ban Mihran Tchelebi Düzzel és más híres bankárokkal együtt megalapította az Oszmán Takarékpénztárat.³⁰⁵ 1857-ben Apraham Amira Allahverdit – Mihran Tchelebi Düzzel együtt – kinevezték az Adóhátralékok Beszedéséért Felelős Oszmán Bizottságba. Az örmény közösségben Apraham Amirára elsősorban úgy emlékeznek vissza, mint az örmény kulturális élet atyjára és mecénására. Fia, Hovhannes, nagyon alapos oktatásban részesült. Megtanult törökül, perzsául, franciául, és már korán megadatott neki az a lehetőség, hogy egy hosszú európai út során szélesedjen a látóköre.³⁰⁶ Ami foglalkozását illeti, híres édesapja nyomdokait követte, belépett a pénzügy és a bankok világába. Ezzel egyidejűleg egy másik családi hagyományt is folytatott, a selyemkereskedelmet. A családi vagyon nagy része ugyanis ennek volt köszönhető, a székhelyük Bilecikben volt, mint a Düzian családé is. A Düzian család vállalkozását részben átvette az Allahverdian család. Hovhannes Allahverdian, amellet hogy kereskedelmi tevékenységet folytatott, már korán az oszmán állam szolgálatába lépett. 1866-ban elő-

³⁰³ Életrajzáról ld. Boghosian, Yeprem (1957): *Allahverdian kertasdane*, Vienna, 63–72. o.

³⁰⁴ Ugyanitt, 15. és 64–65. o.

³⁰⁵ Vö. még Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 242. o.

³⁰⁶ Hovh. Allahverdianról ld. Boghosian: *Allahverdian kertasdane*. 91–107. o.; ld. még Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 203., 113. o.; egy fénykép látható itt: Bodurian: *Hay hanrakidag*. 68. o.

léptették *mütemayizzá*, ezt az előléptetést a korabeli örmény sajtó végigkísérte. 1868-ban megválasztották az oszmán bankárok *kethüdajává* (vezetőjévé vagy igazgatójává). Később a Számvevőszék alkalmazta, és több kitüntetéssel is elismerte. Nyilvánvalóan a szultáni palota különleges bizalmát élvezte, ugyanis a szultán kezdeményezésére 1877-ben megválasztották képviselőnek.³⁰⁷ Mint ahogy annak idején édesapja, úgy Hovhannes Allahverdian is hírnevet szerzett magának a milletjében, hivatalokat vállalt a millet-közigazgatásában, és bőkezű adományokkal segítette az isztambuli és a tartományokban élő közösségeket. Amikor az örmény-katolikus millet átmenetileg megoszlott Hasun püspökkel és a pápai befolyással kapcsolatban, Allahverdian a „szélsőséges” (hasuni) oldalt támogatta a Düzianokkal és Hovhannes Tchamitch-csal szemben, akik a mérsékeltnek vagy konzertatívnak tartott Hasun-ellenes csoportot képviselték.³⁰⁸

Hagop Kazazian Efendi (Pasa)

Hagop Kazazian Efendi (Pasa) (1833–1891), aki a parlament másodszori ülésén isztambuli képviselőként vett részt, szintén a főváros örmény bankárainak a köréből került ki. Ugyanakkor nem tartozott a „nemes”, nagy múltú amira családokhoz, hanem szerény családból jött.³⁰⁹ Pénzügyi támogatás és felsőfokú végzettség hiányában felküzdötte magát a bankok világában. Először adóbeszedő volt az örmény patriarchátus számára. Később Galata önkormányzatánál dolgozott, mielőtt az Oszmán Bankhoz szegődött. Ott eleinte fordítóként alkalmazták, majd feljutott egészen az Oszmán Bank első számú fordító szintjére. Ebben a minőségben került először kapcsolatba a Palotával, ahol felkeltette II. Abdul-Hamid szultán figyelmét. A szultán eleinte – 1879. januárban – magántulajdona kezelőjeként alkalmazta őt, majd öt évvel később ezt a posztot minisztériummá alakította át, az Udvarkölség Minisztériumává, ahol Hagop Kazazian

³⁰⁷ Ld. még Devereux: *The First Constitutional Period*. 162–163. o., különösen 163. o.

³⁰⁸ Carmont: *Les amiras*. 141. o.; Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 264–265. o.

³⁰⁹ Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 156–159. o. egy életrajzi vázlatot ad (fénykép ugyanitt, 157. o.), vö. Bodurian: *Hay hanrakidag*. 427–428. o., IBNArm, 2. kötet, „Gazazean, Yakob” és „K’azazean, Yakob” bekezdések; Georgeon: *Abdülhamid*. 165–166. o.

Efendi megkapta a pasa címet és rangot. Az egyik forrás szerint³¹⁰ ő is tagja volt az Államtanácsnak. Mint más, magasrangú oszmán tisztviselői pozíciót betöltő örmények, Hagop Pasa Kazazian is több tisztséget vállalt az örmény milletben, és az örmény parlamentnek is tagja volt.³¹¹

Sebuh Maksudian Efendi

A harmadik isztambuli képviselőről, Sebuh Maksudian Efendiről nem tudunk sokat. Úgy tűnik, hogy ő is a város vezető rétegéhez tartozott, valószínűleg vállalkozó vagy bankár családból jött.³¹² Mindenesetre az örmény millet-közigazgatásban betöltötte az egyik vagy másik pozíciót. 1877 júniusában megemlíti őt, mint az örmény millet Yeni Kapı-i képviselőjét (ez Isztambul egyik külvárosa).³¹³

³¹⁰ IBNArm, 2. kötet, Art. K'azazean, Yakob. Ugyanez a bekezdés ezeket a dátumokat adja meg: 1831–kb. 1900, és Bodurianra hivatkozik, 427–428. o., aki azonban ezeket az időpontokat adja meg: 1831–1891. Vö. még a „Gazazean, Yakob” bekezdést in: IBNArm, 2. kötet, mely ezeket a dátumokat adja meg 1833–1891, és (többek között) Bodurianra hivatkozik, Hay hanrakidag. Boduriannál csak a korábban említett egyetlen címszó szerepel Hagop Kazazian névvel.

³¹¹ Bodurian: *Hay hanrakidag*. 428. o.

³¹² Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 242. és 244. o. megemlíti őt a legfontosabb oszmán hitelintézet alapításával kapcsolatban, Allahverdioğlu Hoca Aprahamon kívül még megnevez egy bizonyos Hoca Maksud Sarimiant vagy Maksud Amirát és – ugyanott, 243. o. – egy Maksudzade Sebuh Efendi nevű férfit, az oszmán Şirket-i Hayriye tengerészeti vállalat egyik vezetőjét. Nem egyértelmű, hogy ez a személy azonos-e Sebuh Maksudian képviselővel, illetve hogy milyen kapcsolatban áll vele. Ter Minassian említést tesz egy azonos nevű, gazdag izmiri kereskedőcsaládról, amely arról vált híressé, hogy később látványosan csődbe ment (Ter Minassian, Anahide (2006): *Les Arméniens: Le dynamisme d'une petite communauté*. In Smyrnelis, Marie-Carmen (szerk.): *Smyrne, la ville oubliée? Mémoires d'un grand port ottoman. 1830–1930*, Paris, 79–91. o.; megjegyzés ugyanitt, 82. o.). A *Hayrenik* (Isztambul) 1918. augusztus 11-én azt írja, hogy Sdepan Hagop Sbartialian izmiri képviselő a Maksudian családhoz is kapcsolódott, mivel felesége Maksud Simon Beynek volt a lánya (elképzelhető, hogy ugyanarról a Simon Bey Maksudianról van szó, akit a *Masis* 1877. február 17-i száma említ mint isztambuli örmény előkelőséget). Egyik esetben sem volt lehetséges bebizonyítani, hogy fennállt-e bármilyen kapcsolat a Maksudian nevű isztambuli képviselővel.

³¹³ *Masis*, 1877. június 2.

A tartományokból érkező képviselők

Általánosságban kevés információ maradt fenn azokról a képviselőkről, akik a tartományokból érkeztek a fővárosba. Egyesekről tudjuk, hogy provinciájuk közigazgatási tanácsában bizottsági tagok voltak. Így például Manug Karadjian (1837–1917)³¹⁴ Aleppóból, akit nem-örmény munkatársai úgy is ismertek, mint Khatiba Shehir Kardja Zade Efendi; ő 1865–1870 között³¹⁵ az önkormányzatnál dolgozott. Ott dolgozott még Khatchadur Der-Nersesian Erzurumból, Hagop Sbartialian Izmirből, Hagop Kazandjian Rusçukból (Dunai vilajet), Hovhannes Kürekian Efendi Trabzonból, Sahag (Ishak Efendi) Yavrumian Bursából (Hüda-vendigar) és Mardinli Hovsep Kazazian Efendi Diyarbakır tartományból.³¹⁶ Másokról olyan információk állnak rendelkezésünkre, melyek szerint állami tisztviselők voltak különböző funkciókban. A várnai Murad Bey, akit a Dunai vilajet küldött képviselőként a második gyűlésre, Devereux szerint adóbehajtó volt.³¹⁷ Minden bizonnyal a többiek is vezető tisztséget töltöttek be. Az izmiri Hagop Sbartialian Efendiről azt írják, hogy „a Nagy Tanács tagja, [hosszú időn keresztül], akinek *bala* rangja volt, vagyis első osztályú tisztviselő volt”.³¹⁸ A mardini Hovsep Kazazian és a sivasi Hagop Shahinian posztjáról jelenleg nem áll rendelkezésünkre semmiféle pontos információ, ugyanakkor van róluk két fénykép, melyeken oszmán hivatali egyenruhát viselnek, rajta különböző kitüntetésekkel, így tehát feltételezhetjük, hogy a saját tartományukban is magas tisztségeket töltöttek be.³¹⁹ Másokról ugyanakkor azt tudjuk, hogy meglehetősen

³¹⁴ A dátumok az aleppói örmény egyház anyakönyve (halálozások) alapján.

³¹⁵ Minas Nurikhan (1909): *Jamanagagits Badmutiun*, 19rt tar. Velence.

³¹⁶ Devereux: *The First Constitutional Period*. B és C mellékletek.

³¹⁷ Ugyanitt, C melléklet; *Türk Parlamento Taribi*, 2. kötet, 19. o. megnevezi Murad Beyt mint muszlimot és nem mint örményt, anélkül hogy bármilyen további információt feltüntetne róla.

³¹⁸ *Stamboul*, 1877. február 26., idézi Devereux: *The First Constitutional Period*. 265. o.

³¹⁹ Ld. a fényképeket Shahinianról in: Boghosian, Sarkis (1998): *Iconographie Arménienne*, 2. kötet. Paris, 250–251. o. Az egyik képen a képviselő látható 1880 körül, Sivasban. A 30–40 év körüli férfi az oszmán tisztviselők egyenruhájában látható, szablyával és fezzben, a kép egy fotóstúdióban készült, háttérben a hagyományt és a modernséget jelképező tipikus kellékek láthatók: a padlón keleti szőnyegek, Shahinian egy európai stílusú karosszékben ül, mögötte egy kisasztalon török moka készlet, mellette egy óra, amely minden más tárgynál jobban jelképezi az Osmán Birodalom új korszakát. A másik fénykép 1898-ban

gazdagok voltak. A Stamboul nevű újság 1877. február 26-án így ír az izmiri Hagop Sbartialianról: „Agop gazdag, nagyon gazdag, ingatlanjai több milliót érnek.”³²⁰ Ugyanez a riport megemlíti egy másik jellegzetes tulajdonságot, mely nem csak Sbartialianra vonatkozott: „Ő [Hagop] a későbbi Hüseyin Avni pasa közeli barátja volt; amíg Aydin kormányzója volt, Agop fényűző házában élvezte annak vendégszeretetét.”³²¹ Az erzurumi képviselő, Hamazasb Ballarian³²² és az adanai Krikor Bzdigian³²³ esetében is említést tesznek az oszmán uralkodó elithez fűződő szoros kapcsolatokról, mint ahogy arról is, hogy vagyonukat a bankárcodásnak és a nemzetközi kereskedelemnek köszönhatték. Az aleppói Manug Karadjiant úgy is ismerték, mint kereskedőt, aki a helyi hatóságok körében nagy becsben állt.³²⁴ Az edirnei képviselőről, Rupen Yazidjianról pedig azt írja a Masis nevű újság, hogy állítólag az örmény pátriárka lánytestvérét vette feleségül.³²⁵

Az örmény képviselők jellegzetes tulajdonságai

Jelen pillanatban ennyi információ áll rendelkezésünkre. Az összesen 21 örmény képviselő közül, akik az oszmán parlament fennállása alatt végig annak tagjai voltak, találunk öt olyan képviselőt, akiről semmi mást nem tudunk, csak nevü-

készült Sivasban. A nemrég elhunyt családfőt, akinek nagy családja és jelentős háztartása volt, utoljára felöltöztették díszes egyenruhájába, és székbe ültették, az egész családja és háztartási alkalmazottai körbeveszik őt. Shahinianról létezik egy másik fénykép, mely Isztambulban készülhetett képviselői megbízatásának ideje alatt, és mely itt látható: Yarman, Arsen (2001): *Osmanlı Sağılık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Istanbul, 63. o. Ugyanezen az oldalon látható Hovsep Kazazian diyarbakiri képviselő portréja, szintén díszes oszmán egyenruhában, mellkasán négy kitüntetéssel.

³²⁰ Idézte: Devereux: *The First Constitutional Period*. 265. o.

³²¹ Ugyanitt.

³²² Ghazar-Tcharik (1957): *Garinabadum. Hushamadian Partsr Hayki*, Bejrut, 394. o.; vö. ugyanitt 402. o. és 395. o. (fénykép) és Krikorian, Mesrob K. (1977): *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908*, London, Routledge & Kegan, 44. o.

³²³ Életrajzát ld. lentebb.

³²⁴ Örmény egyházi anyakönyvek, Aleppó, bejegyzések Manug Karadjianról; Barigian, Haig és Varjabedian, Hovnan (1973): *Badmutiun Surio Hay Dbaranneru*, Aleppo, 159. o.

³²⁵ *Masis*, 1877. január 23.

ket és vallási hovatartozásukat.³²⁶ Megint más képviselőkről igencsak gyér információ áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy érdemleges következtetéseket vonjunk le belőle. Ugyanakkor a meglévő információk alapján kirajzolódik egyfajta összkép az első oszmán parlament örmény képviselőiről.

Némelyikük a nevezetes *amira* osztályhoz tartozott, mely a 18. században képződött a birodalmi főváros örmény társadalmának felső rétegéből. De többségük inkább ahhoz az új elitcsoporthoz tartozott, mely a reformkorszak miatti radikális változásnak köszönheti létrejöttét. Legtöbben a kereskedelem révén halmoztak fel vagyont, ezen belül pedig leginkább távolsági vagy nemzetközi kereskedelemben, illetve a bankszektor révén. Vagyis ugyanazokban a szakmákban, melyek egy évszázaddal korábban lehetővé tették az *amirák* felemelkedését. Az örmény képviselők közt szembeötlő a *sarrafik* és a kereskedők nagy aránya. Ezenfelül kirajzolódik egy újfajta politikai karriernek a mintája, mely a modern, alapos ismereteken alapul (bár ez a megállapítás inkább az előkészítő bizottságra érvényes, mint a *mebusanra* vagy az *ajánokra*).

Az első oszmán parlament örmény képviselőinek másik jellegzetessége az, hogy nagy arányban dolgoztak parlamenti megválasztásuk előtt a provinciájuk közigazgatási szervénél vagy pedig állami tisztviselőként; ez is egy olyan új karrierminta volt, mely idővel új eliteket eredményezett. Felülreprezentáltságuknak egyik oka a tartományok választási eljárásának köszönhető. A szavazati jogot az új közigazgatási szervek tagjai gyakorolták, nem pedig a nép, ráadásul a jelölteket csak úgy szavazták meg, ha minden felekezettől kaptak szavazatot.³²⁷ Ezt a háttérinformációt szem előtt tartva teljesen természetes, hogy a szavazók figyelme azokra a helyi elitekre összpontosult, akikre nemcsak a saját milletjükben élő emberek figyeltek fel, hanem az *oszmán* közszféra is, tehát elsősorban közvetlen kollégáik, a tartományi közigazgatási tanács tagjai, oszmán tisztviselők, végül pedig azok, akik gazdagságuk révén tűntek fel.

³²⁶ Ők a következők: az első ülészakról az ankarai Mikayel Altintop (örmény apostoli), a második ülészakról a sivasi Kevork Efendi (örmény apostoli), az erzurumi Giragos Kazandjian Efendi (örmény apostoli), egy bizonyos Hagop Efendi Kayseriből (örmény apostoli) és az ankarai Melkon Donelian (Doniloğlu) (örmény apostoli). Sebuhan Maksudian Efendiről csak feltételezni lehet, szétszórt utalások alapján, hogy közösségének vezető alakjaihoz tartozott, az erzurumi Taniel Kharadjian Efendiről újságcikkek alapján biztosan állíthatjuk, hogy városának jelentős örmény szereplője volt (vö. *Masis*, 1877. március 20., passim).

³²⁷ Ld. fent.

Sok esetben úgy tűnik, hogy gazdagság, hírnév és közhivatal kölcsönösen feltételezték egymást. Látszólag rendszerint nem azok kaptak közhivatalt és tiszteletbeli pozíciót – az örmény közösségben vagy az oszmán szerveknél –, akik kimagasló képesítéssel vagy szakmai tapasztalattal rendelkeztek, hanem azok, akiknek sok pénzük volt; a gazdagok közül is inkább azok, akik köztudottan nagylelkű adományokkal támogattak karitatív intézményeket.³²⁸ Könnyen elképzelhető, hogy a parlamenti mandátumot egyik családtag ruházta át a másikra. Mindenesetre amikor 1908-ban újra megnyitották az oszmán parlamentet, újfent Melkon Donelian képviselte Ankara tartományt, és az a Sdepan Sbartialian (Istevan Spartalian) képviselte Aydın vilajetet, aki Hagop Sbartialian – 1877-ben képviselő – fia volt.³²⁹ Donelian esetében ugyanakkor még meg kell vizsgálni, hogy milyen kapcsolat áll fenn közte és névrokona között, aki ugyanarról a helyről származott, mint ő, és aki az első *meşrutiyet*-ben részt vett.

Volt még egy közös jellemvonása az örmény parlamenti képviselőknek, mégpedig az igen jó oszmán-török nyelvismeret. Ez a tudás arra enged következtetni, hogy legalábbis az örmény elitek nagymértékben integrálódtak az oszmán társadalomba, de elképzelhető, hogy az egész örmény közösség is. Az örmény képviselőkről szóló leírásokban gyakran kiemelik, hogy szinte tökéletesen beszélték a hivatalos oszmán államnyelvet.³³⁰ Sok alkalommal pedig akkor vált nyilvánvalóvá nyelvtudásuk, amikor aktívan részt vettek a parlamenti vitákon, és ott fel-

³²⁸ Ld. pl. Sdepan Sbartialian nekrológiát itt: *Hayrenik* (Isztambul), 1918. augusztus 11. Általánosságban szembetűnik, hogy életrajzi vázlatokban vagy nekrológokban mennyire kiemelik azt, ha a vezető személyiségek adományaikkal karitatív intézményeket támogattak. A médiában lezajlott vita arról, hogy Sbartialiant az isztambuli Örmény Kórház létesítményén belül temessék-e el, sokat elárul arról, hogy a nagyvonalú adományokat elvárták és kifejezetten kérték, válaszul a közösségen belüli tiszteletért és hírnévért (*Hayrenik*, 1918. augusztus 15., 1918. augusztus 18., 1918. augusztus 19.).

³²⁹ Utóbbiról vö. a rövid bejegyzést itt: *Türk Parlamento Tarihi*, 2. kötet, 259. o.

³³⁰ Ld. pl. *Masis*, 1877. március 24. Általánosságban meg kell említeni ebben az összefüggésben, hogy az Oszmán Birodalom nem-török népességei közül az örmények és a zsidók körében volt a legelőrehaladottabb a nyelvi asszimiláció. Vö. Somel, Selçuk Akşin (2001): *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*, Leiden, Brill, 129. o.; Findley, Carter V.: *The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy*. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. 2. kötet. 339–368. o., itt: 350. o.; Faroqhi, Suraiya (2000): *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München, 107–108. o.

szólaltak.³³¹ Tekintettel arra, hogy az oszmán államba és társadalomba való integráció foka összefüggött a közfeladatok ellátásával, fontos adat, hogy a katolikus örmények az oszmán parlamentben felül voltak reprezentálva. A 21 örmény képviselő közül legalább három – ha nem több – katolikus volt; a három aján közül az egyik szintén katolikus volt, és az alkotmány-előkészítő bizottság három tagja közül az egyik szintén.³³² Erre az egyik lehetséges magyarázat az örmény katolikus közösség általános hozzáállása az oszmán államhoz: amikor az Örmény Apostoli Egyházzal konfliktusba vagy versenyhelyzetbe kerültek, akkor hajlamosak voltak közeledni az oszmán államhoz, ami feltehetően még nagyobb mértékű integrációt és asszimilációt eredményezett. Elképzelhető, hogy a Porta és a Palota előnyben részesítette a katolikusokat az örmény apostoliakkal szemben, mint ahogy feltételezhetően az örményeket is általában véve előnyben részesítette a görögökkel szemben.³³³ De nem a szultán, és nem is a kormány szavazott. A fővárosban lakó szavazók pedig, mint ahogy a tartományokban élő választók is, elég függetleneknek bizonyultak ahhoz, hogy olyan jelöltekre szavazzanak, akik kritikus szemmel látták a hivatalos politikát, és akár ismételten megszavazták ezeket a jelölteket, a második ülészakra is. Ha tehát megnézzük a képviselői helyek megoszlását a nem-muszlim közösségek között, akkor – eltekintve az asszimiláció mértékétől – talán az lehetett a legmértékesebb kritérium, hogy egy közösséget mennyire tartottak politikailag veszélyesnek, amikor elterjedtek a szeparatista nemzetformáló folyamatok. Szintén jelentőséggel bírtak az állandó kitekintések Európa irányába, ami láthatóan az egész alkotmány-előkészítő folya-

³³¹ Az aleppói képviselő, Manug Karadjian jó példa erre. A parlamentben ő a legaktívabb az örmények közül. Ezzel kapcsolatban meg kell még említeni az isztambuli Sebuhan Maksudiant.

³³² A katolikus mebusan a következők voltak: Hovsep Kazazian, Rupen Yazdjian és Hovhannes Allahverdian. Az ajánok közül Mihran Düz volt örmény katolikus, míg a szövegező bizottság katolikus tagja Hovhannes Tchamitch volt.

³³³ Vö. a sajtóban folyó heves vitát egy állítólagos összeesküvésről, melyet a törökök és örmények szöttek a görögök ellen, az isztambuli képviselők megszavazása alatt. Ez végül oda vezetett, hogy az örmény képviselőt, Servitchent kinevezték a Szenátusba, helyére pedig egy másik, görög képviselőt választottak meg. A Masis egy sor hosszú és gyakran keserű hangvételű cikket szentel ennek az ügynek; vö. *Masis*, 1877. március 6., 1877. március 17., 1877. március 22., 1877. március 24., 1877. április 7., 1877. április 14. stb. Az oszmán szolgálatban lévő görögök lecseréléséről örményekre a 19. század második felében vö. Shaw és Shaw, *Kural: History of the Ottoman Empire*. 200. o.; Georgeon: *Abdulhamid*. 323. o.

matot és a parlamenti munkát végigkísérte.³³⁴ Ami a szenátus tagjai esetében nyilvánvaló volt – mégpedig az, hogy a Palota és a kormány által jól ismert, magas rangú személyeket bizalomban és előnyben részesítették –, feltételezhetően a képviselők megválasztásánál is szerepet játszott, még ha csak közvetetten is. Erre enged következtetni az a tény, hogy sok képviselő szoros kapcsolatot ápolt az oszmán tartományi kormány legrangosabb képviselőivel.

Az első meşrutiyet ideje alatt újdonságnak számított, hogy megnyílt az oszmán államapparátus a nem-muszlimok előtt. Nagyjából négy évtizeddel a tanzimat-reformok kezdetét követően egyre több nem-muszlim – köztük sok örmény – kaphatott valamilyen egyszerű állást a közigazgatásban. A városokban és tartományokban újonnan létrehozott közigazgatási tanácsok munkájából is aktívan kivették részüket a nem-muszlimok. Ugyanakkor csak kevés nem-muszlim jutott vezető pozícióba.³³⁵ Amikor a magas rangú nem-muszlimok között az örményekre irányul a figyelmünk, akkor újra és újra ugyanaz a néhány név tűnik fel, melyeket már az olvasó is ismer: Hagop Pasa Kazazian, Vahan Efendi, Odian Efendi, Artin Pasa Dadian és Portakal pasa. II. Abdul-Hamid szultán – aki igyekezte cáfolni azt az állítást, mely szerint előítéllettel viseltetett az örmények iránt – büszkén emlegette ezeket a neveket avégett, hogy azt hangsúlyozza, örmények is találhatóak a magas rangú tisztviselők között.³³⁶ Azóta is ugyanaz a néhány név kerül említésre újra és újra, amikor nem-muszlimok szerepvállalását kell bizonygatni az oszmán politikában. Az, hogy egyfolytában ugyanaz a kevés név hangzik el, csak azt mutatja, mennyire kivételes helyzetben voltak ezek az emberek. Ez a néhány fő ráadásul gyakran több pozíciót is betöltött, nem csak egyet, és a szenátusba is jelölték őket.

Az örmény képviselők közül sokan az örmény millet-közigazgatásban kezdték a közszolgálati karrierüket, innen jutottak feljebb az oszmán állami szervekhez. A provinciákból érkező örmény képviselők közül néhányan az isztambuli patriarchátus megbízottjai voltak. Viszont ők a saját tartományukban nem feltét-

³³⁴ Az utóbbi kérdést illetően ld. Devereux: *The First Constitutional Period*. 125., 141–143. o.

³³⁵ Mantran: *Abdulhamid II.* 323. o.; Findley: *The Acid Test of Ottomanism*; Krikorian: *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*; a közigazgatási reformokról általánosságban vö. Davison: *Reform in the Ottoman Empire*; Findley, Carter V. (1980): *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789–1922*, Princeton.

³³⁶ Georgeon: *Abdülhamid*. 282–283. o.

lenül számítottak az örmény közösség vezéralakjainak. A saját milletjükben fontos szerepet betöltő örmény személyiségek általában közismert értelmiségiek, tanárok vagy írók voltak, és jelentős összegeket adományoztak, illetve iskolákat vagy más közhasznú intézményeket alapítottak, például árvaházakat, kórházakat vagy hasonlókat. Rájuk később közösségi vezetőkként emlékeztek vissza – betöltött szerepüktől függetlenül –, ugyanakkor semmi közük nem volt az oszmán közigazgatáshoz. Az oszmán-örmény képviselők kétségkívül közösségük legtehetősebb tagjai voltak. Sokan közülük olyan üzleti tevékenységet folytattak, mely megkövetelte a szoros együttműködést az oszmán hatóságokkal. Ily módon tehát a milletjük gazdasági elitjéhez tartoztak. Viszont ennek a gazdasági elitnek nem minden tagja ajánlotta fel vagyonát – vagy legalábbis annak egy részét – a közösség javára.

A tartományokból érkező örmény képviselők életéről meglehetősen keveset tudunk – viszont egy véletlen folytán egyikükről, mégpedig az erzurumi Khatchadur Der-Nersesianről részletes életrajz áll rendelkezésünkre.³³⁷ Sokoldalú karrierje minden kétséget kizáróan kivételesnek számít, mindemellett olyan paradigmászerű elemek is felmutathatók benne, melyek jellemzik annak az új elitnek a karrierjét, amelynek tagjai a modernizáló reformokat javasolták, és akik immár többségi csoportot alkottak az örmény – és nem csak az örmény – mebusanon belül.

Khatchadur Der-Nersesian

Khatchadur Der-Nersesian Khan-Efendi Bitlisben született 1810-ben. Semmilyen jel nem utal arra, hogy családj a helyi elithez tartozott volna. Akárhogy is van, iskolázottságát nem családjának köszönheti, hanem egy magas rangú egyházi személynek (későbbi pátriárkának), Hovhannes Movsesiannak, aki felkarolta őt 16 évesen, amikor édesapjával Isztambulba érkezett. Viszont ahe-

³³⁷ Teotig (1912): *Amenun Daretsuytse* vol. 6, Istanbul, 404–405. o. (fényképekkel). Meg kell jegyezni, hogy Çark: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. 174. o. Der-Nersesian életrajzát és fényképét Teotigtól veszi át, de tévedésből egy azonos nevű katonai orvos fényképét használja fel (ugyanitt, 228. o.). Krikorian: *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*. 44. o. egyértelműen Teotigtól veszi át az összegzett információkat Der-Nersesianről.

lyett, hogy a papi hivatás mellett kötelezte volna el magát, Khatchadur Der-Nersesian inkább a kereskedelmi karriert választotta: először Alexandropolba költözött (ma Gyumrinak, a szovjet időkben Leninagannak hívták ezt az örményországi települést), itt feleségül vette egy helyi kereskedő lányát. Ezután Erzurumba ment, két kereskedelmi társasággal kezdett együttműködést, ezáltal kiterjesztette kereskedelmét Perzsia területére. Amikor Tavrizban (az észak-iráni Tabrizban) tartózkodott, alighanem felajánlotta szolgálatait a perzsa kormány számára, végül kiérdemelte a khan címet. Miután Erzurumba (Garinba) visszatért, közelebb akart kerülni az oszmán hatóságokhoz, miközben folytatta kereskedelmi tevékenységét. Nem sokkal ezután az oszmán közigazgatásban helyezkedett el a vámhivatal vezetőjeként; először Erzurumban, majd Vanban látta el ezt a feladatot. Sok éven keresztül a tartomány közigazgatási tanácsának a tagja volt. Azon nem-muszlimokhoz tartozott, akik elsőként kapták meg az oszmán állam kitüntetését. Der-Nersesian nemcsak a perzsa és az oszmán kormány szolgálatában állt, hanem az Orosz Birodalomnak is elkezdett dolgozni, mint az erzurumi orosz konzulátus fordítója. Az örmény milleten belül is többféle tisztséget elvállalt. Eleinte az Egyházi Tanácsban dolgozott, az örmény alkotmány beiktatása után az örmény tartományi tanács és a politikai bizottság tagjaként dolgozott, az utóbbiban olykor az elnöki tisztséget is betöltötte. A konstantinápolyi örmény patriarchátus kiküldte őt Aghtamarba ellenőrként. Amikor beválasztották az oszmán parlamentbe, ismét visszakerült Isztambulba. A képviselőház bezárása után Der-Nersesian a fővárosban maradt, ahol az 1880-as években az örmény millet központi igazgatásának politikai bizottságában vállalt hivatalt. Hosszú és tartalmas életútja után 1895. március 15-én Konstantinápolyban hunyt el.

Hagop Sbartialian

Az izmiri *mebus*, Hagop Sbartialian, illetve az adanai képviselő, Krikor Bzdigian pályafutása példaszerűen rávilágítanak arra, miként lett olyasvalakiből örmény képviselő, aki kereskedőként – gyakran nemzetközi, nagy volumenű kereskedelemről – vagy bankárként gazdagodott meg. A saját közösségükben az efféle emberekre felnéztek, mint nagylelkű adományozókra és védnökökre, így tehát

az elsők között voltak, akiket meghívtak a közösségi szolgálatba, később pedig bekerültek az oszmán közigazgatásba.

Hagop Sbartalian izmiri textilkereskedő családból származott. A Sbartalian – vagy Spartali – család azon kevés nagykereskedőhöz tartozott, akik a fokozódó verseny ellenére is képesek voltak üzleti tevékenységüket bővíteni. Árujukat közvetlenül Manchesterből szerezték be, ahol 1857-ben fióktelepet nyitott a Spartali gazdasági társaság.³³⁸ Szülővárosában, Izmirben, Hagop és testvére, Hovhannes fő adományozóként támogatták az izmiri örmény iskolákat és az örmény kórházat. A kórház épülete előtt szobrot állítottak tiszteletükre.³³⁹

Krikor Bzdigian

Krikor Bzdigian az egyik legbefolyásosabb adanai örmény család tagja volt.³⁴⁰ A Bzdigian család története egészen a 17. század elejére vezethető vissza, amikor – a keleti örmény területek perzsa megszállása után – Bzdigents Der Harutiun Kahana pap öt fia elkerülte a híres, Abbász sah-féle áttelepítéseket, melyek során a nahicseváni örményeket Iszfahánba telepítették. Az öt fiú az oszmán terület különböző részeire került: Arakel Adanába ment, ahol édesapjához hasonlóan pappá szentelték. Viszonylag hamar szoros kapcsolatot épített ki a helyi kormányzóval, akin keresztül kormányzati pozícióra és vagyonra tett szert. Unokája, Avedik (vagy Avedis) Ağa Bzdigian (1751–1862) Adana tartomány fő kincstárnoka volt. Kilikia egyiptomi megszállása alatt elnyerte Ibrahim pasa bizalmát. Politikai befolyásának köszönhetően három fivére is olyan fontos pozíciókba került, melyeknek kereskedelmi jelentőségük volt. Ezáltal igencsak meggazdagodtak, nagy földbirtokra tettek szert, és megalapozták az agrártermékek – leginkább a dohány – igen sikeres nemzetközi kereskedelmét.

³³⁸ Ter Minassian: *Les Arméniens: Le dynamisme d'une petite communauté*. 82. o.; George, Joan (2002): *Merchants in Exile. The Armenians in Manchester, England, 1835–1935*, Princeton / London, 23. o.; vö. még Yarman: *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler*. 391. o.

³³⁹ Yarman: *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler*. 394. o. mutat egy 1866-ban készült fényképet is a Sbartali testvérekről készült szoborról.

³⁴⁰ Az itt következő életrajzi vázlat a következő adatok alapján készült: Yeghian, Puzant [Yeghiaian, Püzant] (1970): *Adanayi Hayots badmutiun*, Antelias, 923–924. o.

Avedik Ağa egyetlen fiát Krikor Bzdigiannak hívták, oszmán mebus volt. Úgy tűnik, hogy Krikor Bzdigian azon kevesek egyike volt, akik kritizálták az 1877–78-as oszmán-orosz háborút, és helyette a békés megoldást szorgalmazták. Puzant Yeghiayan arról számol be – leginkább az adanai örmények szóbeli és írásbeli visszaemlékezéseire támaszkodva –, hogy Krikor Bzdigian javaslatai eleinte gyanúsnak tűntek a szultánnak, de Plevna eleste után kitüntetést kapott, valamint egy díszszabályát, úgymond politikai realizmusának elismeréseként. Yeghiayan arról is beszámol, hogy Krikor Bzdigiant különösen szoros kötelék fűzte Mahmud Nedim pasa nagyvezírhez: a nagyvezír állítólag vendégül látta Bzdigiant, amikor az Isztambulban járt, később pedig meglátogatta Bzdigiant annak magánbirtokán Bahçeli-Damban – mely Adana városától három órányi útra található –, amikor Adana tartomány kormányzója volt. Bzdigian oroszpartí hozzáállása ebben a kontextusban értelmezhető.

Mint oly sok más örmény képviselőt, Krikor Bzdigiant is úgy ismerték, mint „egy istenfélő örményt, ki egyházát és népét szereti”;¹⁴¹ ez a megfogalmazás arra utal, hogy adományokkal támogatta az örmény közösségi intézményeket. Magánéletéről annyit tudunk, hogy egy bizonyos Markrid volt a felesége, aki a híres és igen gazdag görög családnak, a Nikoloğlu családnak volt a tagja. Miután Markrid feleségül ment Bzdigianhoz, az egész családja, akik eredetileg görög-ortodoxok voltak, áttért az örmény apostoli hitvallásra, és Nigolianra változtatták a nevüket. Bzdigiannak három fia volt, Bedros, Mgrditch és Mikayel; közülük leginkább Bedros játszhatott fontos szerepet az adanai örmény közösség életében.

Giragos Kazandjian

Az erzincani képviselő, Giragos Kazandjian életrajzával hasonló a helyzet. Kereskedő volt, aki az 1870-es és 1880-as években egész Kilikiára és Nyugat-Örményországra kiterjesztette üzleti tevékenységét. Az a tény, hogy 1870–1880 között Aleppóban részt vett, sőt elnökölt a tartományi tanács számos ülésén, azt jelzi, hogy Kazandjian aktívan részt vett a politikában. Ami viszont megkülönbözteti őt az eddig vizsgált kereskedő-politikusoktól, az újságírói tevékenysége. Sokfelé

¹⁴¹ Yeghiayan: *Adanayi Hayots badmutiun*. 924. o.

járt, úticéljairól rendszeres beszámolókat írt az isztambuli és az izmiri sajtónak. Később összegyűjtötte cikkeit, melyek önálló kötetben jelentek meg.³⁴²

Török történetírás és török források

A jövőben remélhetőleg a kutatások révén többet is megtudhatunk majd az első alkotmányozó időszak örmény képviselőiről. Talán előkerül egy nekrológ valamelyik korabeli örmény újságból, vagy pedig néhány sor arról az eseményről, amikor az egyik képviselőt kitüntették, esetleg arról, amikor nagyobb összeget adományozott valamelyik képviselő. Mindenesetre tény, hogy – a második meşrutiyet képviselőinek életrajzaival szemben, melyeket nagyvonalakban ismerünk – szembetűnő hiányosságok mutatkoznak a történetírás és a források területén egyaránt.

A török – és általánosságban az oszmán – történetírás csak nemrég kezdett nagyobb figyelmet szentelni az Oszmán Birodalom nem-török és nem-muszlim csoportjainak (ennek számtalan oka van, amikre jelen keretek között nem áll módunkban kitérni). E csoportok közül az örmények vizsgálatát különösen elhanyagolták. A mostani török és turkológiai kutatások még csak nem is ismerik az imént tárgyalt képviselők teljes nevét, születésük és halálozásuk dátumait.³⁴³ Az akkori oszmán források is (legalábbis azok, melyek ma is hozzáférhetőek) keveset tudnak róluk. Ezidáig nem került elő semmiféle új információ az Oszmán Állami Levéltárból az első meşrutiyet örmény képviselőiről. Ez a jövőben még változhat, hiszen egyre több dokumentum válik hozzáférhetővé, így a *sicill-i ahval* nyilvánítás is, melyet már katalogizáltak, de amelyet még nem használtak fel az 1877-es parlament vizsgálatához.³⁴⁴ Hasonlóképpen az adott kor török (pontosabban török nyelvű) újságait se vizsgálták meg rendszeresen a 19. századi oszmán elitek

³⁴² Ghazandjian, Giragos S. (1886): *Kbarn namagner ughevorutian*, Istanbul.

³⁴³ Vö. a következő adatokkal: *Türk Parlamento Tarihi*, 2. kötet, 4–5. o. Az itteni lista hiányos, nem szerepel rajta minden név, születési és halálozási dátumok egyáltalán nincsenek feltüntetve. A prozopográfiai részben külön bekezdésben szerepel Servitchen és Apraham, de nem található meg Mihran Düz. Az örmény mebusan közül egy se található meg.

³⁴⁴ A mostanában elérhető sicill-i ahval katalógusokban egyik örmény képviselőről sem találtam adatot.

prozopográfiai adatait illetően. Az oszmán életrajzi lexikonok ráadásul alig tartalmaznak nem-muszlimokról szóló szócikkeket, bármennyire fontos pozícióban töltöttek be ezek az állami hivatalokban vagy a társadalomban. A *sicill-i osmaniban*³⁴⁵ például hiába keresünk bármilyen adatot Krikor Odianról, Hagop Pasa Kazazianról, Mihran Düzről (illetve családtagjaikról vagy más amirának a családtagjairól), Ohannes Tchamitchról vagy Vahan Beyről. Az a tény, hogy a török történetírás, de legfőképp az összes korabeli oszmán forrás oly kevés figyelmet szentel ezeknek a férfiaknak, többet árul el arról, miként viszonyult a hatalmon lévő török-muszlim elit általánosságban a (nem feltétlenül szám szerinti, de szociológiai szempontból) kisebbségben lévő örményekhez vagy nem-muszlimokhoz, mint a nem-muszlim elitek tevékenységéről vagy jelentőségéről. De mivel sok muszlim és egyes török képviselők esetében szintén alig rendelkezünk információval, ez a hozzáállás önmagában nem nyújt elegendő magyarázatot az ismerethiányra. Elképzelhető, hogy az első oszmán parlament rövid epizódját nem tartották jelentős eseménynek – noha az idő végül nem őket igazolta.

Örmény források: a korabeli sajtó és Garabed Ütüdjian napilapja, a Masis

A hozzáférhető örmény források közül elsőként a korabeli sajtót kell itt megemlíteni. Az első alkotmány idejében a provinciákban nem létezett örmény sajtótermék, és a korábban megjelent rövid életű folyóiratok is megszűntek már.³⁴⁶ Izmir (Szmirna) jelentette ez alól az egyetlen kivételt, és mint ilyen, különös figyelmet érdemel. Izmirben akkoriban egy napilap, az *Arshaluys Araradian* jelent meg, és egy hetilap, az *Arevelian mamul*.³⁴⁷ Ugyanakkor a fővárosban

³⁴⁵ Süreyya, Mehmed: *Sicill-i Osmani yahud tezkere-i meşahir-i osmaniye*. 4 kötet. Istanbul, 1308–1311, és török fordításban: Akbayar, Nuri (szerk. és ford.) (1996): *Sicill-i Osmani yahud tezkere-i meşahir-i osmaniye*, 6 kötet. Istanbul.

³⁴⁶ Vö. Giragosian, A. (1970): *Hay barperagan mamuli madenakrutium (1794–1967)*, Jereván, 552–554. o.

³⁴⁷ Giragosian: *Hay barperagan mamuli madenakrutium*. 58., 218. és 546. o.; vö. még Oshagan, Vahé (1997): *Modern Armenian Literature and Intellectual History from 1700 to 1915*. In: Hovannisian, Richard G. (szerk.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, New York / London, 2. kötet, 139–174. o., itt: 160. o.

bőséges kínálat volt örmény sajtótermékekből. Az 1830-as évek óta nagyságrendileg száz örmény napilapot és folyóiratot alapítottak, ugyanakkor természetesen nem mindegyik sajtótermék létezett 1877-ig. Az 1877-ben kiadott napilapok és politikai hetilapok közül a következők számítanak a legjelentősebbeknek: a *Puntch* és *Hayrenik* hetilapok, a *Manzume-i efkar* napilap (örmény betűkkel, de török nyelven), a *Nor tar* napilap (örmény betűkkel, félig örmény és félig török nyelven), a *Lrakir* és a *Masis* napilapok.³⁴⁸ Ezek közül az újságok közül a Masis választottuk ki jelen tanulmányunkhoz, tekintettel arra, hogy ez lehetett akkoriban az egyik legmeghatározóbb és legfontosabb sajtótermék, már csak a fővárosi és provinciabeli olvasószámok tekintetében is. Semelyik másik újság nem jelent meg megszakítások nélkül az oszmán cenzúra folyamatos szigorodása alatt, egyedül a Masis; semelyik másik újság nem járult hozzá oly mértékben a modern (nyugati) örmény irodalmi nyelv fejlődéséhez, mint a Masis; és kevés olyan újságíró akadt akkoriban, aki a különböző felekezetű (örmény) csoportokon átívelően olyan jó hírnévnek örvendett, mint Garabed Ütüdjian szerkesztő és állandó cikkíró, akit kiegyensúlyozottságáról és kritikus észrevételeiről ismertek. Ugyanakkor a Masis volt a konstantinápolyi örmény patriarchátus hivatalos lapja és az örmény millet-közigazgatás hivatalos orgánuma, hiszen a *Hayasdan* utódjaként alapították meg, mely a patriarchátus hivatalos lapja volt. Mindemellett finanszírozás és újságírás tekintetében független volt a patriarchátustól és a millet-nemzetgyűléstől. Garabed Ütüdjiant úgy ismerték, mint „progresszív és liberális újságíró, aki ugyanakkor óvatos és szerény”, „részben konzervatív”, aki „a törvény keretein és határain belül határozottan kiállt az [örmény] nemzet jogai és jóléte mellett, és [aki] bátor elképzeléseket támogatott oly ügyesen”, hogy évtizedeken keresztül meg tudta óvni a Masist az elnyomástól és a bezárástól.³⁴⁹

A Masis részletesen beszámolt minden eseményről, ami az új parlamenthez kapcsolódott. Írt az elnökválasztó testület tagjainak, majd később a képviselőknek a megválasztásáról. Tudósított a szenátorok kinevezéséről és a tartományi

³⁴⁸ Giragosian: *Hay barperagan mamuli madenakrutian*. 546–547. o., vö. még 92., 121., 132., 144. és 182. o.

³⁴⁹ Zartarian: *Hishadagaran*. 85–89. o., „Garabed Ütüdjian (1823–1904)” bekezdés, idézet ugyanott, 86. o. Vö. Teotig: *Amenun Daretsuytse* (1921). 315. o.; Oshagan: *Modern Armenian Literature*. 158. o., aki a Masist úgy jellemzi, mint „az [örmény] közösség legbefolyásosabb napilapja”. Vö. Davison: *Reform in the Ottoman Empire*. 121. o.

képviselők megválasztásáról.³⁵⁰ Amikor a képviselőház megkezdte a munkáját, a Masis rendszeresen és részletesen tudósított a parlamenti vitákról, különös figyelmet fordítva az örmény parlamenti képviselők felszólalásaira.³⁵¹ Az egész örmény nép megtiszteltetésnek tartotta, hogy ezek a képviselők aktívan részt vettek a vitákon.³⁵² „Megelégedéssel, de legfőképp büszkeséggel tölt el minket, hogy az ülésterem nem-muszlim tagjai közül az örmény képviselők járulnak hozzá legaktívabban a vitákhoz, zseniális ötletekkel és hasznos tanácsokkal,” írta Ütüdjian a képviselők munkájáról.³⁵³ Megjegyzésén érződik az öröm afelett, hogy az örmények a politikai aktivitásukat illetően sokkal modernebbek voltak, mint sok más oszmán. A Masis szerkesztője korábban már buzdította az örményeket, „Törökország első alkotmányos népét”, hogy érdemeljék ki ezt a nevet és aktívan vegyenek részt az oszmán választásokon, közéleti eseményeken és hivatalokban.³⁵⁴ Elégedetten és némi oszmán nemzeti büszkeséggel számolt be a Masis az oszmán parlament sikereiről és az európai megfigyelőkben keltett pozitív benyomásról.

³⁵⁰ *Masis*, 1877. január 20. (a parlamenti választások előtt); 1877. január 23. (választások Edirnében); 1877. január 30. (választások Isztambulban, nyomatékos felszólítás a választásokon való részvételre és néhány ezzel kapcsolatos stratégiai megfontolás); 1877. február 17. (választások Yanyaban, a Dunai vilajetben, Selanikban, Boszniában, Edirnében, Szkutariában, Sivasban és Erzurumban); 1877. február 22. (választások Isztambulban és Aleppóban); 1877. február 27. (választások Isztambulban és Izmirben); 1877. március 1. (választások Isztambulban); 1877. március 3. (az isztambuli elektorok találkozója és a képviselők megválasztása); 1877. március 6. (néhányan lemondanak); 1877. március 8. (az isztambuli elektorok ismételt találkozója); 1877. március 13. (a parlament megnyitását elnapolják); 1877. március 20. (megnyitják a parlamentet, munkarend, szenátorok kinevezése, diyarbakiri és erzurumi választások eredménye); 1877. március 22. az isztambuli elektorok találkozója); 1877. március 24. (az erzurumi képviselőkéről); 1877. március 29. (Isztambulba érkezik Kharadjian képviselő Erzurumból és Shahinian képviselő Sivasból); 1877. április 3. (Hovhannes Allahverdi kinevezése a parlament alelnökeként, Kastro kinevezése a szenátusba, és kellemetlenségek Zoghrafou Efendi görög képviselővel kapcsolatban); 1877. április 7. (Zoghrafos áltólagos lemondása, Ballarian Isztambulba érkezik); 1877. április 12. (az újonnan érkezett képviselők eskütevése); 1877. április 17. (Zoghrafos távozása és utódjának megválasztása) stb.

³⁵¹ *Masis*, 1877. március 22. és 1877. március 24. (a szultán beszéde a parlament megnyitáskor, a képviselőház és a szenátus első ülése); és ugyanennek az évnek a következő számai: március 27., március 29., március 31., április 3., április 7., április 12. stb. (beszámoló az oszmán parlament üléseiről).

³⁵² Vö. pl. az isztambuli képviselőkéről szóló riportot, in: *Masis*, 1877. március 3.

³⁵³ *Masis*, 1877. március 29.

³⁵⁴ *Masis*, 1877. január 30.

„Európában nagy visszhangot kapnak az oszmán parlamenti viták [...], [mivel] az ottani emberek úgy vélték, hogy nálunk minden kérdést ellenvetés és tiltakozás hiányában elfogadnak. Most végre láthatták, hogy nem ez az eset áll fenn. Az oszmán parlamentben valódi viták zajlanak. És az európai újságok igencsak elismerően vélekednek a muszlim képviselőkről.”³⁵⁵

Az örmény szavazókat felszólították, hogy vegyék komolyan a szavazásokat, a képviselőket pedig arra, hogy akkor is vállalják kötelezettségüket, ha ez személyes áldozattal jár. Mindez arra enged következtetni, hogy komolyan hittek a parlamenti munka jelentőségében és hasznosságában. Ütődjian, mint ahogy az örmény elit nagy része, optimista volt, és hitt az oszmán kötelezettségvállalásban és a reformképességben. Meg voltak arról győződve, hogy ebben az összefüggésben az örmény képviselők munkája egyrészt azért fontos, mert az oszmán haza javára válik, másrészt pedig lehetővé teszi, hogy a birodalomban élő örmények helyzete javuljon, és hogy előmozdítsa az örmény nemzet ügyét. Ennek az okfejtésnek az értelmében a közösség legjobb és legképzettebb tagjait kellett megválasztani.³⁵⁶ Az az eset nagyon jól szemlélteti mindezt, amikor Servitchent könyörögve kérték, hogy ne mondjon le hivataláról, hiszen „tehetsége és képzettsége komoly tényezőnek számít, ennél fogva az oszmán hazának és az örmény népnek igencsak hasznára válik.”³⁵⁷ Ugyanez a hozzáállás – a belső oszmán modernizáció iránti optimizmus és lelkesedés, a modernizáció révén pedig a parlament létrehozása és munkájának nagyrabecsülése – mutatkozott meg akkor is, amikor szigorúan elzárkóztak bárminemű külföldi beavatkozástól, mely további reformokat ígért, hiszen teljesen egyértelmű volt, hogy az oly szükséges reformok nevében történő beavatkozások sokkal inkább burkolt gyarmatbirodalmi törekvéseket jelentettek, mintsem az oszmán keresztények megsegítését.³⁵⁸ Ettől az alapvető felismeréstől eltekintve nem volt mindig teljes az egyetértés az örmény képviselők körében, amit a március 26-i vita is tükröz: ekkor vita támadt Ohannes Allahverdi és a többi örmény parlamenti képviselő között.³⁵⁹ Az is gyakran

³⁵⁵ *Masis*, 1877. április 14.

³⁵⁶ Vö. pl. *Masis*, 1877. március 6., 1877. március 8. stb.

³⁵⁷ *Masis*, 1877. március 6.; előzőleg az a szóbeszéd terjedt, hogy Servitchen esetleg lemond.

³⁵⁸ Ld. lentebb.

³⁵⁹ *Masis*, 1877. március 29.; vö. Us: *Meclis-i Mebusan*. 16–39. o. Van némi ellentmondás a *Masis* és a Jegyzőkönyvek között, ami a parlamenti viták időpontját és tartalmát illeti.

előfordult, hogy örmények próbáltak közvetíteni muszlim képviselők és más keresztények között.¹⁶⁰

Szórványos életrajzi adatok

E beszámolók egyikében se található túl sok életrajzi információ. A szenátorokat és az isztambuli képviselőket vélhetően annyira ismerték a Masis olvasói – hiszen ezek a személyek a közösség vezető tagjai voltak –, hogy az újság nem tartotta szükségesnek, hogy bemutassa őket az olvasóinak. A vidéki képviselőket ugyanakkor az újság is alig ismerte, ami abból is látszik, hogy az újságban ekkor homályos megjegyzések szerepelnek, vagy bizonytalan forrásokra hivatkoznak a lábjegyzetekben. 1877. január 23-án a Masis a következőképpen tudósított: „Immár megválasztották Adrianopol tartomány képviselőit: négy törököt, két görögöt, egy örményt és egy bolgárt. Az örmény képviselőt Rupen Efendinek hívják”. És itt következik egy félszeg lábjegyzet: „Úgy hírlik, hogy ő a pátriárka lánytestvérének a férje.”¹⁶¹ Miután nyilvánosságra hozták a diyarbakiri választás eredményeit, az újság csupán a neveket közölte le, mindenféle kiegészítés vagy háttérinformáció nélkül. Megválasztottak „egy muszlimot, akit Hadji Mesud Efendinek hívnak”, mint ahogy „Hovsep Efendi Kazaziant, az örmények csoportjából.”¹⁶² Ugyanakkor az újság az általa jól ismert képviselőkről bővebb tájékoztató információt közöl: „Az imént megnevezett két örmény személy minden tekintetben derék ember, magasan képzettek, felvilágosultak és igazi hazafiak.” Ezekkel a sorokkal tájékoztatja a Masis az olvasóit az 1877. március 20-án újonnan megválasztott erzurumi képviselőkről, Taniel Kharadjianról és

A Jegyzőkönyvek alapján az itt említett vita március 26-án volt; a Masis nemcsak hogy összefoglalja Sebuhs Maksudian hosszú beszédét, hanem Manug Karadjian és Rupen hosszú hozzászólásairól is beszámol, melyeket Us hivatalos jegyzőkönyve nem tartalmaz.

¹⁶⁰ Pl. a nyelvi vitát illetően, mely március 28-án volt, de a Masis szerint március 31-én (Us: *Meclis-i Mebusan*. 52–53. o.; vö. a beszámolót: *Masis*, 1877. április 3.) vagy a vilajet-törvényvel kapcsolatos vitában, április 1-én, ahol Manug Karadjian és Sebuhs Maksudian kompromisszumos megoldásra tettek javaslatot (Us: *Meclis-i Mebusan*. 66–70. o.; *Masis*, 1877. április 7.).

¹⁶¹ *Masis*, 1877. január 23.

¹⁶² *Masis*, 1877. március 20.

Hamzasb Efendi Ballarianról. Majd mindezt négy nappal később egy Erzurumból érkezett levéllel is megerősíti: „Márciusban Konstantinápolyban összehívják a parlamentet. Ebben a tartományban Kharadjian Medz[abadiv] Taniel Efendit és Ballarian Hamzasb Efendit választották meg a keresztények képviselőnek. Mindketten alaposan ismerik a török nyelvet, és komoly jártassággal rendelkeznek a jog területén. Minden kétséget kizáróan képesek lesznek ellátni a rájuk bízott feladatokat.”³⁶³ Az újságíró érdektelennek tartotta, hogy közölje a képviselők rövid életrajzát, foglalkozásukat, személyes és szociális háttérüket, vagy akár a vallásukat. Ugyanakkor beszámolt az illetők képzettségéről, török nyelvismeretéről, az oszmán állami szervek politikájának és törvényeinek ismeretéről, majd feddhetetlenségükről és hírnevükről – ezek tehát fontos információnak számítottak. Ütődjian a kellően ismert isztambuli képviselők esetében is bizonygatta az olvasóinak: „Örvendünk, hogy a konstantinápolyi képviselők minden szempontból rendkívüli és független személyiségek, akik méltósággal képviselik az ország valódi értékeit és az emberi jogokat, akik lángelméjükkel és szabad szellemükkel dicsőséget hoznak az örmény nemzetnek.”³⁶⁴ Hozzá kell tenni, hogy a külföldi tudósítók hasonlóképp írnak az oszmán képviselőről. Egy trabzoni beszámoló a brit konzulátusról például semmit se közöl Hovhannes Kürekian Efendi képviselő életrajzáról és háttéréről, csupán annyit említ, hogy „jó ítélőképességgel rendelkezik, és mivel ismeri a tartományban élők szándékait, feltehetően igencsak elfogadható módon terjeszti elő a javaslatait.”³⁶⁵

Örmény történetírás és emlékezet

Mielőtt nekiállnánk megvizsgálni a korabeli újságokat és levéltári anyagokat, jogosan merülhet fel bennünk az a gyanú, hogy az efféle kutatást örmény történészek már elvégezték. Viszont az a helyzet, hogy az örmény történetírás kizá-

³⁶³ *Masis*, 1877. március 24.

³⁶⁴ *Masis*, 1877. március 3.

³⁶⁵ Bilotti (Trabzon) to Derby, 1877. november 29., idézi Devereux: *The First Constitutional Period*. 275. o.

ról az örmény képviselők nevét említi, ha egyáltalán megnevez bárkit.³⁶⁶ Némi magyarázattal szolgálhat, hogy az örmény történetírás az első világháborút követően igencsak sajátos helyzetben találta magát. Sok örmény kézikönyvet nem hivatásos történészek írtak meg. A népirtás – mely mindenekfelett az értelmiségi elitet sújtotta – és a szétszóródás körülményei mellett, és olyan állam megléte nélkül, amely biztosítani tudná a szakmai kutatáshoz szükséges struktúrákat, aligha tudnak az örmények alaposan kidolgozott történetírást létrehozni. Sok történelemkönyvet tudós papok, orvosok, mérnökök vagy újságírók írtak. Az elveszett országról szóló számos emlékkötet igencsak figyelemreméltó. Ezeket a többnyire vastag köteteket a katasztrófa túlélői írták, a helyrehozhatatlan veszteség tudata mélyen áthatja ezeket az írásokat. A szerzők általában saját emlékekkel kezdik, ezeket túlélő honfitársaik szájhagyomány útján terjedő legendái és tanúvallomásai, illetve mindenféle korabeli írott forrás kiértékelése követi. Tulajdonképpen a szerzők minden emléket és történetet leírtak, ami csak eljutott hozzájuk, így ezek a könyvek kompilációk: megtalálható bennük helyi történelem, hagyomány, szokás, étel, ének, tájnyelv, földrajzi, éghajlati és mezőgazdasági jellegzetességek, anekdoták, híres vagy nemes származású honfitársak életrajza. Bizonyos esetekben alapos és szakmai munkák ezek,³⁶⁷ de sok esetben egyszerűbb írásokról van szó. Sok szempontból igazi kincsesbányának számítanak ezek a könyvek, ugyanakkor eddig nem voltak módszeresen tanulmányozva. Mindenesetre az első oszmán parlament örmény képviselőiről aligha találunk bennük akár egy sort is.³⁶⁸ A szovjet-örmény történetírás lehetőségei szintén igencsak korlátozottak voltak. Mint ahogy más szocialista országokban is, az örmény történészeknek korlátozásokkal kellett szembenéznük, ráadásul évtizedekig nem tudtak hozzáférni azokhoz a nem-örmény forrásokhoz, amelyek Nyugat-

³⁶⁶ Pl. Siruni, H. Dj. (1988): *Bolis yev ir tere*. 3. kötet, Antelias, 492. o. és 4. kötet, Antelias, 293. o.

³⁶⁷ Különösen Arshag Alboyadjian műveit érdemes itt megemlíteni, akit tényleg tekinthetünk hivatásos történésznek. Megjelent tőle, többek között, két kötet Gesariáról (Caeseraea / Kayseri) és egy másik Yevtogiáról (Tokat). Vö. Alboyadjian, Arshag (1937): *Badmutiun Hay Gesario*. 2 kötet, Cairo; Uő (1952): *Badmutiun Yevtogio Hayots*, Cairo.

³⁶⁸ Vö. Aghasian, Hagop (1935): *Adrianubolso Hay kaghute*, Plovdiv; Kosian, Hagop (1899): *Smürnio Hayere*. 2 kötet, Vienna; Sürmeyan, Artavazd (1940–1950): *Badmutiun Halebi Hayots*. 3 kötet, Aleppo; Yeghiaian, Püzant (1970): *Adanyi Hayots Badmutiun*, Antelias; Kosian, Hagop (1925): *Partsr Hayk*. 2 kötet, Vienna stb.

Örményország, illetve az oszmán-örmények történelmének tanulmányozásához jelentőséggel bírnak.

Az imént említett nehézségeken felül még nagyobb akadályt jelenthet az a történelmi tapasztalat, amely arra ösztönzi a közösséget, hogy a múlt bizonyos eseményei iránt fokozottan érdeklődjön, kritikusan viszonyuljon, dicsőítse ezeket, más eseményeket pedig elfojtsa, elfelejtse vagy akár eltorzítson. Az oszmán-örmények történelmi tapasztalata a birodalom utolsó éveiben és annak összeomlásakor aligha lehetett volna kegyetlenebb vagy nyugtalanítóbb. Az első világháború alatt megtörtént genocídium az örmény millet teljes megsemmisítését jelentette. Sőt, általa végül minden reményt porig romboltak, ami az oszmán-török államon belüli jövőre vonatkozott. Pedig generációkon keresztül erre vágytak az erzurumi, vani, muşi, bitlisi, izmiri és isztambuli örmények. Tekintettel a teljes megsemmisítésre, ez a vágyalom fatális tévedésnek bizonyult, és sokan árulásnak tartották. A genocídium tényének és súlyának tagadása, amely végső soron nem kevesebbet jelent, mint magának a genocídiumnak a továbbélését – úgy is mondhatjuk, hogy utolsó felvonását –, számottevően hozzájárult ahhoz, hogy ezt a beszűkült értelmezést bebetonozza, és a már eleve gyér örmény történetírást bekebelezze azáltal, hogy bizonyítási kényszert erőltet rá. Ez a dilemma még inkább nyilvánvalóvá válik, ha néhány összehasonlítást megkísérülünk. Bulgáriában és Görögországban, illetve más balkáni országokban csak nemrég kezdődött meg a helyi oszmán múlt kritikai újraértékelése, amelynek következtében új kutatások is elkezdődtek. Ezekhez már az oszmán forrásokat és az oszmán nézőpontot is figyelembe veszik.³⁶⁹ Ugyanez elmondható az arab országokról is, amelyek hosszú időn keresztül oszmán uralom alatt voltak.³⁷⁰ Nyilvánvaló okok miatt, amelyeket már korábban felvázoltunk, az örmény társadalom és történetírás sokkal inkább lemaradt saját múltjának újfajta megközelítésében. Mindezek alapján nem túl meglepő, hogy napjaink örmény króni-

³⁶⁹ Vö. a következő átfogó írásokat: Todorova, Maria (1989): *Die Osmanenzeit in der Bulgarischen Geschichtsschreibung seit der Unabhängigkeit*. In Majer, Hans Georg (szerk.): *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Munich, 127–161. o. és Todorova, Maria (1995): „Bulgarian Historical Writings on the Ottoman Empire.” *New Perspectives on Turkey*, 12 (Spring 1995), 97–118. o.

³⁷⁰ E téren élenjáró tanulmánynak számít Rifaat Abu El Haj, Abd ar-Rahman Abu Husayn, Adnan Bakhit, Beshara Doumani és Ussama Makdisi munkája; ők széles körben felhasználtak oszmán levéltári anyagot, kiegészítve a helyi és európai forrásokat.

kásai vagy szakmailag magasan képzett történészei közül csak igen kevesen választják vizsgálatuk tárgyául az oszmán-örmény történelmet – pontosabban a nyugati örmény történelem oszmán kontextusát. Különösen nagy hiány mutatkozik az oszmán elit örmény tagjainak vizsgálatát illetően, akiknek a karrierjük szorosabban fűződött az oszmán államhoz, mint az örmény közösséghez. Ezek az örmények hittek az Oszmán Birodalmon belüli örmény jövőben, reformokat és modernizációt követeltek, hogy hazájukat ily módon erősítsék – oszmán patrioták voltak, akik nagy erőfeszítéseket tettek a modernizáció előmozdítása érdekében. Elsősorban nem is a cél, hanem az eszközök megválasztása különböztette meg őket az 1890-es évek örmény társadalmi forradalmáraitól, akik később az örmény nemzet valódi védelmezőinek tartották magukat. Az örmény forradalmárok politikai pártok szerint szerveződtek, mintegy orosz mintára, és az 1880-as évek végétől főleg kaukázusi örmények voltak a vezetőik. Ezek a forradalmárok gyűlöltek a „konzervatív” amirákat, akiket a „despota hamidi rezsim” bérenceinek tekintettek. Az új elit képviselőit, a reformereket – mint például Krikor Odiant – az örmény nemzeti mozgalom előfutárainak tekintették, ugyanakkor el is ítélték őket, mivel következetesen elleneztek mindent, ami forradalomhoz vagy lázadáshoz vezethetett.³⁷¹ Az első alkotmány korszakában az oszmán hatóságokkal szembeni mindenfajta lázadás ellenzését voltaképpen tekinthetjük az összes örmény politikai irányzat és csoport közötti minimális „közös nevezőnek” – legyen itt szó turkofil nézetekről (olyan értelemben, hogy ők az oszmán reformok kidolgozásán dolgoztak, és az örmény jövőt kizárólag oszmán uralom alatt tartották elképzelhetőnek), ruszofil nézetekről (vagyis ők előnyben részesítették az orosz uralmat az oszmánnal szemben, illetve legalábbis az osz-

³⁷¹ E tekintetben példaszerű: Varantian, Mikayel (1912): *Haygagan sbarjman nakhabadmutiun*. 1. kötet, Geneva, 234., 246., 286., 290–91. o. és passim. Önmagában már sokat elárul az a tény, hogy ez a könyv, melynek címe azt jelenti: „Bevezetés az Örmény Mozgalom történelméhez” (vagy „Az Örmény Mozgalmat megelőző időszak történelme”), és mely az 1870-es évekkel foglalkozik alaposabban, még csak meg sem említi az oszmán-örmény képviselőket. A forradalmi pártokról ld. Nalbandian, Louise (1963): *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley / Los Angeles, Univ. of California Press. Varantian reprezentatívnak tekinthető a forradalmi pártok történetírását illetően, kiemelkedő pozíciót foglal el mint a Tashnagsutiun történésze és intellektüelje. Többször hivatkoznak rá és idézik tanulmányait azok, akik közel állnak a politikai pártokhoz, noha kevesen említik meg a forrást.

mán-orosz együttműködés hívei voltak anélkül, hogy hűtlenek lettek volna ahhoz az országhoz, amelyben éltek), anglofil nézetekről (vagyis reménykedtek abban, hogy a britek ragaszkodnak az oszmán reformokhoz), illetve frankofil vagy italoofil nézetekről (sok örmény katolikus abban reménykedett, hogy a franciák vagy az olaszok fogják kikényszeríteni a reformokat).³⁷²

Ha elemezzük az örmény történetírás fejlődését és ezen belül a magas rangú örmény-oszmán tisztviselőket és képviselőket, akkor figyelembe kell venni, hogy a továbbiakban alapvetően azok a keleti örmény értelmiségiek írták a történelmet, akik közel álltak a forradalmi pártokhoz, mint ahogy az ismert Leo (Arakel Babakhanian)³⁷³ és Mikayel Varantian. Ráadásul igen sok tényező befolyásolta az akkori vitákat, mint ahogy a későbbi történettudományi elemzéseket is. Ezeket vázlatosan így lehet összegezni: az első ilyen tényező a generációs konfliktus az amirák és az új elit képviselői között (utóbbiak főleg az *esnaf* társadalmi rétegből jöttek), illetve – ennek nyomában – egy másik generációs konfliktus, mely az időközben elhelyezkedett tisztviselők és az ifjú forradalmárok között alakult ki; a második tényező egyfajta osztályharc volt;³⁷⁴ a harmadik tényező pedig egy kettősség (vagy ha úgy vesszük, konfliktus) az oszmán nyugati örmények és az orosz keleti örmények között, akik eltérő mintákat követtek, eltérő tapasztalatokkal rendelkeztek, és politikai elképzeléseikben és lehetőségeikben is különböztek.

E komplex és sokrétű háttér előtt a fő aktuális politikai téma az volt, hogy mely módszerek és eszközök a legalkalmasabbak arra, hogy az oszmán keleti tartományokban élő örmény lakosság helyzetén – ami folyamatosan romlott, ahogy a birodalom válsága elérte tetőfokát – javítson. Az oszmán parlament

³⁷² Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*. 27. o.

³⁷³ Leo többkötetes művét az örmény történelem legfontosabb referenciamunkájának szokták tekinteni; Leo (1966–): *Yergeri joghavadzu. Dase badorov*, 10 kötet, Jereván.

³⁷⁴ Ezt a harcot általában úgy szokták leírni, mint az amirák és *esnafok* közötti harcot, de figyelembe kell venni azt is, hogy a forradalmi pártok egyrészt inkább a fiatal, modern oktatásban részesült értelmiségi elitet vonzották, másrészt pedig a társadalom alsó rétegeit, akiket nem lehet egységesen az *esnafokhoz* sorolni. Egy másik fontos tényező, hogy a forradalmárok alighanem a vidéki népesség körében toborozták a követőiket, míg az amirák és *esnafok* városi csoportosulások. A politikai pártok társadalmi összetételének, vezetőségének és követőinek rendszerező vizsgálatára ebben az összefüggésben nagy igény lenne.

örmény tagjai azokat az örményeket képviselték, akik az akkori rezsimen, annak intézményi keretein belül akartak változást elérni, és elleneztek mindennemű fegyveres megmozdulást vagy felkelést. Az Örmény Forradalmi Szövetség (*Hay behapokhagan tashnagsutiun*, HHT), amely befolyásánál és létszámánál fogva a legfontosabb forradalmi párt volt, lényegében ugyanezt az utat választotta. Ők is az oszmán államot és annak intézményrendszerét tekintették adottnak, ezen a kereten belül cselekedtek. Csakhogy az ő eszköztárukba bekerült az forradalmi harc is.

Az első *meşrutiyet* alkotmánypárti „ifjúoszmánjai” után egy generációval megjelent egy oszmán forradalmi mozgalom, amelyet általában az „ifjútörök” kifejezéssel írnak le. Az ifjútörököknek az volt az elképzelésük, hogy a tanzimat-politikusok reformprogramját végigvigyék, meg voltak arról győződve, hogy a hamidi autokrácia évtizedei után a politikai reformok csakis az alkotmány megerősítése után lehetségesek, és ehhez forradalmi tettekre, illetve a szultán eltávolítására van szükség.³⁷⁵ Az örmény forradalmárok csatlakoztak ehhez a mozgalomhoz, szorosan együttműködtek az ifjútörök vezetőkkel, és hozzájuk hasonlóan a puccs mellett döntöttek. Azt remélték, hogy az alkotmány révén politikai reformokat tudnak majd elérni, ezáltal pedig egyenlő bánásmódot minden oszmán egyénnek, illetve nagyobb védelmet a tartományokban élő örmények részére. Ugyanakkor nem győzzük hangsúlyozni, hogy ez a politikai program az akkori rezsim és annak funkcionáriusai ellen irányult, nem pedig az oszmán állam ellen. A forradalmi összeesküvés és erőszak II. Abdul-Hamid ellen irányult, a török és örmény forradalmárok gyűlölete pedig a kémeire összpontosult. Azt azonban soha nem kérdőjelezték meg sem az örmény forradalmárok, sem török társaik, hogy az oszmán állam jelentette e gondolatok és tettek keretét, csakis ezen belül nyertek értelmet a tetteik.³⁷⁶ A Tashnagsutiun legfon-

³⁷⁵ Az ifjútörök ellenzék színre lépéséről és fejlődéséről vö. Hanioglu, Şükrü (1995): *The Young Turks in Opposition*, New York és uő (2001): *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*, Oxford.

³⁷⁶ Ez a kijelentés érvényben marad akkor is, ha olykor szó esik a „török rabigától való megszabadulásról”. A leegyszerűsített retorika és utópia egy dolog, a valós politikai célok és programok pedig egy másik. Mégis figyelemre méltó tény, hogy az ifjútörök forradalmárok között az örmények különösen merészek és tetterre készek voltak. Nem véletlen, hogy az Abdul-Hamid elleni 1905-ös merényletkísérletet örmény forradalmárok vezették. A Tashnagsutiunról ld. Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*. 151–178. o.; Dasna-

tosabb nyugati örmény vezetői, mint például Vartkes Serengülian, illetve azok a politikusok, akik közel álltak ehhez a párthoz, mint ahogy Krikor Zohrab (mindketten képviselők a második oszmán parlamentben), oszmán hazafiak voltak, akik végig kitartottak az oszmán állam és reformpárti vezetői mellett – még az első világháború korai szakaszában is, sőt akkor is, amikor már megkezdődött az örmények deportálása, melynek ők maguk is áldozatul estek.

Csak a genocídium utáni történetírás – a maga egyoldalú, leegyszerűsítő értelmezésével – szűkítette le a Tashnagsutiunt az örmény nemzetállam harcosává (amilyen formában Örményország 1918–20 közötti fennállása alatt működött), és tagadta le, hogy a Tashnagsutiunnak *oszmán* pártként bármilyen szerepe lett volna. Eközben az előző generáció örmény-oszmán politikusait, közülük különösen az első *meşrutiyet* képviselőit, egyszerűen kitörölték a történelmi emlékezetből, ezáltal a történetírásból, vagyis a nyugati örmény történelemből. Azok a személyek, akiknek az életéről tudunk valamit, az élet más területén hagytak nyomot: orvosként, íróként, újságíróként stb. tevékenykedtek, és e tevékenységeik okán tisztelgnek előttük. Oszmán-örmény politikusként folytatott munkájukért és elért teljesítményükért sem megbecsülésre, de még a rájuk való emlékezésre sem méltatják őket. Az efféle politikusok nem válhatnak annak a történetírásnak a hőseivé, mely a nemzetállam politikai eszméjével azonosul. Megmarad tehát a poszt nacionalista, kritikus történetírás feladata, hogy az efféle személyiségeket ismét beemelje a történelembe, legyen szó örményekről vagy oszmánokról. Életrajzuk tükrében az Oszmán Birodalom olyan államként jelenik meg, melyet sok különböző nemzet a magáénak tekintett, és ebből kifolyólag még akkor is ragaszkodtak hozzá, amikor már szétesőfélben volt.

Politikai irányvonalak

Akkor hát kiket képviseltek ezek az örmény-oszmán képviselők, akiket kihagytak a történelemkönyvekből? Milyen irányzatot képviseltek? Miképp tekintettek magukra? Parlamenti beszédek árulkodnak arról, hogyan viszonyultak a biro-

bedian, Hratch (1989): *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924*, Milan.

dalomhoz. Különösképpen az orosz hadüzenetről szóló, 1877. április 25-i parlamenti vita révén nyerhetünk bepillantást álláspontjukba, valamint az oszmán belpolitikai helyzetbe.³⁷⁷ Legelőször az tűnik fel, hogy milyen sok örmény képviselő vett részt ebben a vitában. A 24 férfi közül, aki a vita során felszólalt az ülésteremben, heten örmények voltak. A vitát azzal nyitották meg, hogy felolvasták az orosz hadüzenetet, valamint az erre adott oszmán választ. Először egy isztambuli muszlim képviselő, Hasan Fehmi Efendi fűzött észrevételeket a hadüzenethez, és ebben az összefüggésben rátért arra a témára, mely szerint az oroszok a keresztény kisebbségeket védelmük alá akarják vonni, és ez az igény már nem szorítkozik a Balkánon élő szláv népekre, hanem minden oszmán keresztényt érint. Szavai a muszlim elit meglátásait tükrözik, de vélhetően ugyanígy gondolkozott az Oszmán Birodalom muszlim népességének nagy része: Oroszországot az Oszmán Birodalom örök ellenségének tekintette, sőt az egész civilizáció ellenségének. Megállapította továbbá, hogy az oroszok ezidáig csak az oszmán népesség szláv szegmensére voltak befolyással, de most megkísérlik azt, hogy minden keresztényt rávegyenek a lázadásra.³⁷⁸ Pontosan ez a szóhasználat jellemzi a hamidi éra közigazgatási nyilvántartásait: amikor a falun élő keresztények szót emelnek visszaélések, korrupció vagy erőszak ellen, akkor csúsztatnak, és ezeket a megnyilvánulásokat egy lázadás előszelének tekintik, melyet vélhetően külföldi szereplők is gerjesztettek.³⁷⁹

A nacionalista hangnemet, mely a vitát jellemezte, nem Hasan Fehmi említett beszéde váltotta ki, az már az azt megelőző napon megjelent. Az aznapi ülésen az volt a téma, hogy a keresztény vallási vezetők is *ex officio* a Tartományi Igazgatási Tanács tagjaivá váljanak-e, mint ahogy a muszlim muftik. A témából adódóan ez az ülés azon ritka alkalmak egyike volt, amikor a parlamentben a vallási hovatartozás alapján oszlottak meg a nézetek. Aznap jelentették be az ülés végén, hogy Oroszország hadat üzent az Oszmán Birodalomnak. Erre a váratlan hírre két muszlim képviselő is beszédet rögtönzött. Egyikük az aleppói Nafi Efendi volt, a másik az adanai vilajet Kozan településéből érkező Hoca

³⁷⁷ Megjelent nyomtatásban: Us: *Medis-i Mebusan*. 170–180. o.

³⁷⁸ Us: *Medis-i Mebusan*. 170–171. o.

³⁷⁹ Ez az általános benyomás és sztereotípiá annyira mindennapossá vált, hogy még a gyerekjátékokon is nyomot hagyott maga után; Somel: *The Modernization of Public Education*. 251–252. o.

Mustafa Efendi, aki már egyszer felkorbácsolta a kedélyeket a montenegrói kérdés kapcsán, mégpedig oly mértékben, mint senki más a parlamentben.³⁸⁰ Beszéltek tehát a nép egységéről, az oszmán fegyveres erők várható győzelméről, „és minden képviselőt feltüzelt a heves, hazafias buzgalom”, mint ahogy azt a Masis megjegyezte, majd közvetlenül ezután így folytatta: „Az oszmán képviselőház keresztény tagjai szintén egybehangozóan tiltakoztak az orosz beavatkozás ellen, és kijelentették, hogy Törökország keresztény lakosainak nincs szüksége az orosz védelmezésre. Az efféle követeléseket határozottan visszautasították.”³⁸¹

Az 1877. április 25-i vitát ezzel a háttérismerettel érdemes csak elemezni. A képviselők már előzőleg ismerték az ülés napirendjét, és azt is tudták, hogy a legelső pillanattól kezdve túlfűtött, nacionalista légkörre lehet számítani, amiben a képviselők minél hazafiasabb felszólalásokkal igyekeznek majd felülmúlni egymást. A keresztény képviselők arra is számítottak, hogy fel lesznek szólítva – nemcsak mint oszmánok, hanem elsősorban keresztényekként és potenciális árukként –, hogy utasítsák vissza az oroszok által felajánlott védelmet, és álljanak ki az oszmán állam és nemzet iránti hűség és az oszmán egység mellett. Egy effajta nyílt állásfoglalás kikérése annál inkább motivált volt, minél gyakrabban vagy minél erőteljesebben emeltek panaszt korábban a képviselők vagy közösségek a túlkapások vagy erőszakos cselekedetek ellen, és minél erőteljesebben sürgették a reformokat és a keresztény alattvalók hatékonyabb védelmezését. Mindezek ismeretében nem tűnik túlságosan váratlannak az április 25-i vita menete. A külső megfigyelő bizonyára nem lepődött meg azon, hogy – Hasan Fehmi bevezető szavait követően – egyik keresztény a másik után állt fel, hogy hevesen visszautasítsa az orosz szándékokat, és hogy kifejezze személyes hűségét és közösségének hajlandóságát arra, hogy áldozatokat hozzon az oszmán állam és az oszmán dinasztia érdekében. Az se túlságosan meglepő, hogy a Bulgáriából és más, többségében keresztények lakta balkáni tartományokból érkező képviselők különösen felkészültek voltak, és írásbeli nyilatkozatot nyújtottak be hűsé-

³⁸⁰ Us: *Medis-i Mebusan*. 53–60. o., főleg 57–58. o.; a vita kritikai elemzéséhez vö: Devereux: *The First Constitutional Period*. 188–191. o.

³⁸¹ *Masis*, 1877. április 26., 2. o. Érdekes módon a vita utolsó részét nem vették fel a jegyzőkönyvekbe. Az aznapi újságcikkeket tallózva lehet csak megtudni valamit arról, hogy mi történt.

gükről.³⁸² Az első meşrutiyet történészei ugyanakkor helyesen állítják, hogy ebben a vitában nem csak a szolgálalkúség motiválta a keresztények beszédeit.³⁸³ Ugyan a sorok között tisztán kivethető a félelem, hozzászólásaikban egy igen őszinte és mélyen átélt oszmanizmus nyilvánul meg, illetve ragaszkodás az oszmán államhoz, amit nem kellene csak úgy figyelmen kívül hagyni a történelmi vizsgálatokban. Hozzáállásukban inkább politikai realizmus mutatkozik, mely saját közösségeik helyzetére és politikai lehetőségeire vezethető vissza.

Az április 25-én megnyilvánuló keresztény képviselők olyan közösségekhez tartoztak, melyek számára egy független állam, vagyis a görög vagy bolgár példa szerinti leválás az Oszmán Birodalomról, vélhetően orosz vagy európai segítséggel, egyszerűen nem jelentett reális alternatívát. Közösségeik, legyen szó arab vagy örmény keresztényekről, túlságosan szétszórtan éltek, és nem alkottak eléggé homogén csoportot régiójukban, így nem is gondolhattak komolyan arra, hogy nemzetállamként elhatároljanak maguknak egy területi egységet. Ez a helyzet még inkább rákényszerítette őket, hogy az Oszmán Birodalom reformjaitól várják azt, hogy közösségük biztonságban és egyenjogúságban éljen, és hogy lehetőségük legyen a közügyekben való részvételre. Annál is inkább ez volt a helyzet, mivel az örmények – mint a legproblémásabb, keleti határvidék lakosai – teljes egészében hozzájárultak az oszmán reformfolyamathoz, amennyire erre lehetőségük volt, és azzal a kéréssel fordultak az államhoz, hogy továbbra is ténylegesen és hatékonyan biztosítsa a közrendet és a közbiztonságot az összes alattvalója számára. Hűségesek voltak az oszmán állam iránt, és egyfajta kétséggel, sőt elutasítással viszonyultak az orosz uralom iránt. Az Oszmán Birodalomban élő örmények figyelmesen követték a sokszoros elnyomást, melynek a nem-ortodox keresztények Oroszországban voltak kiszolgáltatva – világosan

³⁸² Két ilyen nyilatkozatot tettek, az elsőt az edirnei Karamihaloglu Yorgi, a szófiai Misho Todori és Samakovlu [sic!] Zahari, a tunai Istefanaki és Dimitraki és a selaniki Dimitri írták alá. A második a szerb képviselők nyilatkozata, de szerepel rajta egy trabzoni görög képviselő aláírása, egy sivasi örményé (Hagop Shahinian) és egy szír keresztényé (Nawfal) is; *Us: Meclis-i Mebusan*. 172–173. o.

³⁸³ Devereux: *The First Constitutional Period*. 217. o.; Karal, Enver Ziya (1982): Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly. In Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London. 1. kötet, 387–400. o., különösen 397. o.

látszott, hogy ezek mögött az intézkedések mögött maga az orosz állam állt.³⁸⁴ Ugyanakkor azt az erőszakot és szenvedést, amit a határ oszmán oldalán élő örmények egyre inkább elszenvedtek, nem lehetett közvetlenül az államra hárítani. Inkább úgy tűnt, hogy az örmények sajnálatra méltó helyzete az állami szervek gyengeségének volt tulajdonítható, tehát a központi kormány hatalmának a megerősítése hamarosan javíthatott volna a helyzetükön. Addig, amíg az örmények nem az oszmán államot tartották felelősnek keserű sorsukért, hanem „a kurdokat és a cserkeszeket”, amíg nem merült föl bennük, hogy a központi kormányt hibáztassák azért, hogy szándékosan az örmény falvak elleni erőszakra uszította az utóbbiakat, és mindaddig, míg az oszmán-örmények a hivatalnokok durva bánásmódját azok megvesztegethetőségével magyarázták, nem pedig azzal, hogy utasítást, vagy legalább bátorítást kaptak és toleranciát élveztek az efféle viselkedésben, addig az örmények érthető módon minden reményiségüket a birodalom megújulásába vetették.³⁸⁵

Sok felszólaló arról beszélt, hogy számukra – mint nem-ortodox keresztények – az orosz uralom kegyetlenebbnek bizonyulhat, mint az oszmán-islám uralom fénykorában. A szíriai Nawfal a Koránból vezette le a muszlim toleranciát a keresztényekkel szemben, a szintén szíriai Nakkash pedig felszólította az oroszokat, hogy előbb a saját országukon belül védelmezzék a nem-ortodox keresztényeket, és csak ezután ajánlják fel segítségüket más ország lakosai számára.³⁸⁶ Az erzurumi örmény képviselő, Hamzasb Ballarian saját családjának a történetét hozta fel, hogy orosz-ellenes szemléletmódját igazolja. Családjá azon százezer örmény között volt, akik hittek az orosz ígéreteknek, és 1829-ben Oroszországba emigráltak.³⁸⁷ Azonban hamarosan csalódtak, és visszatértek eredeti otthonukba. Ezután ők lettek a leghűségesebb és legmegbízhatóbb oszmán alattvalók, még inkább megbecsülték azt a biztonságot és rendet, amit az örmény nemzet tapasztalt több mint 500 évnyi oszmán uralom alatt, és bárminemű orosz védelmet

³⁸⁴ Pasdermajian, Hrant (1986): *Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne* 4. kiadás, Paris, Samuelian, 313–315. o.

³⁸⁵ Ez a nézőpont tükröződik számtalan örmény petíció célkitűzésében és nyelvében, és végül a San Stefanó-i és a berlini békeszerződés szövegezésére is rányomta a bélyegét.

³⁸⁶ Us: *Meclis-i Mebusan*. 173–174. o. Az örmények és görögök oroszellenes érzületéről, legfőképp az elítelt körében, vö. Devereux: *The First Constitutional Period*. 218. o.

³⁸⁷ Erről az epizódról vö. Pasdermajian: *Histoire*. 310. o.

visszaautasítottak.³⁸⁸ Következésképp a parlamenti bizottságon belül az örmény képviselők aktív szerepet vállaltak: segélyeket gyűjtöttek a muszlim bevándorlók részére, sőt jelentős pénzüsszeggel is hozzájárultak ehhez.³⁸⁹ Hogy mi motiválhatta ezt a konkrét kötelezettségvállalást, arról csak találgatni lehet. Jelképes gesztusként is értelmezhető, mellyel hangsúlyozni akarták szoros kötődésüket az oszmán államhoz. Egy másik magyarázat szerint abban reménykedtek, hogy a muhacirok igényeinek szélesebb körű kielégítése segítheti az örmény gazdák helyzetét, akiket a föld nélküli betelepítettek gyakran kifosztottak.

Az április 25-i vitán felszólaló keresztények közül főként az örmények léptek túl a pusztá hűségeskün és a pénzbeli támogatás felajánlásán. Azt a jogot is követelték maguknak, hogy részt vehessenek a fegyveres erőkből. Maksudian isztambuli képviselő kérelmezte, hogy azonnal vegyék fontolóra a nem-muszlimokra kiterjesztett katonai szolgálatot.³⁹⁰ Ballarian és Kharadjan Erzurumból bejelentette, hogy az ő tartományukban az örmények már felfegyverkeztek és „nemzeti egységekbe” rendeződtek a határvidéken élő muszlimokkal együtt.³⁹¹ Több alkalommal is megjegyzték a kutatók, hogy a keresztény felső osztály ezt követően soha többé nem vetette fel azt a kérdést, hogy a nem-muszlimokat is be kéne vonni a haderőbe, és hogy bizonyára nem voltak komolyan érdekeltek a közösségeiket is érintő toborzásokban.³⁹² Ez az érvelés figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy valószínűleg semmilyen közösség sem követelné a toborzást egy zajló háború kellős közepén, pláne nem a fennálló sajnálatos körülmények mellett. Az efféle kérdéseket békeidőben kell megvitatni és megoldani. Mindenesetre sok jel utal arra, hogy az örmény képviselők által egyértelműen előterjesztett kérés – a katonaságba történő bevonásuk – nem tekinthető pusztá retorikának, hanem komoly felvetés volt, tekintettel az örmények különleges helyzetére az Oszmán Birodalomban. A második alkotmányozó szakasz örmény képviselőinek elkötelezettsége – legfőképp Krikor Zohrabé – egy új toborzási törvény

³⁸⁸ Us: *Medis-i Mebusan*. 174–175. o.; vö. még a beszámolókat a Masiban, 1877. április 28.

³⁸⁹ Ld. pl. Us: *Medis-i Mebusan*. 323. o. passim.

³⁹⁰ Uo., 173–174. o.

³⁹¹ Uo., 178. o.

³⁹² Ld. pl. Devereux: *The First Constitutional Period*. 221–225. o.; Davison: *The Millets as Agents of Change*. 329., 332. o.; Zürcher, Erik Jan (1999): *The Ottoman Conscript System in Theory and Practice*. In: idem (szerk.): *Arming the State. Military Conscript in the Middle East and Central Asia*, London / New York, 79–94. o., itt: 88–89. o.

íránt, mely a nem-muszlimokra is kiterjedne, egy fontos érv mellett, hogy felülvizsgáljuk a fenti állítást. Az örmények soha nem részesültek megfelelő védelemben erőszakos támadásokkal szemben, így jogot akartak formálni arra, hogy a muszlimokhoz hasonlóan ők is fegyvert viselhessenek – ez egy másik erős érv.³⁹³ Azt is hangsúlyozni kell, hogy már 1877-ben nézeteltérések voltak az örmény elit körében ezt a kérdést illetően. Ütődjian hosszú cikkben állt ki amellett, hogy az örményeket bevegyék a hadseregbe. Azzal érvelt, hogy ez a legjobb módja annak, hogy egyenlő jogokban részesüljenek.³⁹⁴ Az 1877. december 7-i ülésen az örmény millet-parlament a kötelező örmény katonai szolgálat mellett szavazott, akkor egyedül a Patriarchátus Nagy Tanácsa ellenezte ezt a döntést.³⁹⁵

Nem meglepő, hogy a háború megvitatásának különleges hangulata és az Oszmán Birodalom keresztény lakosai fölötti orosz védelem kérdése arra készítette a keresztény parlamenti képviselőket, hogy *keresztényekként* nyilatkozzanak, ne pedig azon régiók képviselőiként, amelyek megválasztották őket. Arra a kérdésre, hogy a képviselők miként látták magukat, vagy hogy kiket képviseltek, csak úgy kapunk választ, ha békebeli felszólalásokat vizsgálunk, vagy legalábbis olyanokat, melyek nem háborúval vagy kifejezetten vallási kérdésekkel kapcsolatosak. De itt is sok vitában – a beszédekben és a bennük kifejtett vágyakban és érvekben – és a szavazásokon is látszik, hogy az oszmán parlament képviselői elsődlegesen saját vallási közösségüket képviselték, noha regionális képviselőnek választották meg őket. Ahogy Davison fogalmaz: „[...] képviselőként a nem-muszlimok nem tudtak teljes egészében elvonatkoztatni vallási identitásuktól, bármennyire is oszmánnak érezték magukat és bármennyire is oszmánként cselekedtek. Tulajdonképpen kettős jellemük volt, bizonyos értelemben folytonosan a milletjüket képviselték.”³⁹⁶ Itt most visszatérünk a kiindulási pontunkhoz. Az első oszmán parlamentben ülő örményeket minden bizonnyal egy konkrét régió választotta meg képviselőnek, viszont ők gyakran, sőt talán elsődlegesen úgy viselkedtek,

³⁹³ Ld. pl. Mushegh Seropian adanai püspök örmény prelátságának a naplóját, melyek pontosan kifejtik ezt a gondolatot. Seropian, Mushegh Srpazan: *Inknagensakrutun*. 4. kötet, 1916. január–1917. május, 947. o. (az 1917. március 25-i rész idézi az 1909-as naplóját), Archives of the Bibliothèque Nubar, Párizs.

³⁹⁴ *Masis*, 1877. május 19.

³⁹⁵ Devereux: *The First Constitutional Period*. 224. o. n94.

³⁹⁶ Davison: *The Millets as Agents of Change*. 329. o.

mint akik saját közösségüket képviselik – ugyanakkor nem tévesztették szem elől az egész régió érdekeit. Érdekes módon az etnikai-nyelvi, szekuláris „nemzeti” hovatartozás tudata súlyosabb volt a millet-féle felekezeti identitásnál. A sajtó, mint ahogy azt az isztambuli Masis példáján keresztül megvizsgáltuk, nem tett különbséget katolikusok és apostoli örmények között. Mindkét csoport tagjait úgy nevezte az újság, hogy „az örmény nemzet tagjai” (*bayazki*), ráadásul az örmény képviselők felekezeti hovatartozását meg sem említette a napilap.³⁹⁷

Képviseltek

Az örmény képviselők parlamentben való jelenléte nem jelenti szükségszerűen azt, hogy nézeteik reprezentatív módon tükrözték a korabeli oszmán-örmény többség nézeteit. Ha eltekintünk attól az alapvető kérdéstől, hogy egy elit mennyire képes képviselni egy népet, akkor vizsgálatunk során meg kell állapítanunk, hogy az első oszmán alkotmány idején az örmény politikának nem volt egységes irányvonala. Annak idején az oszmán parlament örmény tagjain és az oszmán közigazgatási testületekben dolgozó örményeken kívül két olyan, egymással szoros kapcsolatban álló színtér létezett, mely képviselte az örmény politikai érdekeket. Az egyik ilyen színtér az egyház volt, mint az örmény millet (örmény katolikus vagy örmény protestáns millet) hivatalos képviselője. A másik ilyen színtér az országgyűlés volt, különféle bizottságaival, melyeket a 19. század közepétől (különösképpen az örmény alkotmány 1860–63-as életbe lépésével) a millet-reformok alatt hívtak életre, hogy segítsék a pátriárkát a közösség irányításában. Ugyan számos más kérdésben belső konfliktusokkal küzdött mindkettő, mégis ugyanazt a politikai stratégiát követték, amikor az oszmán államról volt szó, ezen belül pedig az örmények helyéről és szerepéről: kiálltak amellett, hogy javuljanak az örmények életkörülményei, különösen a keleti tartományokban élő örményekéi. Mindezt nem az oszmán államon és intézményeken kívül képzelték el, hanem az oszmán állam keretében, állandó kapcsolatban az oszmán állammal. Az egyetlen eszköz, amit ennek eléréséhez használtak, az a számtalan petíció és kérelem volt, melyekkel az oszmán állam kötelességeire és önmegha-

³⁹⁷ Vö. *Masis*, 1877. március 3., 1877. március 20. stb.

tározására apelláltak. Az örmény-oszmán képviselők, mint ahogy az igazgatási tanács örmény tagjai vagy az örmény hivatalnokok is, ugyanazt a célt követték, eszközként pedig tevékenyen közreműködtek azokban az oszmán hivatali vagy képviseleti szervezetekben, melyekhez a patriarchátus folyamodott.

Nem hivatalos szinten egyes értelmiségiek másfajta nézeteket hangoztattak, ezek az újságokban kaptak nyilvánosságot. „Független Örményországról” álmodoztak, jóllehet feltűnő, hogy ennek az országnak konkrétan soha nem definiálták a határait, illetve ami még ennél is szembetűnőbb, nem írtak arról sem, hogy ennek az országnak többetnikumú és többvallású lenne majd az összetétele.³⁹⁸ Ők ihlették az örmény forradalmi mozgalmat, mely a század vége felé jelent meg. Az első oszmán parlament idején még nem léteztek politikai pártok, ezeket csak később alapították meg: 1885-ben Vanban az *Armenagan* pártot, 1887-ben Genfben (Svájc) a *Hntchagian* pártot, végül 1890-ben Tifliszben (Kaukázus) a Hay Heghaphakhagan Tashnagtsutiunt (Örmény Forradalmi Szövetséget). Egyszer majd érdemes lesz újra megvizsgálni ezeknek a pártoknak a történetét, tekintettel a valós politikai céljaikra, melyeket el akartak érni, túllépve a forradalmi retorika és utópia szintjén. Ugyanúgy fontos lenne megvizsgálni a két forradalmi párt (Hntchag és Tashnagtsutiun) javarészt kaukázusi örmény vezetőségének konkrét elképzeléseit, összevetve ezeket az oszmán-örmény tagok várakozásaival. Rendkívül fontos, hogy legalább hozzávetőlegesen felbecsüljük a forradalmi mozgalom méretét, hogy ezáltal némi fogalmunk legyen arról, hogy az oszmán-örmény népesség hány százalékát képviselték.

³⁹⁸ Ld. pl. Vartan álmát Raffi nagy sikerű regényében, a Khentében [A Bolond]. Ebben az utópiában Örményországot 200 évvel a jövőbe helyezi, amikor a kurdok teljesen eltűntek, mivel asszimilálódtak az örmény néphez. Raffi (2000): *The Fool. Events From the Last Russo-Turkish War (1877–78)*, ford. Donald Abcarian, Princeton, Gomidas Inst., 206–217. o., különösen: 210–211. o. Raffi (Hagop Melik-Hagopian, 1835–1888) valószínűleg korának legbefolyásosabb örmény regényírója volt. Ugyan Örményország orosz részén alkotott és publikált, mégis nagymértékben elterjedtek regényei az oszmán-örmények körében is.

7.

Kapaszkodás a végsőkig: oszmán-örmény forradalmárok álláspontja Oroszországgal kapcsolatban

A 19. század reformkorszaka új lendületet ígért. Az efféle újrakezdés korszakában, mely részben radikális változásokkal jár, általában a fennálló rendszer kevésbé kiváltságos csoportjai várják reménykedve az újításokat. Azoknak, akik attól tartanak, hogy tisztségüket és pozíciójukat elveszítik, okuk van az aggodalomra, fenntartásaik vannak, és elutasító magatartást tanúsítanak. Alig tűnik tehát meglepőnek, hogy az Oszmán Birodalomban épp azok az újonnan felkapaszkodó örmény politikai, gazdasági és kulturális elitek kötelezték el magukat nagy lelkesedéssel az oszmán megújulás mellett, akik jogosan tápláltak reményeket, és akik számára nem létezett más, hasonlóan meggyőző és működőképes alternatíva. De mi volt a helyzet a birodalom végső szakaszában? Ekkor lépett ugyanis színre egy újabb csoport – a forradalmi pártok –, mely épp a politikai szerepvállalást illetően radikálisabb követelésekkel állt elő, mint a korábbi reformpártiak, akik időközben megtalálták helyüket. És ekkor részben megvalósult az Oszmán Birodalom különböző felekezeti csoportjainak az egyenrangúsága is. Viszont az olyan erőszakos események, mint az 1909-es kilikiai (Çukurova) örménymészárlás, ami a második alkotmány időszakára esett, nagy csalódást okoztak, és kételyeket ébresztettek a muszlim vezető réteg jószándékával kapcsolatban. Az esettanulmány, mely ezt a problémát talán a legjobban megvilágítja, a következő kérdésen alapul: milyen álláspontot képviseltek az oszmán-örmény forradalmárok Oroszországgal kapcsolatban az első világháború idején?

Amikor 1914. július végén-augusztus elején kitört a nagy háború az európai nagyhatalmak között, melyből az első világméretű háború nőtte ki magát, akkor Oroszország a kezdetektől fogva háborús fél volt, az Oszmán Birodalom viszont még nem. Csak 1914. október végén vált az Oszmán Birodalom a háborús események aktív résztvevőjévé. Az Oszmán Birodalom hadba lépésével keresztútba kerültek a határ két oldalán élő örmények.

Ez a fejezet a kaukázusontúli és az észak-iráni régió oszmán frontján zajló orosz háborúval foglalkozik. Az elemzés középpontjában az áll, hogyan érintette a háború az örményeket a határ mindkét oldalán, milyen reakciót váltott ki belőlük a háború, milyen félelmeket vagy esetleg reményeket keltett bennük az Orosz Birodalom, a Kelet-Anatóliában zajló háború, miként próbáltak helyezkedni ebben a bonyolult háborús helyzetben, milyen célokat láttak maguk előtt, és milyen eszközökkel akarták ezeket elérni. Jelen vizsgálat az oszmán-örmény elit egy kis részének a nézőpontjára összpontosít, mégpedig azon örmény forradalmárokéra, akik az Oszmán Birodalomban tevékenykedtek.

Ahhoz, hogy az I. világháború alatti Oroszországgal kapcsolatos örmény álláspontot elemezhessek és helyes megvilágításba helyezzük, be kell vonni a vizsgálatba az előzményeket: milyen életkörülményeik voltak az Oszmán Birodalomban, illetve az Oroszországban élő örményeknek, milyen tapasztalatokra tettek szert ezekkel az országokkal kapcsolatban, milyen jelentőségük volt az európai nagyhatalmaknak mint az oszmán belpolitika szereplőinek, és mik voltak azok a tényezők és fordulópontok, melyek az örmények helykeresését közvetlenül az I. világháborút megelőzően, illetve azután jelentősen befolyásolták.

A kaukázusontúli, orosz részen élő örmény forradalmárokat a cári rezsim a lehető legnagyobb mértékben elutasította. Tekintettel az oroszosítási politikára és az autokrata rezsim radikális rendőrségi intézkedéseire, gyűlöletük olykor rávetült az oroszokra és mindenre, ami orosz volt.³⁹⁹ Mivel az orosz-örmény forradalmárok esélytelennek látták, hogy a cári Orosz Birodalom alatt – mely ugyan keresztény volt, de az örményekkel szemben autokrata, demokráciaellenes és egyre inkább orosz nacionalista rendőrállamként is fellépett – jobb helyzetbe kerülhetnek az örmények, így inkább az Oszmán Birodalomra összpön-

³⁹⁹ Vö. pl. Roupen [Minas Der Minasian] (1983): *Hay Heghapanokbagani me Hishadagnere*, 1. kötet, 3. kiadás, Beirut, 46–47., 193–196., 308–309., 357. o.; 7. kötet, 2. kiadás, Beirut, 1979, 36. o.

tosítottak. Sok káder átkelt a határon, és az oszmán, nyugati örmény területen lépett akcióba.⁴⁰⁰

Viszont amikor kitört a háború Európában, és az Oszmán Birodalom területén az örmények elleni tömeges erőszak soha nem látott méreteket öltött, akkor mindent feltettek az orosz lapra, pedig a vezető párton, az Örmény Forradalmi Szövetségen (ÖFSZ) belül is megoszlottak a vélemények erről. Az orosz oldalon működő örmény forradalmárok az örmény önkéntes csapatok toborzását támogatták, akiknek az volt a feladatuk – és erről viták zajlottak a forradalmárok között –, hogy az orosz hadsereg oldalán, vagy pedig tőlük függetlenül harcoljanak az oszmánok ellen. Ezekben az önkéntes csapatokban benne volt néhány oszmán-örmény is, tekintettel a saját országukban fennálló fenyegetésekre. Az Oszmán Birodalomban egész más volt a helyzet: itt élt az örmények többsége. Mint ahogy Oroszországban is, az Oszmán Birodalomban élő örmény forradalmárok is – sokan közülük az orosz állam területéről érkeztek – széles körű idegenkedést éreztek a cári birodalommal szemben a háború előtt. Az örmények „felszabadításáért” küzdöttek, ami a kaukázusi örmények propagandájában is meghatározó volt. Harcuk II. Abdul-Hamid szultán ellen irányult, nem pedig általánosságban az oszmán uralom ellen. Épp ellenkezőleg. Az Oszmán Birodalom megreformálásától és megerősödésétől épp az ÖFSZ remélte azt – sokkal inkább, mint az örmény elit többi része –, hogy nemzeti törekvéseik megvalósulnak, és ezért egészen az utolsó napokig együttműködtek az 1908 óta hatalmon lévő ifjútörökökkel.

Amikor kitört a I. világháború, és az oszmán-örmény politikusok párttól függetlenül hiába próbálták megakadályozni, hogy az ifjútörök kormány hadba lépjen, akkor az Oszmán Birodalomban és Oroszországban élő örmények teljes hűségükről biztosították saját országukat, illetve arról, hogy készen állnak közreműködni a háborús erőfeszítésekben. A háború kezdetével egy feloldhatatlan dilemmával találták magukat szembe, hiszen a határon inneni és a határon túli örmények elkerülhetetlenül szembekerültek egymással, és végül egymás ellen vonultak hadba.

⁴⁰⁰ Ennek a mozgalomnak a tekintélyes dimenzióit érzékelteti némileg az Örmény Forradalmi Szövetség vezetőinek életrajzairól készült áttekintés, vö. pl. Dasnabedian, Hratch (1989/1990): *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890/1924*, Milan, 185–214. o.

A háború tényleges kitörése után az oszmán téli offenzíva kudarca a Kaukázusban egy második fontos fordulópontot jelentett. E vereség után az oszmán háború átcsapott a birodalom örmény lakossága elleni népiirtásba. Se az örmény vezető réteg, se a forradalmárok nem számítottak ily mértékű megsemmisítési politikára. Attól azért tartottak, hogy háború esetén nagy vérfürdők lesznek. Ezt a félelmet csak megerősítette az ifjútörökök döntése, melynek értelmében felfüggesztették az 1914. februári örmény reformtervezetet, és az e célból beutazott európai felügyelőket kiutasították. Az Oszmán Birodalom örmény forradalmárai megpróbálták helyi szinten megszervezni az örmények önvédelmét a deportálásokkal és mészárlásokkal szemben. Mindemellett abban reménykedtek, hogy az orosz hadsereg hamarosan előrenyomul, és a nép segítségére jön. Ez a remény sehol sem valósult meg, egyetlenegy kivétellel: Van városában. Viszont az oroszok néhány hónap elteltével visszavonultak innen, és megakadályozták Van város örmény lakosságának tervezett evakuálását. A csalódás mély nyomokat hagyott.

Kiábrándulás az oroszokból, remény az oszmánokban

Az örmények történelmi területe – valamint a kurdoké is, akik ugyanebben a régióban az örmények mellett a második legjelentősebb népességcsoportot alkották – nagyjából Kis-Ázsia keleti területétől a Kaukázusontúlíg és Észak-Iránig ért. Ez a terület évezredek óta egymással versengő birodalmak határmezsgyéjén feküdt. A 19. század első harmada óta a régió az Oszmán Birodalom és Oroszország osztozkodott, utóbbi 1828-ban vonult be a kaukázusontúli térségbe, és elfoglalta a perzsiai Örmény-felföld keleti részét. A jóval nagyobb rész a 16. század óta az Oszmán Birodalomhoz tartozott, egy kis rész pedig továbbra is perzsa fennhatóság alatt maradt.⁴⁰¹ A három országban élő örmények életfeltételei térségenként igencsak eltértek. Perzsiában és az Oszmán Birodalomban az örmények évszázadokon keresztül iszlám fennhatóság alatt éltek, és amikor az orosz cárok

⁴⁰¹ Örményország történelméről bevezetesként egy rövid áttekintést nyújtanak: Bournoutian, George A. (1997): *A History of the Armenian People*, 2 kötet, Costa Mesa; Hovannisian, Richard G. (szerk.) (1997): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2 kötet, New York / London.

megjelentek a Kaukázusban, az ókor óta először foglalta el keresztény hatalom Örményország egy részét.⁴⁰² Akkoriban, amikor a népességcsoportokat elsődlegesen vallási hovatartozásuk alapján definiálták, és a nem-muszlim örményeket muszlim fennhatóság alatt diszkriminálták, ez az alternatíva vonzónak tűnt. Viszont azok a tapasztalatok, melyeket az örmények az 1828 óta orosz kormányzás alá helyezett keleti területeken szereztek, némileg megváltoztatták az örmények efféle reményeit. Az értelmiség és az üzleti elit eleinte teljes mértékben oroszbarátnak számított. Krikor Ardzrouni, a tifliszi örmény napilapnak, a Mshagnak az alapítója és főszerkesztője fogalmazta meg, hogy „a kisebbik rossz választása” a fontos. Ezalatt azt kell érteni, hogy az orosz uralom előnyben részesítendő az oszmán uralommal szemben.⁴⁰³

Az idő múlásával azonban bebizonyosodott, hogy a cári birodalom az örmények kulturális és kezdődő nemzeti kibontakozását szigorúbban korlátozta, mint bármelyik oszmán szultán azelőtt. Az 1880-as években, de leginkább Grigorij Golicin 1897-es hivatalba lépését követően – ő volt a kaukázusontúli terület kormányzója – Oroszország kemény oroszosítási politikát folytatott. Az örmény iskolákat, újságokat és kulturális intézményeket bezárták, sőt 1903-ban az Örmény Egyház vagyonát is lefoglalták.⁴⁰⁴ Válaszként erre a politikára a kaukázusontúli örmények körében forradalmi csoportosulások alakultak, ezek közül az 1890-ben Tifliszben alapított *Hay Heghapokhagan Tashnagsoutiun* (Örmény Forradalmi Szövetség) nem sokkal ezután vezető szerepet töltött be.⁴⁰⁵ Az orosz hatóságokat az örmény nemzeti mozgalom újonnan alakult politikai szervezete igencsak irritálta. A cári rendőrség körözte a forradalmárokat, az orosz börtönök megteltek.⁴⁰⁶ Ezenfelül az orosz határvédelem kiválóan együttműködött az osz-

⁴⁰² Az Orosz Birodalomban élő örmények történelméről ld. Suny, Ronald Grigor (1993): *Looking Toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington / Indianapolis.

⁴⁰³ Vö. H. A. [Hampartsoum Arakelian] (1917): „Mer anelike.” *Mshag*, no. 49, 1917.03.07.

⁴⁰⁴ Suny: *Looking Toward Ararat*. 58., 61., 81–82. o.; Payaslian, Simon (2007): *The History of Armenia from the Origins to the Present*, New York, 103–112. o.

⁴⁰⁵ Nalbandian, Louise (1963): *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley / Los Angeles, 132–173. o.

⁴⁰⁶ Varantian, Mikayel (1992): *H. H. Tashnagsoutian badmoutiun*, Jereván, 507–533. o. Ennek egyfajta előzményeként tekinthető a Sarkis Gougounian körüli csoport letartóztatása és száműzése, ld. ehhez ARF Bureau (szerk.) (1950): *Houshabadoun H. H. Tashnagsou-*

mánnal, hogy megakadályozzák az örmény harcosok oszmán területre történő beszivárgását az Orosz Birodalomból.⁴⁰⁷

Az Oszmán Birodalom bizonyos szempontból a cári birodalom ellentéte.⁴⁰⁸ Az örmények számára két szempontból különbözött az élet az orosz, illetve az oszmán állam területén: egyrészt az állam viszonylagos erejét, másrészt pedig az etnikai-vallási különbségek politikai megszervezését tekintve. Az Oszmán Birodalom keleti provinciáiban élő örmények helyzete azért volt problémás, mivel az isztambuli oszmán központi kormány nem tartotta kellőképpen ellenőrzés alatt az örmény-kurd perifériális tartományokat, ehelyett átruházta hatalmi pozícióját a helyi szereplőkre, akiknek a túlkapásait aligha szankcionálta.⁴⁰⁹ Az örmények szemszögéből, akik a 19. század közepe óta egyre nagyobb mértékben szembesültek erőszakos cselekményekkel, nem az oszmán uralom mint olyan okozta ezeket az anomáliákat, hanem az, hogy a keleti provinciákban a központi állam mint felügyeleti szerv nem volt kellő mértékben jelen. Ezzel szemben a cári kormány a maga rendőri erőivel Örményországban, vagyis a birodalom legszélső perifériáján is határozottan jelen volt. Míg az iszlám-oszmán állami berendezkedés a nem-muszlim csoportokat milletekbe szervezte (vagyis olyan közösségekbe, melyek belső ügyeiket illetően függetlenek voltak), addig a cári Oroszország nem rendelkezett hasonló koncepcióval, mely figyelembe vette volna a sokféleséget, ehelyett az elnyomás politikájában bízott – és ezt leginkább a forradalmárok látták így.

Az Oszmán Birodalom az iszlám jog- és államkoncepció alapján a nem-muszlim monoteista vallásközösségek számára különleges védelmi státust (zimma) biztosított, ezen belül a csoportok (millet) – korlátlan vallásszabadságuk és belső autonómiájuk meghagyása mellett – ki tudtak bontakozni. Ugyanakkor ez a védelmi státus nem jelentett egyenlő jogokat, csupán egyenlő védelmet, mely számtalan más területen hátrányokkal párosult, és mely egy megvetendő meg-

tian, Boston, 272–279. o.; Norian, A. (1917): *Trvakner H. H. Tashmagtsoutian kordzouncou-tiunits*, Boston, 82–92. o.

⁴⁰⁷ Suny: *Looking Toward Ararat*. 46–47. o.; Roupén: *Hay Heghapokhagani me Hisbadag-neré*. 1. kötet, 156–167., 348–351., 356. o.

⁴⁰⁸ Az Oszmán Birodalom történelméről bevezetésként áttekintést nyújtanak: Bozarslan, Hamit (2013): *Histoire de la Turquie. De l'Empire à nos jours*, Paris; Zürcher, Erik Jan (1997): *Turkey. A Modern History*, London / New York.

⁴⁰⁹ Ld. erről részletesebben fent, 4. fejezet.

túrtséget jelentett.⁴¹⁰ A legfontosabb korlátozás abból állt, hogy a nem-muszlimokat kizárták a hatalommal járó pozíciókból és a fegyveres szolgálatból, ennek megváltásaként fejkvótát (dzsizje) kellett fizetniük. Az államapparátus és a katonaság csak a muszlimok mint „uralkodó közösség” (millet-i hakime) előtt állt nyitva. Az iszlám hatalmi rendszer alapelvei alól mindig akadt kivétel az Oszmán Birodalomban, épp a nyugati határvidéken lévő provinciákban (a helyi keresztény vezetők balkáni integrációjával) és különleges feladatok esetében (például görög tengerészek toborzása a haditengerészet számára vagy zsidó katonarvosok toborzása, akik hivatalosan tiszti rangot kaptak).⁴¹¹ Mindezek nem változtattak azon az alapelven, mely szerint a nem-muszlimokat kizárták a katonaságból és az állami hivatalokból.

A 19. században az oszmán népességcsoportok körében is elkezdődött a nemzetté válás folyamata. Ebben a kontextusban épp az Oszmán Birodalom nem-muszlim közösségei számára merült fel a nemzeti függetlenségre való törekvés mint politikai alternatíva. A 19. század folyamán a Balkán területén egyik régió a másik után vált le az oszmán államról.⁴¹² Az oszmán-örmények számára azonban a leválás nem jelentett valós alternatívát. A nemzetállami törekvésekhez túlságosan heterogén volt a népesség összetétele az Örmény-felföldön, az örmények egymástól elszigetelt régiókban alkották az abszolút vagy relatív többséget, soha nem egy összefüggő, nagy területen. Ráadásul az örmény népesség nem szorítkozott az Örmény-felföld alkotta történelmi területre, egész Kis-Ázsiában szétszórtan is éltek örmények.⁴¹³ Arra voltak utalva – minden más nagy, oszmán nem-muszlim közösségnél inkább –, hogy az oszmán állam keretein belül talál-

⁴¹⁰ Az Oszmán Birodalmon belüli nem-muszlimok státusáról és szituációjáról ld. röviden Friedmann, Yohanán: „Dhimma”. In: *Encyclopaedia of Islam*, Three, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_26005; Ursinus, Michael O. H.: „Millet”. In: *Encyclopaedia of Islam*, Three http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0741. Egy még mindig aktuális, részletes ismertető itt található: Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.) (1982): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, 2 kötet, New York / London.

⁴¹¹ Számtalan példát hoz fel Gülsoy, Ufuk (2010): *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri. Cizyeden Vatandaşlığa*, Istanbul.

⁴¹² Jelavich, Barbara (1983): *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge.

⁴¹³ Kévorkian, Raymond (2011): *The Armenian Genocide. A Complete History*, London / New York, 265–278. o.

janak politikai megoldást saját maguk számára, és a leendő nemzetük megvalósítására is.

Hasonlóan nagy reményeket fűztek a tanzimatnak (átszervezés) nevezett reformfolyamathoz. Alig akadt az oszmán állami berendezkedésnek és az oszmán társadalomnak olyan része, melyet ne érintett volna a tanzimat, ráadásul az Oszmán Birodalomban élő nem-muszlimok helyzetén is alapvetően változtatni akart. A reformkorszak alatt egyre inkább megnyíltak az oszmán közigazgatás kapui a nem-muszlimok előtt, ezzel együtt az újonnan létrehozott helyi és regionális képviselői szerveknek (községi és tartományi tanácsoknak) a kapui is. Az 1856-os második nagy reformhatározattal kilátásba helyezték a muszlimok és a nem-muszlimok közötti teljes egyenlőséget. Csakhogy a határozat megvalósítása vonatottan haladt, ellentmondásos – és ennek megfelelően elégtelen – volt.⁴⁴

A modernizáló reformok kezdetével – melyek célja a központi állami kontroll megerősítése és kiterjesztése volt – eleinte rosszabbodott az örmények helyzete: az 1840-es években szétverték Kelet-Anatólia kurd fejedelemségeit, az 1850-es évek óta muszlim bevándorlókat és egykori nomádokat telepítettek be. A mélyreható újításokkal társadalmi aránytalanságok és bizonytalanságok jártak, továbbá Oroszország ellen többször is hadba léptek, minek következtében feldőlték az örmény provinciákat – e konkrét események mellett ott volt még az egyre nagyobb méreteket öltő mindennapos erőszak, melynek az örmények fokozottan ki voltak téve. Az Oszmán Birodalmon belüli örmény élet így tehát veszélyeztetettség és reménység közötti, feszültségekkel teli határmezsgyén mozgott.⁴⁵ Az örmények évtizedek óta petíciókkal igyekeztek megszüntetni azt a kiszolgáltatottságot, melyet a számtalan és igen gyakran szankció nélkül maradó erőszakos támadás eredményezett számukra. Ezeket a petíciókat az egyházi szervezeteken keresztül a patriarchátusban gyűjtötték össze, ahonnan aztán eljut-

⁴⁴ Davison, Roderic H.: "Tanzīmāt". In: *Encyclopaedia of Islam*. Második kiadás. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_1174; Reinkowski, Maurus (2005): *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*, München; Findley, Carter Vaughn (1982): *The Acid Test of Ottomanism. The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy*. In Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London, 1. kötet, 339–368. o.

⁴⁵ Ld. fent, 3. fejezet.

tatták az oszmán kormányhoz.⁴¹⁶ A kormány alig tett lépéseket annak érdekében, hogy a keleti provinciákban élő örmények életét és tulajdonát megvédje, ráadásul az örmények által oly nagyon várt reformígéreteket folyton elodázták és felhígították; nem csoda, hogy mindezek csalódást és bizalmatlanságot keltettek. Veszélyeztetett helyzetükért az örmények ugyanakkor nem a kormányzati politikát okolták, hanem épp ellenkezőleg, a központi állam végrehajtói hatalmának a hiányosságát látták ebben, melyet a reformfolyamat volt hivatott orvosolni. Az oszmán reformfolyamat tehát reményt ébresztett arra, hogy az oszmán állam szervezeti egységén belül – mely komolyan veszi a meghirdetett reformokat és az oszmanizmus eszmei közösségét, vagyis minden oszmán egységét, azok egyenrangú sokszínűségében – az örmény nemzet is képes lesz arra, hogy szétszórtan ugyan, de az oszmán egység szerves részeként megvalósítsa önmagát.⁴¹⁷

A fenti körülmények ismeretében értelmezhető az ÖFSZ szövetsége az ifjútörök Egység és Haladás Bizottságával (EHB). Ugyan az örmény forradalmárok fenntartás nélkül támogatták az ifjútörök forradalmat, nem sokkal az alkotmány visszaállítása után reményeik meginogtak: az 1909 tavaszán véghezvitt kilikiai örménymészárlások aláásták az ifjútörök vezetés és az örmények – különösen az ÖFSZ – közti bizalmat. A második nyitott kérdés, mely a szövetséges EHB és ÖFSZ közé ékelődött, az összetett örmény reformok kérdése volt, és legfőképp az oszmán keleti provinciákat érintő területi kérdések. Az ÖFSZ hiányolta a török partner szükséges támogatását.⁴¹⁸ Hogy mindezek ellenére az ÖFSZ mégis kitartott az EHB-val kötött politikai szövetség mellett, az a plurális és decentralizált állam azon eszményképének volt köszönhető, mellyel az Oszmán Birodalom – minden erőszakos támadás és reform-elodázás dacára – kecsegtetett, és amellyel szemben aligha merült fel más, valós alternatív megoldás. Még akkor is, amikor már megkezdődtek a deportálások, és amikor Isztambulban örmény

⁴¹⁶ Ennek a petíciónak a kivonatai megtalálhatók itt: Sasouni, Garo (1969): *Kiurd azkayin sbarjounnere yev Hay-Krdagan baraperoutiunnere*, Beirut, 130–137. o.

⁴¹⁷ Vö. pl. Roupen: *Hay Heghapokbagani me Hishadagnere*. 5. kötet, 41–45. o.; Zartarian, Roupen (1908): „Iravounki baykar.” *Jamanag*, 1908.11.13./26.

⁴¹⁸ Kaligian, Dikran Mesrob (2011): *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908–1914*, New Brunswick / London, 53–65. o., passim; Astourian, Stephan H. (2011): *The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power*. In Suny, Ronald Grigor; Göçek, Fatma Müge; Naimark, Norman M. (szerk.): *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford, 55–81. o.

értelmiségiek százait tartóztatták le és gyilkolták meg – és nemcsak Isztambulban, hanem más városokban is –, az ÖFSZ tagjai és szimpatizánsai még akkor is bíztak az ifjútörök forradalmárokhoz fűződő barátságban, akik ekkor kormányon voltak.⁴¹⁹ Amikor az ifjútörökök az örmény reformok felfüggesztése, majd 1914-ben a hadba lépés, végül pedig az örmény népirtás mellett döntenek, akkor végérvényesen odavész minden örmény remény.

Az örmények feláldozása: oszmán döntés a háború mellett

A „hosszú” 19. század során Oroszország és az Oszmán Birodalom többször is harcolt egymás ellen. Az első világháborút megelőzően is több megoldatlan konfliktus akadt a két állam között. Legelőször a tengerszorosok kérdését kell itt megemlíteni, mely azonban a Kis-Ázsia másik végében elhelyezkedő örmény-kurd területeket nem érintette különösképpen. A kaukázusontúli régiót és Észak-Íránt a cári Oroszország a saját érdekszférájának tekintette, így Oroszország ebben a térségben alapvetően jelen volt.⁴²⁰ A cári kormánynak elsődleges érdeke az oszmán keleti régiók stabilizálása volt, hogy ezáltal elkerülhesse a saját határregióiban a konfliktusokat.⁴²¹ Az első világháború kitörése előtt és a háború alatt az is befolyásolta az örmény forradalmárok viszonyulását Oroszországhoz, hogy mik az oroszok ambíciói és tervei Örményországgal és Kurdisztánnal kapcsolatban. Mindenesetre megállapítható, hogy közvetlenül az első világháború kitörése előtt az orosz kormány és hadviselés számára az Oszmán Birodalommal határos kaukázusontúli határregió csak alacsony prioritást élvezett. Az orosz háborús törekvések oly határozottan a nyugati frontra irányultak, Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia ellen, hogy 1914-ben az eredetileg a Kaukázusban állomásozó csapatok nagy részét kivonták onnan, és áthelyezték őket Lengyel-

⁴¹⁹ Dr. Nakashian, Avedis (1925): *Ayashi Pande*, Boston, 43–44. o.; Minakhorian, Vahan (1949): *1915 tvagane. Arhavirki orer*, Velence, 76–80., 91–95. o.; Zohrab, Krikor (2003): *Yergeri joghovatsou*, 4. kötet: *Namagner, entsayakrer, orakroutiunner*, Jereván, 314–315. o.

⁴²⁰ Aksakal, Mustafa (2008): *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge, 72–78. o.; Stone, David R. (2015): *The Russian Army in the Great War. The Eastern Front, 1914–1917*, Lawrence, Kansas, 178. o.

⁴²¹ Reynolds, Michael A. (2011): *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918*, Cambridge, 41–43., 72–78. o.

országba. Az Oszmán Birodalom határánál csupán egy hadtestnyi reguláris csapat és egy hadtestnyi tartalékos egység maradt.⁴²²

Ugyan az orosz-oszmán konfliktus hosszú előzményekre nyúlik vissza, és az első világháború kezdetén is akadtak olyan pontok, melyek a két állam viszonyában nem voltak tisztázva, Oroszország mégsem volt érdekelt abban, hogy az Oszmán Birodalom ellen belépjen a háborúba. Az orosz haderőket túlságosan lekötötte a nyugati front. Ráadásul az orosz haditengerészet nem rendelkezett elég pénzügyi forrással, hogy a tengerszorosok oszmán lezárása esetén a gazdasági kiesést és a fontos ellátási útvonalak lezárását kellő mértékben pótolni tudja.⁴²³ Három hónappal az európai nagy háború kezdete után Oroszország mégis bele-sodródott egy háborúba az Oszmán Birodalom ellen, amikor oly mértékben provokálták az oszmánok az orosz vezetést, hogy csakis hadüzenettel lehetett rá válaszolniuk:⁴²⁴ már augusztusban kikötési lehetőséget ajánlott fel az Oszmán Birodalom két német hadihajó, a Goeben és a Breslau számára, miután ezeket a Földközi-tengeren sarokba szorították a britek. Az oszmánok a hajókat végül átvették, átkeresztelték, de a német legénységet megtartották. Erre a brit tengerészeti misszió tanácsadója, Limpus lemondott, és elhagyta az Oszmán Birodalmat. Ezáltal a német Souchon tengernagy szabad utat kapott, és átvette az oszmán haditengerészet ellenőrzését. Október végén Enver pasa hadügyminiszter kiadta Souchonnak a parancsot, hogy az egykori német hadihajókkal támadja meg az orosz fekete-tengeri kikötőket, melyeket október 29-én meglepetésszerűen bombáztak. November 2-án az oroszok hadat üzentek az Oszmán Birodalomnak, és közvetlenül ezután a Kaukázusban megtörtént az első orosz előretörés, mely arra volt hivatott, hogy megelőzzön egy lehetséges oszmán offenzívát.⁴²⁵

Tulajdonképpen az oszmán kormánynak is nyomós okai lehettek volna arra, hogy elkerüljék a háborút Oroszországgal: az Oszmán Birodalom épp alapvető átalakításon ment keresztül, és az oszmán hadsereg szervezetét épp akkor kezd-

⁴²² Stone: *The Russian Army*. 187. o.

⁴²³ Reynolds: *Shattering Empires*. 31–33. o.; Stone: *The Russian Army*. 182. o.

⁴²⁴ Stone: *The Russian Army*. 184. o.

⁴²⁵ Az első világháború eseményeinek kronológiájához ld. Frank, Susann (2004): *Chronik 1914–1918*. In: Hirschfeld, Gerhard; Krumeich, Gerd; Renz, Irina (szerk.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn, 1009–1018. o.; az első világháború átfogó katonatörténeti ábrázolásához, oszmán szemszögből, ld. Erickson, Edward (2001): *Ordered To Die. A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport.

ték átstrukturálni. Ráadásul a legutóbbi háború, mely alig egy évvel korábban ért véget, és melyet nem valamelyik európai nagyhatalom ellen viselt az Oszmán Birodalom, hanem a kis balkáni államok – az Oszmán Birodalom egykori provinciái – ellen, túlságosan nyilvánvalóan felfedte az oszmán hadsereg, tisztikar és ellátmányozás gyenge pontjait.⁴²⁶ Az Oszmán Birodalomnak alapvetően minden egyes európai nagyhatalommal jó kapcsolatokat sikerült kiépítenie. Évtizedek óta az volt a diplomácia stratégiája, hogy nem egy bizonyos hatalommal vagy blokkal lép szövetségre, hanem hogy a hatalmakat kijátssza egymás ellen. Ennek megfelelően minden hatalommal tartotta a kapcsolatot, különböző hatalmakat egy rafinált egyensúlyi rendszeren belül koncessziókhöz juttatott, vagy széles körű gazdasági megállapodásokat kötött velük, és különböző országokból tanácsadó missziókat hívott meg.⁴²⁷ Többször is felmerült, hogy szövetséget kössenek valamelyik hatalommal, és az Oszmán Birodalom előtt az utolsó pillanatig minden lehetőség nyitott volt: hasonlóan a Németországgal létrejött szövetséghez, akár Angliával is megpróbálhatott volna szövetséget kötni, sőt még Oroszországnak is tettek hasonló javaslatot – nem sokkal az első világháború kitörése előtt.⁴²⁸

A lehetséges katonai szövetség, az oszmán háborús részvétel és az oszmán semlegesség kérdéseit illetően megoszlottak a vélemények, legyen itt szó az oszmán elitekről, a kormányon belüli körökről vagy az ifjútörök káderekről. Hogy miért éppen Németországgal kötöttek szövetséget, és hogy pontosan milyen okok és körülmények vezettek az 1914. október-novemberi oszmán hadbalépéshez, arról igencsak megoszlanak a szakértők véleményei.⁴²⁹ Meg kell ugyanakkor állapítani a következőket: egyrészt azt, hogy a Németországgal és a központi

⁴²⁶ Egy korabeli elemzéshez ld. Freiherr von der Goltz, Colmar (1913): *Der jungen Türkei Niederlage und die Möglichkeit ihrer Wiedererhebung*, Berlin; egy aktuális elemzéshez ld. Erickson, Edward (2003): *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913*, Westport.

⁴²⁷ Yasamee, Feroze A. K. (1996): *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878–1888*, Istanbul.

⁴²⁸ Stone: *The Russian Army*. 181. o.

⁴²⁹ A kutatások jelenlegi állásáról és a vitáról ld. Kieser, Hans-Lukas (2015): *The Ottoman Road to Total War (1913–15)*. In: Kieser, Hans-Lukas; Öktem, Kerem; Reinkowski, Maurus (szerk.): *World War I and the End of the Ottomans. From the Balkan Wars to the Armenian Genocide*, London / New York, 29–53. o.

hatalmakkal kötött katonai szövetséggel – 1914. augusztus 2-án, vagyis egy igen csak korai időpontban – megtörtént az első határozott lépés afelé, hogy az Oszmán Birodalom hadba kényszerüljön. Az Oszmán Birodalom ettől fogva már nem maradhatott ki a háborúból, az európai konfliktusokból és csoportosulásokból; mindaddig csak esetleges támadásokra voltak felkészülve, melyek nem is tűntek túlságosan valószínűnek, hiszen egyik európai hatalom, valamint Oroszország sem szorgalmazta a háborút az Oszmán Birodalom ellen. Másodsorú pedig: bármennyire is sürgette Németország a mihamarabbi oszmán hadbalépést – az oszmán kormány által szorgalmazott katonai szövetség megkötése után –, vitathatatlan, hogy az oszmán kormány maga hozta meg a döntést – még akkor is, ha csak vezetőinek szűk körében –, hogy háborút indítson Oroszország ellen. Az oszmán politikai elit és társadalom tehát támogatta a háborút, és ez az oldal sokkal erősebb volt annál, mint amelyik ellenezte azt.

Léteztek politikai forгатókönyvek, melyek hasznot reméltek a háborúból. Ha abból indulunk ki, hogy az Enver pasa körüli germanofil, háborúpárti csoport saját kezdeményezésre kész helyzetet teremtett, még akkor is be kell látni, hogy oly befolyásos volt ez a csoport, hogy egy efféle önálló lépést akadálytalanul meg tudott tenni. 1914 nyarán és őszén az Oszmán Birodalomban nem sok támogatója akadt a semlegességnek és háborúellenességnek, ezeknek jelentéktelen volt a súlya. Az Oszmán Birodalom politikailag meghatározó szereplői épp hogy reménnyel várták a háborút, nem pedig félték tőle.

Az Oszmán Birodalomban élő örményekre, vezető rétegükre épp az ellenkezője volt igaz. Ők nemhogy reményeket nem fűztek az esetleges háborúhoz, hanem épp ellenkezőleg, a lehető legsúlyosabb aggodalommal tekintettek arra. Tisztában voltak azzal, hogy amennyiben az Oszmán Birodalom a háború mellett dönt, akkor ez az örmény lakosság kiszolgáltatását is jelentené. Ugyan senki sem sejtette, hogy milyen hatalmas méreteket ölt majd a genocídium, melyet az első világháború alatt követtek el az örmények ellen, az örmények mégis tisztában voltak azzal, hogy egy oszmán-orosz háború frontvonallá és hadszíntérré alakítaná Örményországot, ezáltal pedig az oszmán-örményeket veszélynek és feltételezhetően tömeges erőszaknak tenné ki.⁴³⁰ Az örmény elitek, pártállástól

⁴³⁰ Zohrap: *Yegeri jogbovatson*. 4. kötet, 385–389. o.; Papazian, Vahan (1952): *Im Housbere*, 2. kötet. Beirut, 277–279. o.; Zaven Arkebisgobos [Der-Yeghiayan] (1947): *Badriarkagan*

függetlenül – az egyház, illetve az isztambuli örmény patriarchátus, az örmény közösség (millet) világi testületeinek képviselői, az oszmán képviseleti és igazgatási szervek örmény tagjai a parlamenttől a birodalmi minisztériumokon át egészen a tartományi és községi tanácsokig, a hagyományos notabilitások, vagyis minden szint – nem rendelkeztek elegendő befolyással ahhoz, hogy visszatartsák az ifjútörök vezetőseget az oszmán hadbalépéstől. Ez sajátos módon érvényes az Örmény Forradalmi Szövetségre (Tashnagtsoutiun), mely a hatalmon lévő ifjútörök Egység és Haladás Bizottságának politikai szövetségese volt. Isztambulban vagy a tartományokban élő vezetőik közül sokan személyes, szoros, sőt baráti kapcsolatban álltak egymással. Az utolsó pillanatig hiába próbálkoztak azzal, hogy lebeszéljék az ifjútörök kormányt a háborúról, hiába próbáltak ilyen tartalmú ígéreteket kicsikarni belőlük.⁴³¹

Az ifjútörök vezetés sürgette a háborúban való részvételt, illetve arra ösztökölte a meghatározó szereplőket, hogy kössenek katonai szövetséget Németországgal, és lépjenek be a háborúba. Az örményekre nézve ez azt jelentette, hogy komolyan aggódhatnak amiatt, sőt egzisztenciájukat is fenyegeti, hogy saját államuk, kormányuk, politikai társaik és a többségi társadalom mind-mind cserbenhagyták őket, és hogy az örmény társadalom fölé emelt érdekek és törekvések érdekében feláldozzák őket. Az oszmán döntés a Németország oldalán történő, Oroszország elleni hadbalépés mellett egy olyan fontos fordulópont és tényező volt, melynek kihatással kellett lennie az oszmán-örmény elitek politikai álláspontjára Oroszországot illetően.

Szkülla és Kharübdisz között

A háború feloldhatatlan dilemma elé állította a határ két oldalán élő örményeket, de legfőképp az Oszmán Birodalomban élőket. Mivel a határon innen és a határon túl is éltek örmények, a határrégió lakosaiként különösen érintették őket a harci események. De határmenti lakosokként békeidőben is növekvő

Houshers. Vaverakrar yev vgayoutiunner, Kairó, 49–50. o.; Terzibashian, Avetis (1942): *Ant-ranig*, Paris, 128. o.; Minakhorian: *1915 tvagane*. 109. o.

⁴³¹ Papazian: *Im housbere*. 2 kötet. 276. o.

bizalmatlansággal szembesültek szülőföldjük részéről, ami háborús időkben csak fokozódott.

Az Oszmán Birodalomban nem csak azért tekintettek gyanakvással az örményekre, mivel a határ mindkét oldalán éltek. Keresztény vallásuk további okot adott a bizalmatlanságra. Tekintettel a bizalmatlanságra, az örmények igyekeztek megerősíteni lojalitásukat az állam felé – érthető módon a határ mindkét oldalán így cselekedtek. Az örmény egyházfők is ilyen szellemben nyilatkoztak, mindegyikük a megfelelő módon. Minden Örmények Ecsmiadzini Katholikosza újra megerősítette, hogy az örmények támogatják az orosz háborút.⁴³² A konstantinápolyi örmény pátriárka 1914. november 10-én körlevélben juttatta kifejezésre közösségének az oszmán állam iránti hűségét és áldozatkészségét⁴³³ – ugyanakkor az örmény millet-képvisellel együtt arra kérte az orosz oldalon lévő örmény egyházi vezetőket és pártvezetőket, hogy vonják vissza nyilatkozatukat.⁴³⁴

A háttérinformációk, melyek az örmény képviselők politikai nyilatkozatainak megértéséhez szükségesek, a következők voltak: egyrészt a különösen nagy nyomás, melynek az örmények mint gyanús határvidéki lakosok ki voltak téve, másrészt pedig a félelem és az óvatosság, mely megnyilvánulásaikban kifejezésre jut. Minden Örmények Katholikosza ugyanis nem minden örmény nevében beszélt, hanem orosz alattvalói minőségben. A konstantinápolyi pátriárka oszmán állampolgárként szintén csak saját egyházközségének a nevében nyilatkozott, vagyis az oszmán állampolgárságú örmények nevében. És azok a politikai viták, melyeket az oroszországi örmények folytattak egymás közt, nem értelmezhetők az oszmán örmények politikai állásfoglalásaként.

Azt látjuk, hogy az ÖFSZ is hasonlóan működött. 1914. augusztus 2–14. között az ÖFSZ megtartotta Erzurumban nyolcadik nemzetközi pártkongresszusát. A kongresszus első napján elérte a képviselőket az európai háború kitö-

⁴³² „Hamashkharayin Baderazm.” *Mshag*, 1914.11.13./257. 1. o.

⁴³³ Perdahjian, Yervand (1995): „Événements et faits observés à Constantinople par le vicaire [Patriarchal] (1914–1916),” ford. Raymond Kévorkian. *Revue d'histoire Arménienne Contemporaine*, 1995/1. 250–251. o.

⁴³⁴ Sharayl: „Tiurkahayere nerga gatsoutian hanteb.” *Mshag*, 1914.11.07./252. 1–2. o.

réséről szóló hír, ami miatt borult az egész napirend.⁴³⁵ Tekintettel a fenyegető háborúra és a nagy aggodalmakra, melyekre az örmény reformterv ifjútörökök általi hatályon kívül helyezése adott okot az örményeknek, megkezdődött az orosz örmények körében az önkéntesek verbuválása és toborzása, hogy szükség esetén gyorsan be tudjanak hatolni oszmán területre, és megvédjék az ottani örmény lakosságot az oszmán reguláris és irreguláris (törzsi) egységek erőszakos atrocitásaitól. A kongresszus idejére és az összpárt döntésének a meghozataláig szüneteltették az önkéntesek toborzását – tekintettel az oszmán örmények képviselőire, akik az örménymészárlások veszélyére való tekintettel a békés álláspontot szorgalmazták, mert nem akartak okot adni az ifjútörök vezetésnek, hogy erőszakot alkalmazzon az örményekkel szemben.⁴³⁶

Végül egyik alternatíva se tudott egyhangúlag felülkerekedni. A párt elkerülhetetlenül megoszlott: az örmény tartományi részre, az orosz-kaukázusi részre és az oszmán központi részre. Úgy döntöttek hát, hogy elnapolják a végső döntést, melyet átfogóbb tanácskozások – az örmények szélesebb körű bevonásával – fognak eredményre juttatni. Időközben az úgynevezett Speciális Szervezet (*teşkilat-ı mahsusa*) – egy harci egység a politikai ellenfél megsemmisítésére, melyet háborúban arra is alkalmaztak, hogy az ellenséges frontvonal mögött destabilizálják a hadműveleteket, illetve aztán az örmények lemészárlására is bevetették őket⁴³⁷ – delegációt küldött az ÖFSZ pártkongresszusára. Indirekt módon az ifjútörök kormány küldte őket, hogy különböző „forgatókönyveket” terjesszenek az ÖFSZ elé a háborúban való részvételre. Döntésükben az ÖFSZ-küldöttek hangsúlyozták ugyan, hogy háború esetén is támogatják az oszmán államot állampolgári kötelességükön belül. De az orosz területen élő örmények hasonlóképpen lojalitással tartoztak saját államuknak. Így tehát a

⁴³⁵ Az erzurumi kongresszus jegyzőkönyvei nem maradtak fent. Az ÖFSZ archívumában ugyanakkor megtalálható a napirend és a hozott döntések dokumentációja. Ezek kivonatosan megtalálhatók itt: Pamboukian, Yervand (szerk.) (2015): *Niuter Hay Heghapokhagan Tashnagsoutian badmoutian hamar*, 11. kötet, Beirut, 112–126. o.

⁴³⁶ Papazian: *Im bousbere*. 276–280. o.

⁴³⁷ Erről a szervezetről, mely az ifjútörökök örménypolitikáját tekintve központi szerepet töltött be, illetve általánosságban a hatalmukat tekintve, ld. Tetik, Ahmet (2014): *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi*, 1. kötet. 1914–1916, Istanbul; Yiğit, Yücel (2014): „The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I.” *Middle East Critique*, 2014/23. 157–174. o.; Kévorkian: *The Armenian Genocide*. 217–223. o.

párt összességében semlegességet kért a háborúban, hogy a mindkét oldalon élő állampolgárok megőrizhessék lojalitásukat, és megbízható módon eleget tegyenek kötelességeiknek. Az ÖFSZ erzurumi küldöttei értelemszerűen visszautasították az ifjútörök felhívást, hogy segítsék a határon túli honfitársaikat azzal, hogy az oszmán Speciális Szervezetet támogatják az orosz frontvonal destabilizálásában és a szabotázsban. Az örmény képviselők számára elfogadhatatlan volt, hogy arra ösztönözzék az orosz örményeket, hogy legyenek hűtlenek saját államukhoz.⁴³⁸ Ezzel remélhetőleg sikerült rávilágítanunk arra, hogy milyen komoly dilemma elé állították a birodalmak között meghúzódó határvidéken élő örményeket.

A transzimperialis lét dilemmája

Az örmények dilemmája leginkább abból eredt, hogy tulajdonképpen minden olyan felettes intézményüket, mely az örmény nemzet képviselőjének tekinthető – a megfelelő korlátozásokon belül –, határon átnyúló alapokra helyezték, így azok határon átívelően, transzimperialis módon működtek. Márpedig az első világháború idején aligha beszélhetünk egy egységes örmény nemzet lezárult kialakulásáról, annak a megfelelő intézményeivel és képviselőivel együtt. Mint ahogy a régió sok más csoportja esetében, úgy az örményeknél is megkezdődött egy kulturális megújulási mozgalom.⁴³⁹ A késő 19. században létrehozott örmény iskolákból kikerült egy generáció, mely az örmény nemzettel kapcsolatos újfajta öntudattal nőtt fel.⁴⁴⁰ Politikai pártok alakultak, melyek igyekeztek ezt a kulturális öntudatot politikai tudattá átalakítani, és erre egy megfelelő politikai

⁴³⁸ Az erzurumi pártkongresszus kritikai elemzése itt található: Kaligian: *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule*. 219–224. o.

⁴³⁹ Zekian, Levon Boghos (2007): Renaissance arménienne et mouvement de libération (XVIIe–XVIIIe siècle). In Dedeyan, Gérard (szerk.): *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 447–474. o.

⁴⁴⁰ Young, Pamela J. (2001): *Knowledge, Nation, and the Curriculum: Ottoman Armenian Education (1853–1915)*. Diss., University of Michigan; Kévorkian, Raymond H. (2012): L'enseignement chez les Arméniens de Cilicie. Un enjeu identitaire. In Kévorkian, Raymond; Minassian, Mihran; Nordiguian, Lévon; Paboudjian, Michel; Tachjian, Vahé (szerk.): *Les Arméniens de Cilicie. Habitat, mémoire et identité*, Beirut, 87–95. o.

szervezetet felépíteni.⁴⁴¹ Márpedig a politikai öntudattól az Oszmán Birodalomban élő örmények többsége – 80%-uk gazdálkodó lévén – igencsak messze volt.⁴⁴²

Az örmények nem voltak eléggé szervezettek ahhoz, hogy tényleges érdekképviseléssel rendelkezzenek, vagy akár csak egy átfogó szervük legyen, mely a közösségüket képviselhetné. Az átmeneti szakaszban – melyet a 19. század vége és a 20. század eleje jelentett, mindenféle reformjaival és változásaival – az örmények régóta fennálló intézményei, elitjei és képviselői meg voltak gyengülve, az új intézmények már igényt tartottak ezek helyére, de ténylegesen még nem tudták elfoglalni ezeket.⁴⁴³ Ennek eredményeképp egyszerre két intézmény igyekezett betölteni ugyanazt a helyet, viszont csak töredékesen. Az egyik ilyen intézmény az egyház volt. A konstantinápolyi patriarchátus – a hozzárendelt egyházmegyékkel – jelentette az örmény társadalom hagyományos képviselőjét. A 19. századi reformkor folyamán az egyházi hierarchia mellé rendelték egy világi testületet, az örmény millet-nemzetgyűlést, és az örmény társadalom létrehozta a saját millet-alkotmányát.⁴⁴⁴ Ebben a millet-parlamentben, a maga bizottságaival, a 18. század vége óta újonnan feltörekvő világi elit aktív szerepet vállalt, igazgatta és képviselte az örmény közösséget, és egyre hangsúlyosabb szerephez jutott.

Az 1908-as ifjútörök puccs után az örmények hagyományos képviselője új elemmel bővült. A 19. század végén örmény forradalmi pártok alakultak, melyek az ifjútörökökhöz hasonlóan, majd velük karöltve illegálisan, illetve száműzésben tevékenykedtek. A sikeres forradalom, az oszmán alkotmány visszaállítása és a parlament újbóli megnyitása után ezek a pártok – az 1887-ben Genfben alapított Szociáldemokrata Hntchag Párt és az 1890-ben Tifliszben alapított Örmény Forradalmi Szövetség – indultak az oszmán választásokon, és koalíciót kötöttek az ifjútörök irányzat különféle pártjaival is. Az örmény forradalmárok reformjainak ütemterve nem maradt meg pusztán az oszmán politika szintjén,

⁴⁴¹ Egy áttekintés az örmény forradalmi mozgalomról itt található: Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*.

⁴⁴² Vö. pl. az örmény forradalmárok panaszkodásait a gazdák sikertelen mozgósítását illetően: Roupen: *Hay Heghapokhagani me Hishadagnere*. 2. kötet, 186–188. o.

⁴⁴³ Zohrab: *Yergeri joghovatsou*. 4. kötet, 389. o.

⁴⁴⁴ Artinian, Vartan (1988): *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839–1863*, Istanbul; Antaramian, Richard E. (2014): *In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power, 1844–1896*. Diss., University of Michigan.

sőt szem előtt tartotta az örmény társadalmon és szervezetein belül zajló változásokat.⁴⁴⁵ Azáltal, hogy az ÖFSZ szövetségre lépett egy oszmán kormánypárttal, fontosabb szerephez jutott, és nagyobb befolyásra tett szert. A Forradalmárok az örmények újabb irányítási szerveként – a patriarchátust és a millet-képviselőt kiegészítve és valamelyest gyengítve – gyengítették a hagyományos vezető réteget, anélkül hogy sikerült volna az örmény népesség többségét bevonniuk vagy érdemlegesen befolyásolniuk.

Mindketten, az örmény egyház és a forradalmi pártok is, egyidejűleg két birodalomban működtek. Az Örmény Apostoli Egyház feje, a katolikosz, Ecsmiadzinban volt, az Ararát-síkságon, nem messze a mai fővárostól, Jerevántól, mégpedig orosz területen.⁴⁴⁶ Az első világháború előtt az egyházi hierarchián belül még létezett két másik katolikoszátus is, melyek azonban nem tartoztak Ecsmiadzin joghatóságába. Ez a két katolikoszátus oszmán területen volt, de csak regionális vagy lokális jelentőségük volt. Kilikia Nagy Háza Örmény Katolikoszátusának székhelye Sziszben volt (ma Kozan), jelentősége erre a régióra, a mai Çukurovára szorítkozott. Az Aghtamari Katolikusátus, mely a Van-tavon lévő, azonos nevű szigeten volt, kizárólag helyi hatállyal bírt. A Minden Örmények Ecsmiadzini Katolikosza alá két patriarchátus tartozott – az egyik Jeruzsálemben volt, a másik Konstantinápolyban –, továbbá számos prelatúra. Az oszmán kormány szempontjából az örmény egyház hierarchiája irreleváns volt, csakis a konstantinápolyi patriarchátust tartották irányadónak, az ottani vezetőket tekintették az Oszmán Birodalomban élő örmények képviselőinek, beleértve a kilikiai és aghtamari örményeket is.

Az egyházi képviselő esetében viszonylag egyszerűen meg lehetett különböztetni egymástól az orosz ecsmiadzini katolikoszátust és az oszmán konstantinápolyi patriarchátust. Sőt, állásfoglalásaik alapján is egyértelműen azonosíthatóak voltak. A politikai pártok esetében mindez jóval nehezebben ment. A Hntchagian és a Tashnagsutiun is tovább tagolódott több részlegre. A Tash-

⁴⁴⁵ Libaridian, Gerard J. (2011): What Was Revolutionary about Armenian Revolutionary Parties in the Ottoman Empire? In Suny, Ronald Grigor; Göçek, Fatma Müge; Naimark, Norman M. (szerk.): *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford, 82–112. o.

⁴⁴⁶ Az örmény egyház felépítéséről és szervezetéről ld. Ormanian, Malachia (1955): *The Church of Armenia*, London.

nagtsutiunnak volt egy „nyugati irodája” az oszmán fővárosban, egy „keleti irodája” a kaukázusi központban, Tifliszben, valamint egy „örmény irodája” az Örmény-felföldön, a szoros értelemben vett örmény területen. Itt a vezetőség ténylegesen alá volt rendelve az egyes tartományok megfelelő bizottságainak. Csakhogy a párt a határozatait nem három (vagy több) különálló egységként hozta meg, hanem egészében.⁴⁴⁷

Ilyen feltételek mellett szinte lehetetlen volt önálló álláspontot kialakítani. Az Orosz Birodalomban található Örmény Egyház fejének az álláspontját úgy is fel lehetett fogni, mint ami ugyanennek az egyháznak az Oszmán Birodalomban élő tagjai számára is mérvadó. A párt esetében pedig lehetetlen volt egységes határozatot hozni, amikor az egyes – a nyugati, a keleti és az Oszmán Birodalom örmény provinciáit képviselő – tagozatok speciális helyzetükre való tekintettel mind más, olykor teljesen ellentétes megközelítést igényeltek. Ezek az eltérések tükröződnek egyrészt az erzurumi kongresszuson felszólaló, különböző képviselők állásfoglalásaiban, másrészt a provinciákban lévő pártvezetők döntéseiben.

A háború fordulópontjai

Fontos, hogy állami hovatartozás alapján tegyünk területi megkülönböztetéseket, mert így lehet csak értelmezni az Oszmán Birodalmon belüli örmény forradalmárok álláspontját Oroszországot illetően. Szinte ugyanennyire fontos az események pontos kronológiája is, mert ezek teszik lehetővé a cselekvési lehetőségek és döntések helyes megítélését. Már az ifjútürök döntések az örmény reformprogram kiiktatásáról és az oszmán hadba lépésről is fontos mérföldköveknek számítottak. De maga a háború is több olyan fordulópontot hozott, melyek megfelelését megtaláljuk a megváltozott helyzetre adott politikai reakciókban.

Miután az Oszmán Birodalom csatlakozott a háborúhoz, egy nagy téli offenzívával indított az orosz Kaukázus frontján. Ennek csúnya vereség lett a vége Sarikamışnál. A csapatok maradványait egy rákövetkező, elkerülő offenzíva

⁴⁴⁷ Az ÖFSZ szervezeti struktúráját illetően ld. Dasnabedian, Hratch (1985): *H. H. Tash-nagtsoutian gazmagerbagan garuytsi holovuyte*, Beirut.

keretében délkelet felé, Perzsia irányába vezényelték, hogy déli útvonalon Baku irányába támadjanak. A kelet felé irányuló nagy nyitóoffenzíva megtizedelte az oszmán haderő reguláris hadseregének létszámát. Enver kudarca után újra kellett gondolni a háborús célkitűzéseket. A Speciális Szervezetet, ahelyett hogy a kaukázusontúli terjeszkedés végett hídként Közép-Ázsiába vezényelték volna, most a megmaradt csapatokkal együtt a vélt „belső ellenség” ellen vonultatták fel; egy elkapkodott kampányban az örményeket nyilvánították – leegyszerűsítve – ellenségnek,⁴⁴⁸ közvetlenül az után, hogy Enver pasa hadügyminiszter és főparancsnok köszönetet mondott a pátriárkának az örmény katonák hűségéért.⁴⁴⁹ 1915 februárja után kizárták az örmény katonákat a hadseregből, elvették fegyvereiket, egy részüket meggyilkolták, másik részüket pedig munkaszolgálatba hívták, ahogy a többi nem-muszlim, hadköteles férfit is.⁴⁵⁰ Az első erőszakos cselekedeteket és helyi vérengzéseket az Észak-Írán felé vonuló vagy onnan visszatérő csapatok, irreguláris alakzatok és a Speciális Szervezet egységei követték el, mégpedig annak a két régiónak az örmény falvaiban, ahol az örmények, legalábbis részben, többségben voltak: Vanban és Muşban. Vanban gyülekeztek a környező falvakból érkező menekültek. Az örmények az Aygestan nevű örmény negyedben barikádozták el magukat. A „vani felkelésként” ismertté vált esemény, mely 1915. április 19-én kezdődött, végül ürügyként szolgált, illetve jogalapot adott az oszmán-örmények általános deportálásáról szóló döntéshez – egyszerűen felcserélték az okot az okozattal.⁴⁵¹ A vani és muşi ÖFSZ vezetői az utolsó pillanatig próbáltak egyezkedni ifjútörök barátaikkal, hogy megakadályozzák az erőszakos eseményeket. Miután már megkezdődtek a mézárások és a deportálások, az oszmán remény végképp átcsapott reményvesztettségbe.

Amikor kezdtek kirajzolódni az oszmán háborús előkészületek, és a birodalom végül belépett a háborúba, orosz oldalon örmények ezrei gyülekeztek az

⁴⁴⁸ A továbbiakhoz ld. Kévorkian: *The Armenian Genocide*. 225–242. o.

⁴⁴⁹ *Osmanischer Lloyd*, 1915.02.26.; vö Lepsius, Johannes (1930): *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, Potsdam, 161–162. o.

⁴⁵⁰ Zürcher, Erik Jan (2002): Ottoman Labour Battalions in World War I. In Kieser, Hans-Lukas; Schaller, Dominik (szerk.): *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich, 187–195. o.; Abramson, Glenda (2013): „Haim Nahmias and the Labour Battalions: a Diary of two Years in the First World War.” *Jewish Culture and History*, 2013/14. 18–32. o.

⁴⁵¹ Kévorkian: *The Armenian Genocide*. 227–234. o.

ottani örmény önkéntes alakulatokba.⁴⁵² A kaukázusi örmény újságok újabb és újabb cikkekkel és felhívásokkal igyekeztek olyan nacionalista hevületet kelteni, mely a fiatal férfiakat fegyverbe hívja.⁴⁵³ Ezek az önkéntes zászlóaljak nagy többségben az orosz cár alattvalóit toborozták. Emellett akadt néhány örmény a globális diaszpórából, elsősorban az Egyesült Államokból, aki csatlakozott a harcosokhoz, továbbá hozzájuk szegődött néhány oszmán állampolgárságú örmény is. A későbbi történetírás főleg ezekkel az oszmán-örményekkel foglalkozott részletesebben, akik az orosz-örmény önkéntes mozgalomban különösen kitűntek – meg kell itt említeni az erzurumi Armen Garót (Garegin Pasdrmadjiant) és a şabinkarahisari Antranig Ozaniant.⁴⁵⁴ Ezek a személyiségek nem utolsó sorban azért emelkednek ki a többiek közül, mivel az Oszmán Birodalom örményei körében a kivételt képezték.

Oszmán oldalon is próbálkoztak az örmény forradalmárok azzal, hogy megszervezzék az önvédelmüket. Már a háború előtt elkezdték a szervezkedést, a háború megkezdésével aztán jóval aktívabban szerveződtek, kissé kapkodva – és kevés sikerrel. Az örmény népesség, az egyházi és polgári vezető réteg és a forradalmárok jelentős része hajlott arra, hogy higgyen az oszmán kormány ígéreteinek és nyugtatgatásainak. Számtalan súlyos visszalépés ellenére is hittek az Oszmán Birodalmon belüli események jó kimenetelében, már csak azért is, mivel kevés járható alternatívát láttak. 1915-ben az oszmán-örményeket szinte ellenállás nélkül deportálták, az örmények – egy-két kivételtől eltekintve – nem lázadtak fel. Azon a néhány településen, ahol megszerveződött a fegyveres örmény ellenállás a szervezett elűzetéssel és megsemmisítéssel szemben, végül már csak idő kérdése volt, hogy hány nap elteltével fogják megadni magukat a harcosok, és fogják lemészárolni a lakosságot. Ezeket a településeket majdhogynem egy kezükön is meg tudjuk számolni: Van, Sasun és Musza Ler (Musza Dagh) mellett elsősorban Urfa és Şabinkarahisar, kisebb mértékben Trabzon.⁴⁵⁵

⁴⁵² *Hay Gamavorner 1914–1916*, Petrograd, 1916.

⁴⁵³ Vö. a liberális *Mshag* vagy az ÖFSZ *Horizon* nevű lapjának 1914 novemberi/decemberi számait.

⁴⁵⁴ Vö. az életrajzi vázlatokat itt: Dasnabedian: *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924*, 204., 203. o.

⁴⁵⁵ *Vasbouragan. Van- Vasbouragani abrilian herosamardi dasnevbinkamyagin artiv 1915–1930*, Velence, 1930, 137–150. o.; Dasnabedian: *History of the Armenian Revolutionary Fede-*

Tekintettel a saját gyengeségükre, az ellenállók a külső segítségben is reménykedtek. Csupán két esetben érte el az örményeket a megmentés. A híressé vált Musza Dagh esetében nagyjából ötezer örmény a hegyekbe menekült a deportálások elől, ahol elbarikádozták magukat. Úgy menekültek meg végül a pusztulástól, hogy egy francia hadihajó felfigyelt segélykérő jeleikre, felvette és Egyiptomba vitte őket.⁴⁵⁶ Vanban az örmény harcosok szinte egy egész hónapon keresztül kitartottak. Az volt a szerencsájük, hogy végül 1915. május 5-én az első örmény önkéntes alakulatok elérték a várost, és az orosz hadsereg másnap éppen időben érkezett, mielőtt a helyi ellenállást megtörték volna.⁴⁵⁷ A rákövetkező két és fél hónapban Vanban még egy örmény kormányt is létrehoztak, melyet a résztvevő káderek első próbálkozásának is tekinthetünk. Ők ugyanis nem sokkal később vállalták a kormányzati felelősséget az első Örmény Köztársaságban (1918–1920) is.⁴⁵⁸ De az orosz hadsereg nem azért érkezett, hogy örményeket mentsen az Oszmán Birodalomban. Inkább ellenkezőleg, hadicéljait szem előtt tartva sokkal inkább akadályozta őket az örmény menekültek garmadája. Az orosz hadvezetés Vanban megakadályozta az örmény előkészületeket az örmény népesség rendezett evakuálására. Amikor aztán az orosz csapatok váratlanul visszavonultak, csak a rendezetlen menekülés maradt mint megoldás, és ez sok emberáldozattal járt.⁴⁵⁹

Ennél még nagyobb megpróbáltatásokat éltek meg a szomszédos Bitlis tartomány Muş/Sasun régiójában élő örmények. Itt már 1915. február elején megkezdődtek az első fegyveres összecsapások. Az örmény forradalmárok hamar feladták azt a tervüket, hogy az egész Muş-síkságot megvédjék, így ehelyett inkább visszahúzódtak minden harcossal, fegyverrel és tartalékkal, valamint

ration Dashnaksutiun 1890/1924, 110–111. o. és az egyes eseteknél feltüntetett források (általában visszaemlékezések).

⁴⁵⁶ Franz Werfel német-zsidó író ezt az eseményt örökítette meg 1933-ban *A Musza Dagh* negyven napja című regényében. Alig néhány évvel később ez a regény ihlette meg a varsói gettó zsidó felkelőit. Auran, Yair (2009): *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide*, New Brunswick / London, 293–311. o.

⁴⁵⁷ *Vasbouragan*, 15–77. o.

⁴⁵⁸ *Vasbouragan*, 78–84. o.

⁴⁵⁹ Ter Minassian, Anahide (2000): Van 1915. In Hovannisian, Richard G. (szerk.): *Armenian Van/Vaspurakan*, Costa Mesa, 209–244. o., itt: 239–243. o.; Dasnabedian: *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924*. 113. o.

több ezer lakossal együtt a sasuni fennsíkra. Ott 1915. április és szeptember között, fél éven keresztül tartották az állást, míg elfogyott az erejük, és a lakosság is éhezni kezdett az ostrom során. Az orosz hadsereg előrehaladt, majd visszavonult, és noha csak egy napi járásra volt tőlük, hiába reménykedtek a segítségében. Muşban és Sasunban a mézárások szó szerint az orosz haderők szeme láttára történtek meg.⁴⁶⁰

„Elárult nemzet”

Ha azt vizsgáljuk, hogy az Oszmán Birodalom örmény forradalmárai hogyan viszonyultak Oroszországhoz, akkor ez egyúttal azt is jelenti, hogy el kell képelnünk az Oszmán Birodalomban élő örményeket és vezető rétegüket mint saját történelmüknek az alanyait és szereplőit. Az örmény forradalmárok, akik az Oszmán Birodalom közügyeiben való részvételi lehetőséget és a közösség irányítását vindikálták maguknak, az érintett országok sokkal nagyobb szereplőihez viszonyítva csak egyszerű játékszerek voltak. Ugyanakkor politikai szereplőknek is számítottak, saját döntési és cselekvési mozgástérrel. Szereplők voltak tehát, de oly nyilvánvaló tehetetlenséggel, cselekvési mozgásterük olyannyira be volt szűkítve, hogy alig maradt terük értelmes és ígéretes döntésekhez. Tehetetlenségük feloldhatatlan dilemmába torkolt.

Az oszmán-örmény népesség és vezető réteg meggyőződéseit és döntéseit megítélni mit sem ér, ha nem vesszük figyelembe azokat a szembeszökő egyenlőtlenségeket, melyek az Oszmán Birodalom örmény kisebbsége és a velük szembenálló szereplők – az Oszmán Birodalom ifjútörök kormánya vagy az Orosz Birodalom mint imperialista nagyhatalom – között fennálltak. Egy olyan elemzés, mely ezeket az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat nem veszi számításba, vagy csak egy mellékmondat erejéig jut, teljesen torz képet nyújt. A szembeszökő egyenlőtlenség – egyik oldalon az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom,

⁴⁶⁰ Khmpabed Mushegh (Sasountsi) Avetisiani houshere. In: Roupen: *Hay Heghapokhagani me Hishadagnere*. 7. kötet, 47–122. o., itt: 53–96. o.; Sasouni, Garo (1956): *Badmoutiun Daroni Ashkharbi*, Beirut, 761–788., 948–998. o.; alapvetően kritikusan közelíti meg az ÖFSZ-felelősök döntéseit: Daronetsi, Aghan (1967): *Badaskhanadounere Daroni yeghernin*, Beirut, 1967.

másik oldalon pedig az egész Oszmán Birodalom területén szétszórt, aránylag kis és kevésbé szervezett örmény társadalom között – kulcsfontosságú a politikai gondolkodásuk és cselekedeteik megértéséhez.

Fridtjof Nansen az örményekről szóló írásának a következő címet adta: Elárult nemzet.⁴⁶¹ És valóban, az Oszmán Birodalom vége felé folyamatosan azt tapasztalták az örmények, mintha minden oldal cserben hagyta volna őket: az imperialista nagyhatalmak, kiváltképp Anglia és Németország, akárcsak az Orosz Birodalom, de mindenekelőtt saját államuk, az Oszmán Birodalom. Az örmény forradalmárok ezzel a helyzettel kapcsolatban aligha tápláltak illúziókat. De ahhoz, hogy egyáltalán reagálni tudjanak az adott helyzetre, döntéseket hozni vagy cselekedni, aligha volt más lehetőségük, mint hogy a morzsányi reményre építsenek – arra, hogy az alkotmányos Oszmán Birodalom társadalmában és országában számukra is jut hely, illetve arra, hogy az oroszok majd a megmenekülésükre jönnek – még akkor is, ha belátható időn belül csalódnuk kellett.

⁴⁶¹ Nansen, Fridtjof (1928): *Betrogenes Volk. Eine Studienreise durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes*, Leipzig.

8. Sasun: egy örmény hegyi erőd mítosza

Sasun a Van-tótól nyugatra fekvő magashegyi régióban található, Kis-Ázsia délkeleti részén, történelmileg Örményország központi régiójához tartozik. Sasun különös jelentéssel bír Örményország szempontjából, történelmi vidék, mindezekelőtt szimbolikus jelentéssel. Sasun az örmény szabadságvágy és az elnyomás elleni küzdelem mintapéldája – egy mítosz, melyhez a 19. és 20. század politikai kontextusaiban gyakran visszanyúltak.

Autonómia és lázadás

Sasun az ókori Örmény Királyság része volt, majd később, a 8. század vége és a 12. század vége között a legendás Mamigonian-dinasztia területéhez tartozott, mely arab uralom alatt volt. A 16. században a terület végül oszmán terület lett.⁴⁶² Névleg a szultán uralkodott fölötté, mégis, a birodalom keleti periferiája fölötti központi kormányzati kontroll gyenge maradt. A 19. században ez megváltozott. Az Oszmán Birodalom átfogó modernizációs folyamaton ment keresztül, melynek kiindulópontja és elsődleges célja az isztambuli központi kormány megerősítése volt: egyrészt kifelé, az európai szomszédok felé, másrészt

⁴⁶² Egy történelmi áttekintést nyújt: Hovannisian, Richard G. (szerk.) (1997): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, New York; Hewson, Robert H. (2001): *Armenia. A Historical Atlas*, Chicago; Thierry, Jean-Michel: „Sasun. Voyages archéologiques.” *Revue des études arméniennes*, 1992/23. 315–391. o.

– és legfőképp – befelé, a saját tartományokban lévő regionális vezetők felé. Az 1840-es években az oszmán kormány valóságos hadjáratokat indított a keleti, kurd-örmény tartományok ellen, hogy megtörje az ottani kurd fejedelmek hatalmát. Eredetileg a közvetlen központi kontrollt akarták kiépíteni, de ezt csakhamar leváltotta a hatalomdelegáció politikája. Az isztambuli kormány a közvetlen hatalomgyakorlás helyett, mely sok emberi és pénzbeli ráfordítással járt volna, bizonyos felhatalmazásokat és privilégiumokat átruházott a helyi szereplőkre, úgymint szunnita kurd törzsekre, helyi méltóságokra vagy a tartományok és altartományok kormányzóira, a helyszínen állomásozó reguláris és irreguláris csapatok parancsnokaira. A központi kormány ugyanakkor bebiztosította magát, mégpedig oly módon, hogy fenntartotta saját maga számára a befolyás hatalmát; a különböző erők egymást kölcsönösen korlátozták és kioltották, mindeközben hatalmi pozíciójukat az oszmán központi kormánynak köszönhették.⁴⁶³

Ebben a helyzetben Sasun azokhoz a régiókhoz tartozott, melyek különösen hosszú időn keresztül – egészen a 19. századba nyúlóan – meg tudták őrizni autonómiájukat Isztambullal szemben. Sasun nagyjából negyven örmény falunak a szövetségéből állt. Tényleges autonómiája abban nyilvánult meg leglátványosabban, hogy a sasuniak nem fizettek közvetlen adót az államnak. Ehelyett évente sarcot fizettek a kurd törzseknek, melyek ellenőrzésük alatt tartották a környező területeket. A belső ügyeiket a sasuni falvak önállóan szabályozták.⁴⁶⁴

Amikor az oszmán központi kormány a 19. század végén közvetlen adókat vetett ki, Sasun viszont emellett továbbra is tűrte a rendszeres kurd túlkapásokat, e valójában dupla adókötelezettség miatt a sasuniak ellenállást tanúsítottak. Az 1893-as év folyamán csak súlyosbodott a helyzet, amikor a diyarbakíri régióból több ezer nomád kurd idevándorolt. Ők ugyanis nemcsak nyári hegyvidéki legelőkre tartottak igényt, hanem a helybéli gazdák jószágát is elrabolták. A sasuniak a hagyományos „fejedelmek” vezetésével szerveződtek meg, hogy a kurd nomádokat erőszakkal elűzzék. Ezt követően a hegyi gazdák egészen addig meg-

⁴⁶³ Erről részletesebben ld. fent, 4. fejezet.

⁴⁶⁴ Sasun, a Muş-síkság és Daron régió történelméről általában ld. Sasouni, Garo (1956): *Badmoutiun Daroni Ashkharbi*, Beirut (reprint: Antelias, 2013); Boghosian, Haygaz M. (1985): *Sasouni Badmoutiun 1750–1918*, Jereván; Pteyan, Sarkis és Misak; Daronetsi, Aghan (1962): *Harazad Badmoutiun Darono*, Cairo.

tagadták az adófizetést az oszmán központi kormány felé, míg a kormány nem védi meg őket hatékonyan a kurd törzsek támadásaival szemben.⁴⁶⁵

Az oszmán keleti tartományokban élő örmény gazdák ellen elkövetett, szaporodó erőszakos események hatására – melyek korántsem korlátozódtak Sasunra, hanem a 19. század közepe óta az Oszmán Birodalom egész vidéki örmény lakosságának hétköznapijait meghatározták – az 1880-as években örmény forradalmi pártok alakultak. Genfben 1889-ben létrejött a *Hntchag* (A harang) nevű párt, melyet a párt újságjáról neveztek el. 1890-ben az orosz fennhatóságú Tifliszben megalakult az Örmény Forradalmi Szövetség (*Hay Heghaponkagan Tashnagsoutiun*), mely nem sokkal később az egyik legbefolyásosabb párttá nővi majd ki magát. Noha mindkét párt Örményországon kívül alakult meg, nem sokkal ezután az Oszmán Birodalomban, és ezen belül főleg az örmény tartományokban kezdett el tevékenykedni.⁴⁶⁶ Az örmény forradalmárok a sasuniak ellenállási lelkületét úgy értelmezték, mint örmény nemzeti szabadságvágyat, és megpróbálták a sasuni eseményeket a saját céljaikra felhasználni. De nem sikerült nekik nagyobb méretű forradalmi mozgalmat gerjeszteniük, épp ellenkezőleg: a sasuniak lázadása katasztrófába torkollott. Az oszmán kormány a dupla adóztatás elleni helyi lázadásból, a folyamatos túlkapasokból és bizonytalanságokból egy felkelést kreált, amit katonai túlerővel elfojtott, a népeiséget ezt követően lemészárolták, ami több ezer áldozatot követelt. Ez a túlzott eljárás azonban nemzetközi visszhangra lelt. Az európai nagyhatalmak tiltakoztak, magyarázatot kértek, majd átfogó reformokat követeltek, melyek arra lettek volna hivatva, hogy biztosítsák a keleti tartományokban élő örmények bizton-

⁴⁶⁵ Vö. még Quataert, Donald (1994): *The Age of Reforms, 1812–1914*. In Halil, İnalçık; Donald, Quataert (szerk.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge, 759–943. o., itt: 880. o.

⁴⁶⁶ Az örmény forradalmi pártok történelméről szóló angol nyelvű áttekintést nyújt Nalbandian, Louise (1963): *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, Berkeley / Los Angeles. Az ÖFSZ történetéhez ld. még Dasnabedian, Hratch (1989/1990): *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890/1924*, Milan. Az örmény nyelvű szakirodalom igen terjedelmes. A *Hntchag* történelméről különösen fontos: Gidour, Armen (1962–63): *Badmoutiun S. T. Hntchagian Gousagsoutian 1887–1962/63*, 2 kötet. Beirut; az ÖFSZ történelméről: Varantian, Mikayel: *H. H. T. Badmoutiun*, 2 kötet, Párizs, 1932 és Kairó, 1950. Az ÖFSZ bostoni archívumában található fontos források válogatásban jelennek meg, folyamatosan, vö. *Niuter HHT Badmoutian Hamar*, Beirut, 1984 ff.

ságát és védelmét. Ezek a reformok azzal is fenyegettek, hogy a helyi hatalmi viszonyok az ő javukra változnak, és – ami a központosítást szem előtt tartó oszmán állam számára még súlyosabb volt – megnyitják az utat a regionális autonómia előtt. II. Abdul-Hamid szultán végül 1895–96-ban megadta a választ az európai reformkövetelésekre: birodalomszerte több százezer örményt mészároltak le. Üzenet volt, birodalmon belülről és kívülről egyaránt, hogy ezután lehetőleg mindenki tartózkodjon az örmények javát szolgáló decentralizáló reformok napirendre tűzésétől.⁴⁶⁷

Az örmény forradalmárok rosszul mérték fel a helyzetet, nem számoltak azzal, hogy a sasuni hegyi gazdák – mint ahogy az oszmán-örmények többsége – nem voltak fogékonyak egy forradalmi mozgalomra. Kéréseik tisztán helyi jelleggel bírtak, és mint ilyenek, igen korlátozottak voltak. A pártkáderek ideológiai felépítménye idegen volt számukra. Nem egy újfajta rend megvalósításáért harcoltak, nem is az életfeltételek gyökeres megváltoztatásáért, csupán azért, hogy megvédje őket valaki a támadásoktól. Ezzel együtt tulajdonképpen a fennálló rend megőrzéséért küzdöttek, a helyi autonómiájuk megőrzéséért, melyet az oszmán központosítási politika újabb igényei és a kurd támadások új formája megzavart, és kibillentett egyensúlyi helyzetéből. Ilyen értelemben ellenállási törekvésük konzervatív jelleggel bírt.

Az örmény identitás kialakulásának összetevői

Az örmény forradalmárok csodálattal néztek fel a sasuniakra, rendíthetetlen szabadságharcosoknak tekintették őket. Ez több mítoszra vezethető vissza, melyeket a 19. században felelevenítettek, és melyek a forradalmi körökön túl is kihatottak, egészen napjainkig. A mítoszok több forrásból táplálkoztak, végül egy összképpé álltak össze, mely Sasunt bevehetetlen hegyi menedékként és a szabadság bátyájaként tüntette fel. Sasun lakosai ebben az ábrázolásban legyőz-

⁴⁶⁷ Az eseményekről szóló hivatalos oszmán beszámoló utánnyomata: Hüseyin Nâzım Paşa (1993): *Ermeni Olayları Tarihi*, Ankara; beszámoló az örmény forradalmárok szemszögéből: Roupen [Der Minasian] (1985): *Hay Heghapokhagani me Housbere*. 3 kötet, Beirut, 53–314. o.; a nemzetközi sajtó tudósításáról ld. pl. Kirakossian, Arman J. (szerk.) (2004): *The Armenian Massacres, 1894–1896. U.S. Media Testimony*, Detroit.

hetetlenek voltak, erősek és bátrak, ugyanakkor ősiek és tiszták, nemesek, szabadságszeretők, hajlíthatatlanok.

A legrégebbi eredetmítosz nem kifejezetten Sasunra vonatkozik, hanem Armeniára (Örményországra) általánosságban, a Bibliában leírt Ararát földjére, ahol Noé bárkája megfeneklett, és ahol egy új élet vette kezdetét a Földön. Armenia egyúttal a Paradicsom Földje, a bibliai Édenkert, az Eufrátesz és a Tigris forrásvidéke. Ez az emberiség bölcsőjéről alkotott bibliai kép kiegészül egy sajátosan örmény nemzeti eredetmondával.

A Kr. u. 5. században az örmény irodalom felvirágzott. Ez az évszázad ennek köszönhetően úgy vonult be a későbbiekben az örmény történetírásba, mint az „Aranykor”, melyet III. Drtad (Tiridates) örmény király tett lehetővé azzal, hogy 301-ben birodalma államvallásként felvette a kereszténységet, ezáltal Armenia lett az első keresztény állam.⁴⁶⁸ Ezzel a döntéssel Armenia különvált a térség országaitól, nyugaton a Bizánci Birodalomtól, keleten Perzsiától. A szomszédos nagy kultúrák által ihletett örmény istenségek világát leváltotta a kereszténység mint egységes és különálló vallás, melyet felvettek, majd következetesen átültettek. A kereszténység bizonyul majd az örmény történelem során az örmény identitás kialakulása és megőrzése kulcsának, főleg azokban a hosszú évszázadokban, amikor nem létezett önálló örmény államiság.

Az örmény identitás kialakulásának második fontos tényezője az örmény írásbeliség kiteljesedése volt mint liturgikus, irodalmi és közigazgatási nyelv. Ennek az előfeltételét Meszrob Masdoc tudós-szerzetes teremtette meg 405-ben, amikor Sahag örmény katolikosz (egyházfő) megbízatásából az örmény nyelv számára megalkotott egy saját ábécét, mely leváltotta a sok egymás melletti írásrendszert, melyeket az örmény nyelv addig használt. Az ábécé megalkotása után lefordították a Bibliát örmény nyelvre, majd a korai kereszténység számos írását, illetve a görög filozófia műveit is. Végül kibontakozott az 5. században egy önálló örmény irodalom és műveltség, melynek keretében az örmény történelmet rögzítették.⁴⁶⁹

Az Örmény nép története című munka (*Hayots Badmoutiun*) Movszesz Hore-naci (Chorenei Mózes) püspök tollából származik, aki jómagát Meszrob tanít-

⁴⁶⁸ Krikorian, Mesrob K. (2007): *Die Armenische Kirche*, Frankfurt a. M., 22–41. o.

⁴⁶⁹ Nichanian, Marc (1989): *Agés et usages de la langue arménienne*, Paris, I. rész.

ványának nevezte. Horenaci „története” csak egyike azon számos örmény krónikának, melyeket a 4–5. század óta lejegyeztek, és még csak nem is az első krónika. Mégis, mindezen művek közül Horenaci egyetemes krónikája az, amely évszázadokon keresztül nagyobb hatással volt az örmények történelemképére, mint bármely más krónika. Úgy is nevezik Movszesz Horenacit, mint „a történelem atyját” (*badmahayr*). Horenaci krónikájából sok epizód átkerült a szóbeli népi kultúrába. Mind a mai napig úgy tanítják Movszesz Horenaci elbeszélését az örmény iskolákban, mint „átörökített történelmet” – a tudományos történetírás mellett. Ezt a percepciótörténetet és hatástörténetet a korai 18. század óta megjelenő kritikai vizsgálatok se tudták megtörni, hiába teszik a mű keletkezését inkább a 8. vagy 9. századra (az 5. század helyett), arra hivatkozva, hogy csupán a 10. században következett be ennek a műnek a széleskörű recepciója.⁴⁷⁰ Movszesz a történetét „Nagy-Örményország családfájával” kezdi, ez a rész kitölti az első kötetet a krónika összesen három „könyvéből”.⁴⁷¹ Ebben az első könyvben Movszesz az örmény uralkodóházak és az örmény nép családfáját a bibliai Ádámra vezeti vissza, a bibliai adatokat kiegészíti ősi civilizációk különböző forrásanyagával, és összefonja ezeket az Ararát földjén élő örmény honalapító atyák tetteinek és harcainak beszámolójával.⁴⁷² A szerző ezután rátér a pogány örmény hagyomány szerinti teremtéstörténet elbeszélésére, melyet a bibliai teremtéstörténettel fűz össze.⁴⁷³ Az óörmény eredetmonda a Van-tó környékén elhelyezkedő történelmi örmény provinciákban és magán a Van-tavon játszódik. Ezekhez a területekhez tartozott nyugaton Sasun is. Movszesz Horenaci az örmények fennmaradásért folytatott küzdelmét beszéli el, melyet „a történelem atyja” a következő, sokat idézett szavakkal vezet be: „Ugyan kis nép voltunk, nagyon szűk határok közé zárva, hatalomban gyenge, és gyakran más birodal-

⁴⁷⁰ Sarkissian, A. O.: „On the Authenticity of Moses of Khoren’s History.” *Journal of the American Oriental Society*. 1940/60/1. 73–81. o.; Robert W. Thomson (2003): *Moses Khorenats’i, History of the Armenians. Translation and Commentary on the Literary Sources*, átdolgozott kiadás, Ann Arbor (első kiadás: 1978).

⁴⁷¹ Az idézetek az első német fordításból vannak: *Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens*. Aus dem Armenischen übersetzt von Dr. M. Lauer. Regensburg, 1869.

⁴⁷² Uo., 6–51. o.; vö. még vállalkozásának és ábrázolásmódjának az indoklását az elején, uo., 2–6. o.

⁴⁷³ Uo., 51–52. o.

maknak alávetve, mégis találni sok bátor tettet, melyet a mi országunkban vittek véghez, és melyek méltónak bizonyulnak arra, hogy feljegyezzék őket [...]”.⁴⁷⁴

A Szaszna dzrer eposz

A sasuni mítosz tulajdonképpen egy olyan hősi regére vezethető vissza, melynek történelmi és elbeszélte helyszínét Sasun képezi. E történetet ugyanitt, Sasunban őrizték meg és terjesztették évszázadokon keresztül. Ez az örmény nemzeti eposz, a Szaszna dzrer (Sasun őrültjei, magyarul még A sasuni daliák), leginkább az egyik része, a Sasuni Dávid miatt vált híressé. Ennek az eposznak a történelmi gyökerei a 8. századra vezethetők vissza. Az arabok először a 630-as években jelentek meg örmény területen. Lassacskán ugyan meghódították az örmény fejedelmeket, de nem vonták őket közvetlen uralmuk alá, hanem némely fejedelmet helytartónak nyilvánítottak ki. Mindez a 8. század elején megváltozott, amikor Örményországot – amely továbbra is az örmény fejedelmek igazgatása alatt állt – szorosabban összekapcsolták a Kalifátussal. Az örmények fellázadtak, a lázadást leverték. A következő években az örmény népességet nyilvántartásba vették, emiatt jelentős mértékben növekedtek az adóterhek, melyekből a további hadjáratokat akarták finanszírozni. Ettől érthető módon csak fokozódott az örmény lakosság elégedetlensége. A 8. század vége felé szaporodtak a Kalifátussal szembeni felkelések, meg az egymással rivalizáló fejedelmek közötti hatalmi harcok is (leginkább a Pakradounik [Bagratidák] és Mamigionianok között). A 9. század közepére Ashot Pakradouni végül autonómiára tett szert, és átvette az uralmat a többi fejedelem fölött.⁴⁷⁵

A sasuni nemzeti eposz keretét az arab uralom adja, témáját pedig az örmények négy nemzedéken átívelő, arabok elleni harca képezi.⁴⁷⁶ Az eposz négy ciklusból áll, minden egyes ciklus középpontjában egy adott nemzedék főhőse áll. Az első

⁴⁷⁴ Uo., 4. o.

⁴⁷⁵ Egy rövid áttekintést nyújt Bournoutian, George A. (1993): *A History of the Armenian People*, Costa Mesa, 1. kötet, 8. fejezet; vö. még Blankinship, Khalid Yahya (1994): *The End of the Jihād State. The Reign of Hisbām ibn `Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, New York.

⁴⁷⁶ Újabb kutatások, európai nyelveken: Kouymjian, Dickran; Der Mugrdchian, Barlow (szerk.) (2013): *David of Sassoun: Critical Studies on the Armenian Epic*, Fresno; Yeghiazaryan, Azat (2008): *Daredevils of Sasun: Poetics of an Epic*, Costa Mesa.

ciklus azt beszéli el, ahogy Covinar, népének megmentéséért, vállalja az áldozatot, és feleségül megy az idős bagdadi királyhoz. Ebből a frigyből két fiúgyermeke születik, Szanaszár és Baghdaszár (Baltazár). Szanaszár Sasun erődjében otthonra talál. A második ciklus Szanaszár három fiának a sorsát követi nyomon. Mher, az Oroszlán – az elsőszülött –, emberfeletti erővel bír. De utódra sokáig kell várnia, míg aztán két fia is születik. Dávid nevű utódjának születéséért a saját életével kell megfizetnie – ahogyan azt az angyal is megjövendölte, mely örököszt ígért neki. A másik fiúnak más az édesanyja, mégpedig „Egyiptom királynéja”, és a két fivér, Sasuni Dávid és Mszra Melik („Egyiptom királya”) halálos ellenségként állnak egymással szemben.

A harmadik ciklus Sasuni Dávidról szól, ez képezi az eposz fő részét. Elbeszéli, ahogy a gyermek Dávidot nagybátyja és gyámja, Ohan, a hegyekbe küldi, nehogy saját édesapjának a helyére igényt tartson. Dávid ezután összebarátkozik a vadállatokkal, és páratlan erőre tesz szert, mely makacsságával és hiányzó önuralmával párosítva félelmet kelt a környezetében. Végül Dávid megtudja, ki volt tulajdonképpen az édesapja, és úgy dönt, hogy megszerzi magának a jogosan járó hatalmat, és megszabadítja Sasunt az egyiptomiaktól. A két fivér és vetélytárs éveken át harcol egymással, míg Dávid meg nem öli Mszra Meliket.

A negyedik, záró ciklus Dávid fiáról szól, az ifjú Mherről, aki édesapjához és nagyapjához hasonlóan mérhetetlen erővel rendelkezik. Az ifjú Mher saját édesapja ellen támad, mire az apai átok hatására egy sziklába zárva kell megvárnia, hogy az idő lejártával ismét előjölessen, hogy rendbe hozza a szétesett világot.

Az eposz szájhagyomány útján terjedt, szinte ezer éven át. A fékezhetetlen Sasuniak történetét csupán 1873-ban jegyezte le Karekin Szrvantszdjantsz püspök. Szrvantszdjantsz (1840–1892) a 19. század második felében többször is ellátogatott az Oszmán Birodalom örmény provinciáiba az örmény egyház kiküldetésében, illetve az örmény közösség (millet) világi képviselőjeként. Útjai során feljegyzéseket készített, melyekből több néprajzi-irodalmi műve is merített. A szájhagyomány útján terjedő történetek írásbeli rögzítése hozzátartozott néprajzi kutatómunkájához. Amikor Sasunban és a szomszédos Muş-síkságon felfigyelt erre a hősi eposzra, addig folytatta a keresést, míg nem talált valakit, egészen pontosan Grbo gazdát, aki a történetet teljes egészében ismerte. Elsőként az ő változatát jegyezte le Szrvantszdjantsz, muşi dialektusban, és 1874-ben ki is adta. Ezt további változatok és részváltozatok követték, melyeket szintén lejegyzett, és melyeket

aztán 1939 után a Szovjet-örmény Tudományos Akadémia egy háromkötetes összkiadásban meg is jelentetett.⁴⁷⁷

Az eposz – pontosabban annak harmadik, fő része, a Sasuni Dávidról szóló ciklus – népszerűsége csak nőtt, míg 1902-ben megjelent a történet Hovhannesz Thumánján feldolgozásában. Thumánján (1869–1923), más néven „Lori bárdja”, kora egyik legismertebb írójának számított. Többek között – a német Grimm testvérekhez hasonlóan – terjedelmes mesegyűjteménye révén vált híressé.⁴⁷⁸ A sasuni eposzt az ő feldolgozása után számtalan más nyelvre is lefordították.

Kisajátítások

A sasuni mítoszt a 20. század elején az örmény forradalmi mozgalom politikai célokból kisajátította magának. Roupen Der Minasian, aki pártkáderként és harcosként (*fedayi*) maga is élt egy ideig Sasunban, később hétkötetes emlékiratai révén vált híressé. Egy örmény forradalmár emlékei című írásába beleszó egy teljes kötetnyi történetet, mely nem személyes élményein alapul, hanem a sasuni szabadságharcot beszéli el. Roupen itt Sasun ősi és mitikus helyszínére is utal, úgymint hegyi erőd, erődítmény és menedék. Az oszmán-örmények akkori harcát a szabadságért és túlélésért Roupen közvetlenül összekapcsolja „Sasun örültjeinek” harcával az arab uralom ellen. Azáltal, hogy összefonja a korábbi forradalmárok és fedayik élményeit a saját visszaemlékezéseivel, egyúttal a nyomdokaikba is lép. Leírásaiban és jellemzéseiben újra meg újra a sasuni eposz motívumait idézi, vagyis áttételesen ezeket a tulajdonságokat használja fel a fedayik – és végeredményben saját maga – jellemzésére. Roupennél a forradalmárok – mintegy *pars pro toto* – az egész népet szimbolizálják, az epikus hősök erényei így az egész örmény népre vetülnek rá.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Gosdantian, Emma A. (1979): *Karekin Srvantsdians. Gyanke yev kordzounecoutiune*, Jereván.

⁴⁷⁸ Bardakjian, Kevork B. (2000): *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500–1920*, Detroit, 180–182. o.

⁴⁷⁹ Vö. részletesebben Hartmann, Elke (2015): *Shaping the Armenian Warrior: Clothing and Photographic Self-Portraits of Armenian fedayis in the Late 19th and Early 20th Century*. In Ulbrich, Claudia; Wittmann, Richard (szerk.): *Fashioning the Self in Transcultural Settings: The Use and Significance of Dress in Self-Narratives*, Würzburg, 117–148. o.

Sasun mítoszának és lakóinak jellemzőit nagyon találóan összesűríti a címadó melléknévi főnév, a *dzur*. Szó szerinti fordításban ez a szó azt jelenti: görbe, nem egyenes. Ez itt úgy értendő, mint nem áramvonalas, nem hozzáigazított, nem hódol be, nem szelídíthető meg; ilyen értelemben hajlíthatatlan, akaratos, önfejű, makacs, csökönyös, mérhetetlen szabadságvágygal rendelkező, megvesztegethetetlen, tiszta, ősi, hamisítatlan, vad, a durva hegyvidékkel harmóniában. A legyőzhetetlen szabadságvágyhoz párosul egy másik tényező, az önmagán túlmutató erő és vakmerőség, mely valójában a saját, korlátozott erőt meghaladó túlélési akarat megnyilvánulása.

Sasun mítosza két motívumot köt egymással össze: a makacs kitartást, az ellenállást bármilyen szervezéssel és meghódítással szemben, illetve a kezdet motívumát, mely a pogány örmény eredetmítoszt és a bibliai hagyományt, teremtéstörténetet is magába foglalja. Sasun eposza tele van bibliai utalásokkal, a leglátványosabb talán a Dávid név választása. Dávid ellenfele, a góliátszerű, hatalmas vetélytárs, „Egyiptom királya” pedig egyszer csak fáraóként jelenik meg, mintegy Izraellel áll szemben. Az eposzt szellemek és tündérek tarka serege népesíti be, így teremtvén meg a kapcsolódást a pogány hagyományokhoz és a természethez, mely az örmény teremtéstörténet szerint minden élet forrása. Az eposz hősiessége – mint ahogy a fedayiké is, akik ezt az eposzt és ezt a mítoszt áttemelik a saját korukba – nem az a fajta hősiesség, mely terjeszkedéseket vagy új kalandokat akar. Sasun hősiessége nemes egyszerűségével a túlélésről szól, arról, hogy a folyamatosan fenyegető idegen túlerővel szemben hogyan lehet egyenes gerinccel, behódolás nélkül megmaradni. Így hát az eposz a hőseit nem úgy nevezi, hogy sasuni „bátrak”, „erősek” vagy „merészek”, hanem úgy, hogy sasuni ősrültek (Szaszna Dzrer), akik megingathatatlanok.

Aktualizálás

Az örmény Sasun nem létezik többé. Az első világháború alatt, amikor az Oszmán Birodalomban élő örmények népiirtás áldozataivá lettek, a sasuni örményeket deportálták. Az örmény oldalon ismételten az ÖFSZ forradalmárai harcoltak fegyvereikkel. Úgy határoztak – noha sok helyi vezető hevesen tiltakozott ez ellen –, hogy erejükkel Sasunra, a híres erődre összpontosítanak,

és a Muş-síkságot feláldozzák. A környéken élő több ezer örmény velük együtt a sasuni hegyekbe húzódott vissza. Eleinte a sasuni örményeknek még sikerült ellenállniuk az őket körülvevő oszmán hadak támadásának. Amikor azonban elfogyott a lőszerük, és felélték élelmiszer-tartalékaikat is, összeomlott a védelem. A forradalmi káderek menekülőre fogták, és orosz területre távoztak. A népesség nagy része elpusztult,⁴⁸⁰ aki pedig túlélte az eseményeket, Astarag és Talin keleti örmény régiókban telepedett le.

Az örmény Sasun nem létezik többé, de mítosza továbbra is él. Szovjet-Örményországban is rendelkezésre állt ez a mítosz, a szovjet rezsimmel szemben, amikor Kevork Emin (1919–1998) megírta a híres Sasuniak táncát (*Sasountsineri bare*).⁴⁸¹ A Szovjetunió összeomlása után ismét elővették, amikor az Azerbajdzsán elleni háborúban Hegyi-Karabah örmény enklávé (Arcah) játszotta a hajlíthatatlan, mindennek ellenálló, hősiességű hegyi erőd szerepét – és az ÖFSZ Roupén Egy örmény forradalmár emlékezetei című írását osztogatta a harcosoknak.

Sasun mítoszának politikai aktualizálása nemcsak a valóságot rövidíti meg, hanem a mítosz komplexitását is csorbítja. Az Oszmán Birodalom kései időszákaiban a különböző népességcsoportok körében a nemzeti öntudat legfeljebb csak csírájában volt meg, és sokkal kevésbé volt kifejllett, mint ahogy ez utólagos vizsgálatok alapján tűnik. Ráadásul az Oszmán Birodalomban élő örmények egy adott birodalmi keret közt éltek, mely egyszerre több szinten kínált viszonyítási pontot az önazonosuláshoz. A legjelentősebb vonatkoztatási keretet a helyi közösség, a falu, a régió és a saját hitközség jelentette. Efölött egy jóval elvontabb mértékegység állt, az állam. Még nagyon a kezdetén álltak az örmények annak, hogy egy lehetséges nemzet jelentse számukra a kulturális-politikai egységet és a viszonyítási keretet.

Az örmény forradalmárok 1894-ben és 1904-ben is tévesen mérték fel a helyzetet, amikor azt hitték, hogy Sasun hegyi gazdálkodói készen állnak egy forradalmi megmozdulásra – az örmény lakosság többsége se volt még fogékony erre. A sasuniak szándékai pusztán helyi jelleggel bírtak, és nagyon korlátozottak voltak. Idegen volt számukra a pártkáderek ideológiai felépítménye. Nem az új rendért küzdöttek, nem is az életfeltételeik gyökeres megváltoztatásáért, hanem pusztán azért,

⁴⁸⁰ Két ellentétes megközelítés: Roupén: *Hay Heghapokhagani me Hishadagnere*. 7. kötet, 49–122. o.; Daronetsi, Aghan (1966): *Badaskhanadounere Daroni Yeghernin*, San Francisco.

⁴⁸¹ Bardakdjian: *Reference Guide*. 229–230. o.

hogy megvédjék magukat a támadásokkal szemben. Tulajdonképpen a fennálló rendet akarták konzerválni, és a helyi autonómiájukat, melyet megbolygattak az oszmán központosító politika újabb kívánalmai és az újfajta kurd támadások. Ilyen értelemben tehát ellenállásukban konzervatívnak kell őket tekinteni.

Az örmény közösségen belül a modern nemzetté válás bizonyos egységesítést jelentett; az átmeneti és vegyes formákat – mint amilyenek az arab, kurd vagy török nyelvű örmények, vagy a látszólag iszlám hitre áttért, rejtőzködő örmények – igencsak nehezen lehetett besorolni. A modern nemzetek kialakulásához vezető folyamatok erősebb elhatárolódást vontak maguk után. Korábban létformák és világnézetek kölcsönhatásban álltak egymással, ami ritkán járt konfliktusok nélkül; „vegyes formák” sokasága jellemezte a társadalmat, nem pedig „tisztá formák” homogenitása. A 19–20. századi sasuniak valós hétköznapi élete jelentősen eltért attól a képtől, amit a mítosz nemzeti átértelmezése a sasuni lakosokról felvázolt. Sasun örmény lakossága igenis elarabosodott, elkurdosodott vagy eliszlamiszkodott volt. Tulajdonképpen pont az ellenkezőjét képezték annak, mint amit eredeti és valós örményként elképzelték, vagy mint ahogy a mítosz ezt leírja. A ma is oly közkedvelt sasuni néptáncokon és népviseleteken, melyek a sasuni mítoszt profán módon testesítik meg, a sasuni örmények és az ottani kurdok egyaránt osztozkodtak.

Ez a plurális látásmód – mely az egyént a másokkal való kapcsolatban és konfliktusban is úgy látja, mint aki másokkal kölcsönhatásba lép – abban a népi eposzban is megnyilvánul, mely a sasuni mítosz gyökere. Sasuni Dávid és Mszra Melik, a népi eposz főszereplői, testvérek. Ezáltal a hegyi erőd szembeszökő tulajdonsága épphogy nem az elszigeteltség és nem a lezárttság, mint ahogy azt várnánk. Pontosan ellenkezőleg, a szabadságot nem elhatárolódás révén őrzik meg, hanem a másikkal való kapcsolódásban. Csak úgy lehet megőriznünk azt, ami a sajátunk, ha folyamatosan alkalmazkodunk, tapasztalatot cserélünk és gyarapodunk ideiglenesen velünk egy helyen tartózkodó emberek révén, szomszédaink, sőt ellenfeleink révén. Az erőd nem véd meg sem a kölcsönös viszonyulástól, sem attól a kihívástól, hogy folyamatosan sűrűdjünk, összeütközzünk és változzunk. A megőrzést és az egyediséget az eposz is dinamikusan és másokkal kölcsönhatásban látta, ezt fogalmazza meg költői eszközökkel.

9. Családi arcképek: képforrások a kései Oszmán Birodalom társadalomtörténetéhez

Oszmán fotográfia és az „Isztambul-súlypontúság”

Az utóbbi időben egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a fotográfia mint tudományág iránt, és – általánosságban véve – mint a kultúr- és társadalomtörténet vizuális forrásanyaga iránt.

Az oszmán fényképészet semmi esetre sem tekinthető teljesen új jelenségnek. Újabban egyre több tanulmány és kiadvány jelent meg oszmán fényképészet tárgykorban, melyek a forrásgyűjteményt több szempontból vizsgálják. Számos munka különböző nézőpontból nyújt átfogó képet az Oszmán Birodalom fényképészetének történelméről és fejlődéséről.⁴⁸² Vannak tanulmányok, melyek az építészetről szóló fényképészetre és a modernség jelenségére fókuszálnak.⁴⁸³ Az Isztambulban működő legfontosabb és legbefolyásosabb fényképész stúdiók

⁴⁸² Çizgen, Engin (1987): *Photography in the Ottoman Empire 1839–1919*, Istanbul, 1987; El-Hage, Badr (2007): Les Arméniens et la photographie au Proche-Orient. In Khazindar, Mona; Chakour, Djamila; Monsel, Philippe (szerk.): *L’Orient des photographes Arméniens*, Paris, 11–19. o.; Micklewright, Nancy (2003): Late Ottoman Photography: Family, Home, and New Identities. In Shechter, Relli (szerk.): *Transitions in Domestic Consumption and Family Life in the Modern Middle East: Houses in Motion*, New York, 65–83. o.; Özendes, Engin (2013): *Photography in the Ottoman Empire 1839–1923*, Istanbul.

⁴⁸³ Çelik, Zeynep; Eldem, Edhem (szerk.) (2015): *Camera Ottomana: Photography and Modernity in the Ottoman Empire 1840–1914*, Istanbul; Shaw, Wendy (2009): „Ottoman Photography of the Late Nineteenth Century: An ‘Innocent’ Modernism?” *History of Photography*, 2009/33. 1. 80–93. o.

egy részével érdekesítő tanulmányok foglalkoznak.⁴⁸⁴ Az orientalizmus ugyan csak egy jól ismert témakör, melyre előszeretettel reflektálnak az oszmán fényképészet kapcsán.⁴⁸⁵

E tanulmányok többsége főként Isztambulról szól. Ez alól az ún. „Isztambul-súlypontúság” alól (ahogy ezt a jelenséget Edhem Eldem nevezte) olyan, az utóbbi időben egyre nagyobb számban megjelenő albumok képezik a kivételt, melyek egy város, régió vagy egy népcsoport történelmi képsorait gyűjtik össze, ezzel megteremtve az adott helynek vagy az adott közösségnek a színes lenyomatát. Mindazonáltal e kötetek (különösen azok, melyek Anatóliáról szólnak⁴⁸⁶) jóval inkább városok, régiók, tájak, életek, népességszerkezet és egy már nem létező *életvilág* fényképészeti emlékei, mintsem elemző tanulmányok. Ez különösen igaz Anatóliára vonatkozóan. Hasonló regionális kivételt jelent Jeruzsálem és a Szentföld.⁴⁸⁷

Ábrázolás és önarckép az identitáskeresésben és a megemlékezésben

Ha megnézzük, hogy mit ábrázolnak a fényképek, számos olyan témát és motívumot láthatunk, melyek a legtágabb értelemben vett „portré” fogalmába tartoznak. Egy igen fontos területet képez – átvitt értelemben – a tájak és a városok

⁴⁸⁴ Özendes, Engin (1998): *Abdullah Frères: Ottoman Court Photographers*, Istanbul; Öztuncay, Bahattin (1992): *James Robertson: Pioneer of Photography in the Ottoman Empire*, Istanbul; Öztuncay, Bahattin (2003): *The Photographers of Constantinople: Pioneers, Studios and Artists from 19th century Istanbul*, Istanbul.

⁴⁸⁵ Behdad, Ali; Gartlan, Luke (szerk.) (2013): *Photography's Orientalism: New Essays on Colonial Representation*, Los Angeles; Jacobson, Ken (2007): *Odalisques and Arabesques: Orientalist Photography 1839–1925*, London; Özendes, Engin (2007): *From Sébah & Joaillier to Foto Sabah: Orientalism in Photography*, Istanbul; Woodward, Michelle L. (2003): „Between Orientalist Clichés and Images of Modernization: Photographic Practice in the Late Ottoman Era.” *History of Photography*, 2003/27. 4. 363–374. o.

⁴⁸⁶ Vö. pl. Köker, Osman (szerk.) (2009): *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallar ve Vital Cuinet'nin İstatistikleri ve Anlatımlarıyla Bir Zamanlar İzmir*, Istanbul.

⁴⁸⁷ Nassar, Issam (2006): „Familial Snapshots: Representing Palestine in the Work of the First Local Photographers.” *History & Memory*, 2006/18. 2. 139–155. o.; Sheehi, Stephen (2016): *The Arab Imago: A Social History of Portrait Photography, 1860–1910*, Princeton.

ábrázolása; az oszmán tartományok városainak látképe gyakori motívumként jelent meg képeslapokon. Isztambul esetében az új épületek és a modern város szintén gyakran megjelentek a fényképeken, nem csak a történelmi emlékeket rögzítették.

A szűkebb értelemben vett portréfényképészet családokat és egyéneket örökített meg. Mivel a fényképészet mint művészeti ág a kor új és „modern” vívmányának számított, az oszmán fényképészek is azokkal az alapkérdésekkel foglalkoztak munkáikban, melyeket a modernitás okozta változás és a modernizáció folyamata hozott magával. A fényképészet átfogó témájaként tekinthetünk az ábrázolásra és az önábrázolásra egyfelől mint modern jelenségre, másfelől mint olyan jelenségre, amikor a hagyomány keresi a helyét és jelentőségét az új rendben. Az önazonosságot és a hitelességet ebben a kontextusban keresték,⁴⁸⁸ e keresésnek a kifejezőeszközei pedig az egyéni portrék és a családi fényképek voltak.

Mikor a fényképészet megfizethetőbbé vált, az önábrázolás és önkifejezés folyamatával nemcsak az uralkodó osztály foglalkozott, hanem különböző osztályok és az alsó néprétegek különféle szegmensei számára is elérhető lett. Amennyiben a modernitás és a modernizáció egyik központi jellemzője a hagyományos rend megzavarása, illetve egy új vonatkoztatási rendszer keresése – vagyis egy olyan korszakról van szó, amikor minden mozgásban van, illetve amikor az értékek és normák gyorsan változnak –, úgy a gyökerét veszített népszerűség nagy részére is jellemző egyfajta térbeni elszakadás. Ezáltal a fényképészet eszközzé válik, mely segít megtartani a kapcsolatot a távolra szakadt személyekkel, legyen szó egyszerű földrajzi távolságról, mely legalább elméletben táplálja a reményt egy majdani viszontlátás iránt, vagy legyen szó időbeli távolságról – ez utóbbi esetben nincsen semmiféle esély a visszatérésre. A fotográfia számos kérdésköre – önkifejezés, identitáskeresés és önábrázolás – mellett az emlékezés különböző aspektusai váltak a fényképezés kulcsdimenzióivá.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ Baleva, Martina: „Revolution in the Darkroom: Nineteenth-Century Portrait Photography as a Visual Discourse of Authenticity in Historiography.” *Hungarian Historical Review*, 2014/3. 2. 363–390. o. 2014; Graham-Brown, Sarah (1988): *Images of Women: The Portrayal of Women in Photography of the Middle East 1860–1950*, London.

⁴⁸⁹ Természetesen ezek a megfigyelések nem korlátozódnak a Közép-Kelet fényképészetére, hanem egyaránt érvényesek számos más régióra is, bármennyire különböznek egymástól, mint pl. Németország és India, és éppen ezért általánosíthatóak. Az Oszmán Birodalmat

Családi portrék mint történelmi források

A társadalom- és kultúrtörténet forrásanyagaként szolgáló fényképek – különösen a családi portrék – nem helyettesíthetnek más jellegű forrásokat, legfőképp nem a nagy számú írott forrást. Mindazonáltal a fényképek betekintést adnak különféle jelenségekbe, és új szempontokat, kérdéseket és problémákat vehetnek fel, kiegészítvén a szöveges forrásokat.

Nagy számú családi portré létezik, ezek a családi élet különféle aspektusait ábrázolják. Amikor megkíséreljük kategorizálni az oszmán fényképeket, akkor egy lehetséges elemzés történhet a regionális és/vagy etnikai-vallási különbségek mentén. Számos mostanában publikált, nyomtatott vagy elektronikus formában megjelent album választja ezt a megközelítést, és egy bizonyos régióra koncentrálnak, a régió belül pedig egy adott közösségre.⁴⁹⁰ Egy efféle fényképalbum és a benne szereplő kiválasztott fényképek egy bizonyos népességcsoportot mutatnak be, gyakran hangsúlyt fektetvén tradicionális öltözkűkre, ezáltal az etnikai-vallási csoport jellemzően proto-nemzeti közösségként jelenik meg.

A Houshamadyan-gyűjtemény

Az a fényképválogatás, melyet példaként megvizsgálunk, és mely ennek a fejezetnek alapjául szolgál, egyetlen oszmán népességcsoportra koncentrálnak, jelen esetben az Oszmán Birodalomban élő örményekre. A fényképgyűjtemény egy kutatási projekthez, a Houshamadyanhoz kapcsolódik, mely az Oszmán Birodalomban élő örmények mindennapi életét és kultúráját szeretné rekonstruálni, és melyet 2010-ben Berlinben alapítottak internetes felületként.⁴⁹¹ A gyűjtemény magját azon örmény családok fényképei alkotják, akik szerte a világban élnek,

illetően, és különösképpen az oszmán-örményeket illetően ld. Masrsoobian, Armen T. (2015): *Fragments of a Lost Homeland: Remembering Armenia*, London.

⁴⁹⁰ A példák megtalálhatóak itt: <http://www.albanianphotography.net>; <http://circasvoices.blogspot.de/2014/09/pascalsebahs-ottoman-circassian.html>.

⁴⁹¹ Ld. fent, I. fejezet. Idevágó internetes oldalak: <http://www.houshamadyan.org/en/introduction/what-ishoushamadyan.html>; <http://www.houshamadyan.org/en/introduction/why-houshamadyan.html>.

és akiknek a szülei vagy nagyszülei oszmán területről származnak. A Houshamadyan Társaságnak az a feladata, hogy összegyűjtse és digitalizálja e családok archív felvételeit, és megossza ezeket az eddig még közzé nem tett, rejtve maradt forrásokat saját weboldalán (www.houshamadyan.org), illetve könyv formában publikálja is ezeket.⁴⁹² A szétszóródott családi felvételek összegyűjtése és a kollektív emlékezet töredezett darabkáinak egymáshoz illesztése lehetővé teszi, hogy az Oszmán Birodalmon belüli – népirtás előtti – örmény mindennapokról és kultúráról szélesebb képet kaphassunk. A magánfelvételek gyűjteményét számos fénykép gazdagítja, melyek könyvekből, úti beszámolókból, magazinokból, folyóiratokból és különféle újságokból származnak.

Mivel a Houshamadyan-gyűjtemény többnyire az oszmán örményekre fókuszál, így az ebben a fejezetben taglalt családi portrék csupán az Oszmán Birodalom népességének egy szegmensére fordítanak figyelmet, nevezetesen az örményekre. Azonban ebben az elemzésben az örményeket nem sajátos örmény világukban mutatjuk be, nem az etnikai-vallási identitásukból adódó különbségekre világítunk rá, összehasonlítva őket más oszmán közösségekkel. Ehelyett úgy tekintünk az örményekre, mint az oszmán társadalom nagy egészének egy részére. Talán majd egy jövőbeli tanulmány feltár jellemző különbségeket és hitbéli sajátosságokat, amikor az oszmán örmény családi portrékat összehasonlítja az oszmán zsidó, oszmán görög vagy különböző oszmán muszlim csoportok képeivel. Ezeknek a lehetséges kapcsolatoknak egy részét érinteni fogjuk vagy már érintettük ebben a fejezetben. Összességében elmondható, hogy a Houshamadyan-gyűjtemény több ezer örmény családi portréja reprezentatív képet nyújt a birodalom különböző régióiról csakúgy, mint a különböző társadalmi rétegekről. A fényképeken szereplő családok nemcsak a fővárosban, Isztambulban éltek, hanem szinte az összes oszmán tartományból áll rendelkezésünkre fénykép. Az ábrázolt családok között megjelennek a gazdagok, a szerény életvitelűek és a nagyon szegény családok is. A fényképek az élet különböző területeit, az eltérő társadalmi, kulturális és politikai nézeteket is megjelenítik, csakúgy, mint a tradíció és modernitás közötti skálán elhelyezkedő önábrázolás különböző formáit.

⁴⁹² Hartmann, Elke (szerk.): *Ottoman Armenians: Life, Culture, Society*, 2. kötet. Berlin (megjelenés előtt); Tachjian, Vahé (szerk.) (2014): *Ottoman Armenians: Life, Culture, Society*, 1. kötet. Berlin.

Családok és háztartások

Elsőként az ábrázolt családok méretére figyelhetünk fel. Néhány esetben találunk fényképeket a szűk családról, amelyeken csak az édesapa, az édesanya és 2–6 gyerek látható.⁴⁹³ Akadnak fényképek, melyeken csak az egyik szülő szerepel néhány, de nem az összes gyermekével, vagy csak a nagypapa jelenik meg egy gyerekekkel,⁴⁹⁴ de találtunk olyan képeket is, melyek csupán a család férfi vagy női tagját ábrázolják.⁴⁹⁵ A képek többsége népes családokat mutat be, három, négy vagy olykor akár öt generációt felölelően.⁴⁹⁶

Az együtt lefotózott, népes család nem jelentette szükségszerűen azt, hogy ők mind egy közös háztartásban éltek. Bizonyára voltak olyan alkalmak, amikor az egész család összejött, és a fényképen egy ilyen esemény pillanatát örökítették meg. A fényképek például olyan boldog együttlétek emlékeként is készültek, mint egy családi piknik.⁴⁹⁷ Érdekes módon az esküvők mintha nem tartoztak volna ezen alkalmak közé: a Houshamadyan digitális archívumában egyetlen olyan esküvői felvétel sem található 1915 előttről, mely esküvői mulatságot ábrázol a szélesebb családi körrel, netán a falubéliekkel vagy akár a *maballe* közös-

⁴⁹³ Pl. <https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/jamgochian-collection-usa.html>, Melkon Jamgochian a családjával; Constantian család; <https://www.houshamadyan.org/oda/americas/nersesian-collection-usa.html>, család Tademből; <https://www.houshamadyan.org/oda/turkey/mgrdichian-collection-tr.html>, Kltian család; <https://www.houshamadyan.org/en/oda/armenia/vorperian-collection-arm.html>, Malatya, 1890-es évek.

⁴⁹⁴ Pl. <https://www.houshamadyan.org/oda/europe/gayda-collection-be.html>.

⁴⁹⁵ Pl. <https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/jorge-kurkdjian-collection-br.html>, Dischekenian család.

⁴⁹⁶ <https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/gloria-korkoian-collection-usa.html>, Kurkjian család, Der Matossian család; <https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/jamgochian-collection-usa.html>, család Agnban; <https://www.houshamadyan.org/oda/americas/jorge-kurkdjian-collection-br.html>, Kurkdjian család; vö. Lynch, Harry F. B. (1901): *Armenia: Travels and Studies*, London, 2. kötet, 221. o.; *Keghouni* (a velencei Szent Lázár-sziget mechtarista szerzetesei által szerkesztett örmény nyelvű szemle) 1905, 59. o.; Kévorkian, Raymond H.; Paboudjian, Paul B. (1992): *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide*, Paris, 235., 368., 369., 646. o.

⁴⁹⁷ Például: <https://www.houshamadyan.org/oda/europe/shukurian-collection-fr.html> az Atami és Erkelati családok egy neveshíri piknik során, vélhetőleg közvetlenül az első világháború után.

ségekkel együtt. Az esküvői felvételek általában csak magát az ifjú párt örökítették meg, lásd. 1. és 2. kép.⁴⁹⁸

Nyilvánvalóan számos eltérés van vallás, társadalmi osztály és vidéki avagy városi népeesség szempontjából, nem is említve a számtalan vallási közösséget. A fényképek rávilágítanak ezekre a kérdésekre, remélhetőleg az újabb kutatások majd további részletekkel fognak szolgálni.

Valószínűleg a *post mortem* fotózás jelenti a legfontosabb műfajt, ha a széleskörű családokat bemutató fényképeket vizsgáljuk, ráadásul ezekre a *post mortem* fényképekre találjuk a legtöbb példát. Bahattin Öztuncay állítása szerint a *post mortem* fényképek „nagyon ritkák” voltak az Oszmán Birodalomban, ellentétben Amerikával és Európával, ahol ez elterjedt szokás volt. „A konzervatív muszlimok rossz szemmel nézték az élő emberek portréit; az elhunytak fényképeit egyenesen lehetetlennek tartották” – magyarázza. Majd hozzáteszi: „A fennmaradt oszmán *post mortem* fényképfelvételek egyike sem muszlimokról készült. Ráadásul e felvételek ritkasága azt jelzi, hogy a nyugati stílusú *post mortem* fényképek iránt kicsi volt az érdeklődés a görög, örmény és zsidó közösségekben is.”⁴⁹⁹

Míg a rendelkezésemre álló gyűjteményt alapul véve semmilyen általánosítást nem tudok nyújtani az oszmán görögökről vagy zsidókról, legalább az Oszmán Birodalomban élő örmény közösségről elmondható, hogy *post mortem* és temetkezési fényképeket számos oszmán örmény család készíttetett szerte a birodalomban. A Houshamadyan-gyűjtemény számos példát tartalmaz, olyanokat, mint amilyen a 3. képen is látható.⁵⁰⁰ Ezek a felvételek rituálék voltak. Az elhunyt-

⁴⁹⁸ Néhány példa: <https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/miscellaneous-usa.html>, Kaboulian/Najarian, Masoumian/Kaboulian; <https://www.houshamadyan.org/oda/americas/arslanianberberianarakelian-collection-usa.html>, Berberian/Arakelian; <https://www.houshamadyan.org/oda/americas/kasabachgetoor-collection-usa.html>, Arshalous és Yervant Kasabashian.

⁴⁹⁹ Öztuncay, Bahattin (2015): *The Origins and Development of Photography in Istanbul*. In Çelik, Zeynep; Eldem, Edhem (szerk.): *Camera Ottomana: Photography and Modernity in the Ottoman Empire 1840–1914*, Istanbul, 66–105. o., ld. különösen 99. o.

⁵⁰⁰ <https://www.houshamadyan.org/oda/americas/toumajan-collection-usa.html>, *post mortem* Mahdesi Avedis Toumajan 1895 körül. További példák találhatóak: <https://www.houshamadyan.org/oda/europe/andreassian-collectionfr.html>, temetés Sivasban 1910; Vartouhi Andreassian (leánykori neve: Achbayan) temetése Sivasban, 1913 előtt; Meridjan Ansourian temetése Sivasban, 1923; 1890 körüli temetés; Anna Zallakian temetése Sivasban,

1. kép: Boghos Kaboulian és Rebecca Najarian esküvői fényképe, Agn/Eğın, 1898 körül (Kaboulian-gyűjtemény, USA / Houshamadyan)

2. kép: Arshalous Kasabashian (szül. Shahabian) és Yervan Kasabashian esküvői fényképe, Şabinkarahisar, 1908 (Kasabach- és Getoor-gyűjtemény, USA / Houshamadyan)

at elhelyezték a koporsójába, vagy egy székre ültették. Az utóbbi esetben az elhunytat olyan ruhába öltöztették, mely kifejezte rangját és megbecsültségét,⁵⁰¹ már amennyiben ez érvényes volt az elhunytira. A család és a háztartás tagjai az elhunyt körül helyezkedtek el, meghajtva fejüket az elhunyt édesapa vagy édesanya felé, látványosan gyászoló, olykor sirató testtartásban.

3. kép: Post-mortem fotográfia Mahdesi Avedis Toumajanról, Gürü (Toumajan-gyűjtemény, Southfield, MI, USA / Houshamadyan).

feltehetőleg 1920–21-ben; <https://www.houshamadyan.org/oda/americas/miscellaneous-usa.html>, gyerek temetése Agnban, 1910 körül; <https://www.houshamadyan.org/oda/europe/miscellaneous-fr.html>, Kavedjian gyűjt., Djknavorian temetése Orduban, 1905–1906; Khatchig Vartian temetése Orduban, 1913; stb.

⁵⁰¹ Boghosian, Sarkis (1998): *Iconographie Arménienne*, Paris, 2. kötet, 250–251. o.: Hagop Shahinian post mortem fényképe, aki Sivas képviselője volt az első oszmán parlamentben, készült Sivasban, 1898-ban.

A személyek és generációk száma, akik e különleges alkalmakkor összegyűltek, hogy jeles eseményekről emlék, vagyis családi portré készüljön, a háztartások méretére enged következtetni. A nagyon szűk családokról vagy egy szülő-gyerekről készült fényképek szinte kizárólag Isztambulból vagy a legfontosabb városi központok egyikéből származnak. Ezek a fényképek nyugati stílusú, jómódú családokat mutatnak be (vesd össze a fentebb említett példákkal). Ezzel szemben a tartományokból származó családi portrék többsége három (vagy ennél több) generációt ábrázol, vélhetőleg sok kisebb családot tömörítve egy háztartásban. A demográfiai tanulmányok gyakran feltételezik, hogy egy akkori átlagos háztartás öt főből állt.⁵⁰² Mégis akadnak utalások arra vonatkozóan, hogy az oszmán és ezen belül az oszmán örmény háztartások olyan társadalmi egységet alkottak, mely számos szűk családot foglalt magába. Ezt a társadalmi egységet feltehetően a *pater familias* alkotta, feleségével és gyerekeikkel, beleértve a nős fiaik feleségeit és gyerekeit, akik mind egy asztalnál gyűltek össze, és akik a családi üzletet is együtt bonyolították. Ezidáig nem készült a háztartásokról olyan tanulmány, mely a háztartások méretével, belső struktúrájukkal és gazdasági helyzetükkel foglalkozik, mint ahogy a kelet-anatóliai tartományokban élő számtalan közösség között lévő feltételezett különbségekkel sem foglalkoztak még.⁵⁰³ Erre a kérdésre a családi felvételek biztosan nem szolgálnak egyértelmű válaszokkal, de legalább utalnak egy kutatási területre, mely további vizsgálatot érdemel, amennyiben meg szeretnénk érteni a késő oszmán társadalomban a családot és a háztartást, mint a társadalmi szerkezet alapelemeit; elképzelhető, hogy a birodalom különböző vallási közösségei esetén ezek eltérnek.

Ahhoz, hogy megértsük, hány fő alkotott egy családot, segítséget nyújthatnak az örmény népiirtás túlélőitől származó hétköznapi tárgyak is, melyeket maguk-

⁵⁰² Quataert, Donald (1994): *The Age of Reforms, 1812–1914*. In İnalcık, Halil; Quataert, Donald (szerk.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2. kötet, 759–943. o., ld. különösen 785. o.

⁵⁰³ Elsősorban Nyugat-Anatóliával kapcsolatban ld. Duben, Alan (1985): „Turkish Families and Households in Historical Perspective.” *Journal of Family and History*, 1985/10. 1. 75–97. o.; az oszmán palesztinokról ld. Schmelz, U. O. (1990): *Population Characteristics of Jerusalem and Hebron Regions according to Ottoman Census of 1905*. In Gilbar, Gad G. (szerk.): *Ottoman Palestine, 1800–1914*, Leiden, 15–67. o.; az arab provinciákról ld. Doumani, Beshara (szerk.) (2003): *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender*, Albany.

kal vittek a menedékhelyükre: például egy fakanál-készlet, merőkanállal. Ezt a készletet általában a család otthonának bejáratánál akasztották föl, ahol a kanalak száma megegyezett a háztartást alkotó személyek számával; a család számára az étel elosztását szolgáló merőkanál a pater familiast testesítette meg.⁵⁰⁴ Ma már számos keleti oszmán tartományból származó kanál látható az Örmény Néprajzi Múzeumban (Sardarabad), illetve a mai Örmény Köztársaságban, Jerevánban található Örmény Történelmi Múzeumban. Ezek alapján olyan családi egységekre következtethetünk, melyet inkább 8–10 fő alkotott, semmint a feltételezett átlagos öt fő.

Ennél a hipotetikus megfigyelésnél jóval informatívabbak azok a szavakban kifejtett hozzáfűzések, melyek a (keleti) tartományokban élő örmény és muszlim háztartások esetlegesen eltérő méreteire utalnak. Itt olyan megjegyzésekre gondolunk, mint amelyet a nem-muszlimokra kiterjedő sorozásról szóló vitában érvként vetettek fel 1909-ben. A toborzási törvény felmentést adott azon frissen besorozott katonáknak, akik családjaik egyedüli kenyérkeresői voltak. Az örmény hozzászólók azt kifogásolták, hogy ezt a rendeletet döntően a szűk családot alkotó muszlim háztartásokra alkalmazták. Az örmények (és még általánosabban a keresztények) nagyobb, kiterjedtebb háztartásokban éltek, ahol mindig akadt másik férfi, hogy a besorozott katona kenyérkereső szerepét átvegye, és így az nem kaphatott felmentést.⁵⁰⁵

Öltözet, megjelenés és póz

A családi portrék társadalmi, kulturális és bizonyos mértékig politikai szempontok alapján történő elemzése nyújtja vélhetőleg a legtöbb eredményt. Ezekre leginkább a megjelenés, a póz, az öltözködés és a kiegészítők utalnak. Mivel ezek a fényképek minden bizonnyal nem természetes leképezései a valóságnak, sokkal

⁵⁰⁴ Személyes beszélgetés Svetlana Poghosyannal, az Örmény Néprajzi Múzeum tudományos igazgatóhelyettesével, Sardarabad, 2013. július 11-én; Marutyán, Harutyun (2001): Wood. In Abrahamian, Levon; Sweezy, Nancy (szerk.): *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*, Bloomington / Indianapolis, 101–112. o., ld. különösen 107–109. o.

⁵⁰⁵ Kalpakdjian, A. (1909): „Votch-Islamnerou Zinvorakroutian Shourch.” *Jamanag*, 1909. október 9. (24. Ramazan 1327), 1. o.

inkább gondosan elrendezett beállítások, így ezek a felvételek azt árulják el nekünk, hogy az ábrázolt család és az egyes családtagok hogyan ábrázolták és hogyan akarták láttatni magukat. A fényképek tehát énképekről mesélnek, továbbá külső elvárásokról. Így a fényképek közvetetten felfednek egyfajta mentalitást és életmódot.

A családi portréfotók különösen tisztán mutatják meg, milyen társadalmi, kulturális és politikai kereteken belül tudták elképzelni magukat, amit öltözködéskön és számos különbségen keresztül kinyilváníthattak, akár generációnként vagy nemeként megosztva, ugyanazon családon belül. Egy agni (eğini) örmény család felvételén, mely a Harputi-síkságon készült, számos generációval és különböző öltözködési stílussal találkozhatunk (4. kép).⁵⁰⁶

4. kép: Örmény család Agnból/Eğinből
(Jamgochian-gyűjtemény, USA / Houshamadyan)

⁵⁰⁶ <https://www.houshamadyan.org/oda/americas/jamgochian-collection-usa.html>.

Az idősebb és fiatalabb generációk képviselői – az ülő idős házaspár a kép közepén (első generáció), a nagypapa ölében lévő kisgyerek és az első sorban ülő két fiú – viselik a leghagyományosabbnak nevezhető öltözetet. Az ölben tartott gyerek egy világos és sötét csíkos anyagból készült ruhában van (amit manusának hívnak), ez széles körben elterjedt volt az egész régióban. Az idős családfő és az előtérben látható két fiúunokája selyemövel díszített ún. entarit (tunikát) visel félhosszú kabáttal, lábukon papucs van. Az idős ember fején fez látható, mely 1829-ben a tanzimat-reformok révén az oszmán hivatalnokok számára kötelező viselet lett, és így el is terjedt a birodalomban.⁵⁰⁷ A modern állami hivatalnokok és a polgárok általános öltözeke – a fez mellett – egy európai szabású szalonkabát volt. A fényképen a szülők mögött három fiú áll, akik ún. „stambuli” zakót és fezt viselnek. Az édesanya szőrmével díszített kabátja, illetve a fiatalabb nő ruhájának anyaga és gazdag hímzése bizonyos fokú jómódról tanúskodnak.

Ahogy a férj és a fiúk fezei arra utalnak, hogy viselőik az állami bürokrácia világához kapcsolódnak, úgy az asszony szőrme díszítésű kabátja – amellet, hogy jómódot jelez – elárulja, hogy kapcsolatban álltak kereskedőkkel, akik Anatólia és annak keleti szomszédai között mozogtak.⁵⁰⁸ Hasonló stílusú kabátokat láthatunk más fényképeken is, ilyeneket általában gazdag távolsági kereskedők vagy városi előkelőségek hordtak. Gyakran az utóbbiak csoportjába tartoztak a legtehetősebb városi kereskedők, akik jótékony mecénásként tűntek fel, majd a reformkorszakban megválasztották őket az újonnan megalkotott politikai bizottságokba.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Quataert, Donald: „Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829.” *International Journal of Middle East Studies*, 1997/29. 3. 403–425. o., ld. különösen 403. o.

⁵⁰⁸ Ennek a felöltőnek a regionális elterjedése és a társadalmi jelentése, ld. Badrig, Arakel (1967): *Haygagan Daraz. Hnakuyn Jamanagnerits Mintchev Mer Orere* [Örmény viselet. Az ókortól napjainkig], Jereván, 43., 33–34., 39. o., táblák: 67, 39 és 53; a mintákról ld. Avakian, Nazig (1983): *Haygagan Joghovrtagan Daraze (XIX t.-XX t. szigizp)* [Örmény népviselet, 19. század–20. század eleje], Jereván, 46. o., vö. a függelékben található fényképekkel, 33., 31.a és b. ábrák; az Örményországon áthaladó nagy kereskedelmi útvonalokról és jelentőségükről a tradicionális öltözékekkel kapcsolatban ld. Avakian: *Haygagan Joghovrtagan Daraze*. 18. o.

⁵⁰⁹ Vö. az itt található képeket: Kévorkian; Paboudjian: *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman*. 212. (sívri-hisari távolsági kereskedők) és 525. (A konstantinápolyi pátriárka és később az örmény apostoli egyház katolikosza) Khrimian Hayrig, vani notabilitásokkal. Az első

Az édesapával ellentétben az idősebbik fiú, aki feleségével a szülei mellett ül, testhez simuló nadrágot és európai szabású mellényt és zakót visel pantalló vagy entari helyett, fején fezt hord. Édesanyjával ellentétben, akit színes, csíkos és mintás selyemövel átkötött tradicionális ruhában láthatunk, a fiú feleségének öltözete (ahogy az összes fiatalabb hölgy családtag öltözete is) európai befolyásra vall. Az anyagok és a szabások itt mind „európaiak” – ellentétben a nyugati örmény területek tradicionális öltözkéivel –, ezek a 19. század folyamán szervesen beépültek a keleti örmény hagyományos viseletbe (és később jól kivehetően néhány nyugati örmény viseletbe is).⁵¹⁰ A családot egy szőnyegekkel és függöny-nyel díszített házfal előtt fényképezték le. Más képeken is tudatosan elrendezett hátterek láthatók, itt a szőnyegek helyett – vagy akár szőnyegekkel kombinálva – európai berendezést jelenítenek meg, mint például a közkedvelt kisasztalkákat és állóórákat.⁵¹¹

Az 5. képen látható, hogy a tradicionális öltözetek és az európai stílusú ruhák közti különbség nem (csak) a generációk mentén látszik, hanem egy adott generáción belül a nemek szerint is megoszlik: a családfő modern öltözködése és feleségének öltözete szemben áll egymással. Egy másik örmény családi képen, melyet a francia utazó, Thérèse Roussel készített 1913-ban, a családfő európai szabású, háromrészes öltönyben, bőrcipőben és feztben látható; a család női tagjai mindennapos viseletet, azaz fejkendőt és rövid fátylat hordanak a maga hétköznapi egyszerűségében, illetve az egyik kisgyerek szintén tradicionális kalapban látható.⁵¹² Egy déli örmény városi család további képén ennek az ellenkezőjét figyelhetjük meg. Az édesapa tradicionális csíkos tunikában mutatkozik, selyemövel a derekán, félhosszú felöltőben és feztben, fiai kisdíáként vannak öltözve, míg felesége és lánya európai ruhát visel, bár erre a lány egy aprólékosan megművelt hagyományos ezüst övet csatolt föl.⁵¹³

oszmán parlament örmény képviselőinek prozopogáfiai tanulmánya (1877–1878), mint az örmény tartományi előkelőség esettanulmánya ld. ebben a kötetben, 6. fejezet.

⁵¹⁰ Avakian: *Hayagan Joghovrtagan Daraze*. 25. o. és 11a és b ábrák.

⁵¹¹ Pl. Kévorkian; Paboudjian: *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman*. 212., 261. o.; Boghosian: *Iconographie Arménienne*. 2. kötet, 250., 251. o.; Yarman, Arsen (2001): *Osmanlı Saġlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Istanbul, 63. o.

⁵¹² *Le Tour du Monde* (francia utazási folyóirat) 1913, 550. o.

⁵¹³ Kévorkian; Paboudjian: *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman*. 62. o.

5. kép: A Kurkjian család kb. 1901-ben Agnból/Eğinből vagy Erzincanból/Yerzngából (Gloria Korkoian gyűjteménye, Dearborn, MI, USA / Houshamadyan)

Egy másik család, mely Sivas (Sebastia) régióból származik, társadalmi helyzetét és abban elfoglalt pozícióját teljesen eltérő módon ábrázolja. A kép háttérében európai bútorokat lehet megfigyelni. A családnak a kép szélén álló kisebbik fia némileg elkülönül a család többi tagjától. Iskolai könyveit a hóna alatt tartja, és tipikus iskolai egyenruhát hord. A könyv mintegy státusszimbólumként azt jelzi, hogy a diák modern iskolában tanul – ez az elem több más családi fényképen is fellelhető.⁵¹⁴ Ezt a gyereket leszámítva az egész család tradicionális, a régi-

⁵¹⁴ Pl. 6. ábra: <https://www.houshamadyan.org/oda/americas/gloria-korkoian-collection-usa.html>, Der Matossian család; <https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/piranian-collection-arg.html>, Piranian család, 1914; Kévorkian; Paboudjian: *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman*. 235., 496. o.

óra jellemző, láthatóan drága anyagból készült ruhát visel. Mindenki cipőt hord, beleértve a kisgyerekeket is.⁵¹⁵ A férfiak nadrágja kecskeszörből készült, melyet egy speciális szövési technikával tettek divatosná.⁵¹⁶ Úgy látszik, hogy a kifinomult készítési eljárás felemelte ezt a ruházati cikket, mely az Örmény-felföldön és Kurdisztánban élő vidéki elit számára mintegy státuszszimbólummá lett. Jó példa erre Musza bej képe, aki az egyik legbefolyásosabb kurd törzsi vezető volt Muş tartományban. 1889-ben rablással és emberrablással vádolták. Az első tárgyalás a tartományi bíróságon zajlott. Azonban Gülizar, az elrabolt örmény lány kapcsolatba került brit misszionáriusokkal, akik megosztották a történetét, mint a mártírság és ellenállás példáját. Ezáltal a lány ügye nemzetközi szenzációvá vált, esetét Isztambulban egy másik bírósági ügy keretében tárgyalták.⁵¹⁷ A tárgyalás során mindkét fél, Gülizar és Musza bej is képeslapokat jelentetett meg, melyeken az arcképük szerepelt, hogy támogatást és bevételt szerezzenek. Musza Bey egy újonnan készült, finom szövésű kecskeször öltözetben fényképeztette magát, amivel vagyonát és társadalmi helyzetét jelezte.

Musza bej öltözete a tartomány tradicionális viseletére vezethető vissza. Ezen a késő 19. és kora 20. századi fényképeken látható öltözékek magas színvonalú kézimunkáról tanúskodnak, ami arra enged következtetni, hogy ezeket a ruhákat különleges ünnepi alkalmakkor viselték – főleg annak ismeretében, hogy ebben az időben a tartományokban már széles körben elérhetőek voltak az olcsó, gyári anyagok.⁵¹⁸ Leginkább esküvőkön és más nagyobb ünnepségen készült fotókon látni embereket ilyen finoman megmunkált, tradicionális öltözékben.⁵¹⁹ Egy másik alkalom, amikor efféle öltözékben jelentek meg a fényképezőgép

⁵¹⁵ Kévorkian; Paboudjian: *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman*. 235. o.

⁵¹⁶ Shwartz-Be'eri, Ora (2000): *The Jews of Kurdistan: Daily Life, Customs, Arts and Crafts*, Jeruzsálem (először héber nyelven jelent meg, 1981-ben), 67–139. o.

⁵¹⁷ Şaşmaz, Musa (2003): *Kürt Musa Bey Olayı (1883–1890)*, Istanbul; Der Garabedian, Armenouhi (Kevonian) (1946): *Giulizar*, Paris; Kévonian, Arménouhie (2005): *Les noces noires de Gulizar*. Ford. Mouradian, Jacques. Marseille.

⁵¹⁸ Az 1838-as oszmán-angol kereskedelmi megállapodás választóvonalat képzett, mely megnyitotta az oszmán piacot az angol ipari termelés számára. (Shaw, Stanford J. és Shaw, Ezel Kural (1977): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2. kötet, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808–1975*, Cambridge, (Reprint 2002), 2. kötet, 122. o.; Quataert, Donald (1993): *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 92–104. o.

⁵¹⁹ Pl. Kévorkian; Paboudjian: *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman*. 481. o.

6. kép: A Matossian család Keghiben 1912 előtt, fényképész: Samuel H. Srabian
(Gloria Korkoian gyűjteménye, Dearborn, MI, USA /Houshamagyan)

lencséje előtt, az lehetett, amikor helyi viseletüket akarták megmutatni az európai utazóknak. Hogy mennyire tud egy ilyen öltözet olyan érzést kelteni, mintha múzeumban lennének, azt a Shadakhból származó asztalosok csoportos ábrázolása mutatja meg, akik munkájukat tökéletesen tiszta és kiváló állapotú – minden bizonnyal vadonatúj – öltözékben végzik.⁵²⁰

A külvilággal való kapcsolattartás

Ahogy ebből a néhány példából kitűnik, az öltözködés részleteiből rengeteg társadalomtörténeti információt olvashatunk ki. Mindazonáltal még sok kutatást kell elvégezni e téren. Az öltözködés révén kommunikált társadalom- és kultúrtörténeti információk teljes körű feltárásához az alkotóelemek átfogó ismerete szükséges. Fel kell tudni ismerni a gyártási technikák részleteit, beazonosítani a ruházati cikkeknel felhasznált anyagokat és más szöveteket, ezáltal az értéküket felbecsülni. Szükséges továbbá a különböző anyagok és minták részletes ismerete, regionális szempontok szerint és különböző (etnikai-vallási, társadalmi, hivatásbeli stb.) csoportok általi használata szerint. Bizonyos színek, minták vagy ruházati cikkek alapján meg kell tudnunk fejteni a társadalmi helyzetről, presztízsről, tisztségről, hitvallásról szóló üzeneteket. Röviden, ki kell olvasnunk minden jelentésréteget, amit az Oszmán Birodalom változatos öltözködése magában hordozott, és ami a kortársak számára közismert volt, illetve egyfajta tájékozódási pontot nyújtott.⁵²¹

⁵²⁰ Kévorkian; Paboudjian: *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman*. 553. o.

⁵²¹ Az örmény öltözködésről szóló néprajzi munkák közül Badrig: *Haygagan Daraz* nyújt jó megközelítést. Badrig gazdagon illusztrált albuma történelmi áttekintést nyújt az örmény öltözetről az antikvitástól a modern korig, majd ezt követi egy rész a különböző régiókról. Műve néprajzi tanulmányokon alapszik (a 19. századtól napjainkig), valamint az „emlékezés könyvében” (houshamadyan) található anyagokon; ez utóbbiakat a népiartást túlélő, száműzetésben lévő örmények gyűjtötték össze az elhagyott régiókról, városokról és falvakról. Badrig albumát jól kiegészíti Avakian: *Haygagan Joghovrtagan Daraze* című tanulmánya. Ugyan a 19. és a kora 20. századra korlátozódik, mégis ez a legfontosabb jelenlegi publikáció e témában. Öt nagyobb régióra bontja az örmény világot, részletesen leírja a különböző anyagokat és azok előállítását, számos rajzzal és sok ruházati cikkről készült fényképpel illusztrálja ezeket (mint az öltözék egyéni alkotóelemeit), szabásukat, színüket és mintájukat, fejfedőket, harisnyákat és cipőket, valamint kiegészítőket és ékszereket. A könyv végén

Ha alaposan szeretnénk megvizsgálni ezt a témát, akkor két további tényezőt kell figyelembe vennünk. Először is fontos tudatosítani, hogy az öltözködés az egyik legfontosabb kommunikációs eszköz volt, ami nemcsak az oszmán társadalmon belül hordozott jelentést, hanem üzenetértéke volt a világ számára is, az Oszmán Birodalom határain túl. Ez fokozottan igaz volt a fényképészetre. Az 1873-as Bécsi Világkiállításon az Oszmán Birodalom a saját regionális, etnikai és vallási diverzitását bemutatva jelent meg, a diverzitást egyfajta egységként fogva föl, melyet az oszmán állam fogott össze – és tett lehetővé. A kiállításra készített oszmán katalógust nagyalakú, illusztrált könyv formájában adták ki.⁵²² Ez az önábrázolás vizuálisan fogalmazódott meg, különféle viseleteket fényképeken keresztül mutattak be, a birodalom minden csoportja egyaránt helyet kapott a könyv oldalain. A valós életben ezek a különböző csoportok nemigen érintkeztek egymással, vagy csak nagyon ritkán, többnyire konfliktusok mentén, mint azt az alábbi eset is mutatja: a Van-tavon található Akhtamar-szigetről származó örmény szerzetest úgy ábrázolják, hogy jobb- és baloldalt két-két kurd

átfogó szójegyzék található, mely kiter a különböző régiók kifejezéseire is. Ld. még *Badgerakirk Haygagan Daraznerou* [Örmény viseletek albuma]. Beirut n.d. [1988], és Poghosyan, Svetlana (2001): *Costume*. In Abrahamian, Levon; Sweezy, Nancy (szerk.): *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*, Bloomington / Indianapolis, 177–193. o. Léteznek az Oszmán Birodalom lakosságának öltözködéséről szóló általános munkák is. Kezdetnek Koçu, Reşad Ekrem (1967): *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara szótára hasznos, mely átfogó képet nyújt a műszaki kifejezésekről és ugyancsak az anyagokról, a feldolgozási módokról, mintákról stb. A különböző textilekről és minőségükről néhány információ összeszedhető a már idézett Quataert: *Ottoman Manufacturing* c. munkából; vö. még Faroqhi, Suraiya; Neumann, Christoph K. (szerk.) (2004): *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Istanbul és Gürtuna, Sevgi (1999): *Osmanlı Kadın Giysisi*, Ankara köteteket. Általánosságban kijelenthetjük, hogy az elit öltözködését jobban kutatták, mint az „egyszerű emberét”, és a keletet – ez ugyancsak igaz az oszmán kutatás számos más területére is – javarészt továbbra is homály fedi az ország nyugati részéhez képest. Ez azt jelenti, hogy jóval kevesebb tudható a tartományokban élők öltözködéséről és öltözetüknek társadalmi jelentéséről, mint a főváros, Isztambul esetében. Véleményem szerint még mindig hiányzik egy összehasonlító tanulmány a különböző népcsoportok öltözködéséről egy adott régión belül. (vö. azonban Badrigot, aki összeveti az örmény öltözködést a Közép-Ázsiában élő szomszédos népek által viselt ruhatípusok összességével; Badrig: *Haygagan Daraz*, 82. ábra).

⁵²² Hamdi Bey, Osman; de Launay, [Victor] Marie (1873): *Les costumes populaires de la Turquie en 1873 (Elbise-i Osmaniyye)*, Konstantinápoly (reprint: Isztambul, 1999).

harcos fogja őt körbe.⁵²³ Az 1873-as oszmán (nép)viseleti album példája rávilágít arra, hogy az öltözködés – s még inkább a kiválasztott öltözetekről készült fényképek – mennyire alkalmasak arra, hogy közvetlenül és leegyszerűsítve mutassák be a politikai, társadalmi és kulturális életkörülmények és identitások közötti összetett kapcsolatokat.

A növekvő számú európai utazót, aki felkereste az oszmán tartományokat, nagyon izgatta az „eredetiség”, ezáltal a helyi ünnepek, szokások és az ottani emberek öltözködése. Ez a kíváncsiság részben azzal magyarázható, hogy a 19. századi európai kereszténység és európai misszionáriusok különösképpen érdeklődtek a Biblia és a Paradicsom földjén élő emberek iránt. Ez vélhetőleg abból az ősi keleti civilizációk iránti rajongásból fakadt, mely Európában a felvilágosodás kora óta jelen volt. Továbbá szerepet játszott benne a gyarmatosítók hozzáállása és előítélete is, mely a feltételezett oszmán, keleti vagy muszlim elmaradottságot igyekezett felkutatni. Bárhogyan is legyen, az európai utazók jelenlétükkel és érdeklődésükkel egyszerre váratlan és fontos szószólókká lettek a tartományok lakóinak gyakran nehéz helyzetével kapcsolatban. Ez különösen megfigyelhető volt a kelet-anatóliai felföldeken élő örményeknél. Az európai útikönyvekben található számtalan kép, mely a falusiak nyomorúságát mutatja, ebben az összefüggésben úgy is értelmezhető, mint amit Martin Schulze Wessel és Jörg Requate úgy nevez, hogy „felhívás Európához”,⁵²⁴ mégpedig politikai és pénzületi segítségért. A lefényképezett falusiak szánalomért esdeklő testtartása olykor beállítottnak tűnik, de rongyos ruhájuk és csupasz lábfejük igencsak valóságosak; ez a fajta valóság jelenik meg a fotóstúdiók fényképein.⁵²⁵ Még ha a fényképezés megfizethetővé is vált szélesebb körű társadalmi osztályok számára, a családi fotók továbbra is megmaradtak egyfajta státuszszimbólumnak a jól szituált városi lakosság számára. Ráadásul az öltözet, amelyben megörökítették magukat, egyfajta üzenet volt, melyben kifejezésre juttathatták saját vélt vagy óhajtott pozíciójukat. Ez a legtöbb vidéki számára megfizethetetlen luxus maradt.

⁵²³ Hamdi Bey; de Launay: *Les costumes populaires*. 320. o.

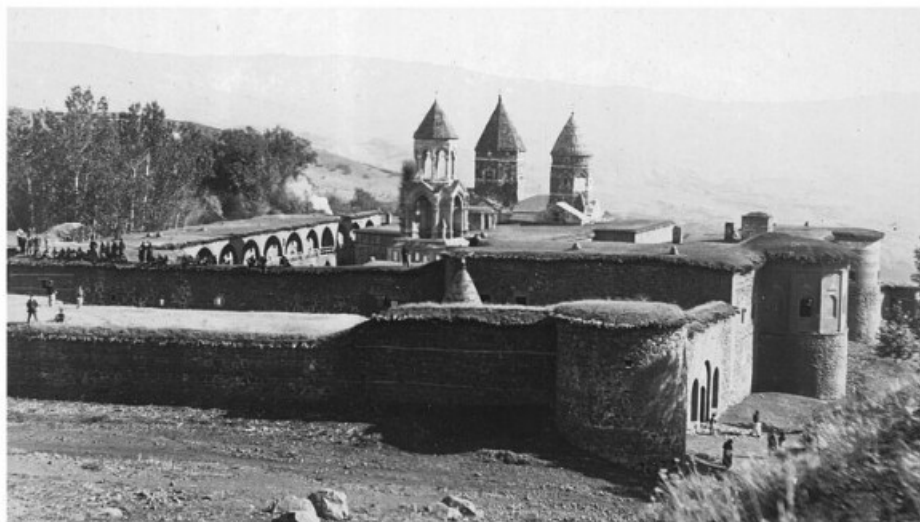
⁵²⁴ Schulze Wessel, Martin; Requate, Jörg (szerk.) (2002): *Europäische Öffentlichkeit: Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main.

⁵²⁵ Pl. Kévorkian; Paboudjian: *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman*. 486., 490., 491., 492. o. stb.

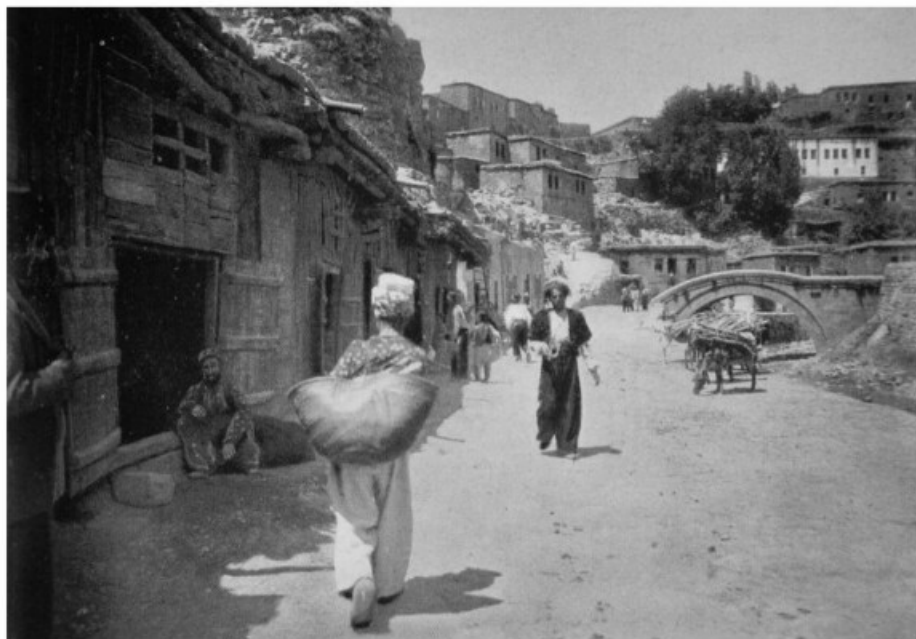
Az 1840-es évek óta Nyugat-Örményországot növekvő bizonytalanság és napi szintű erőszakos atrocitások jellemezték. Az orosz-oszmán háború óriási mezőgazdasági területeket pusztított el, örmény gazdák százezrei váltak földönfutóvá. A földek parlagon maradtak, és az elmaradt terménybetakarítás az 1880-as években helyi éhínségek sorát hozta magával. A megnövekedett társadalmi feszültségek végül az 1890-es években birodalomszerte az örmények mézszárlásába torkollottak. A célpontban a felnőtt férfiak álltak, indokolatlanul nagy arányban, ezáltal számos családot fosztottak meg a kenyérkeresőktől.⁵²⁶ Számos muszlim is átélte a szegénységet és az elnyomást. A Kaukázusból és a balkáni országokból elmenekült számos muszlimot az oszmán tartományokba telepítették be, nekik semmijük nem volt, ami biztosíthatta volna a megélhetésüket. Számptalan betelepített kurd ugyanúgy ki volt téve a felfegyverzett törzsek támadásainak, mint az örmények. A képeken látható földművesek rongyos ruhákat viselnek, amelyek valamelyest még árulkodnak hagyományos öltözködésük eredeti formájáról. Ugyanakkor ezek a ruhák nem tárnak fel semmiféle életstílust, hovatarozást vagy szemléletmódot, hanem kizárólag viselőik nyomorúságáról és az életben maradásért vívott mindennapi harcaikról tesznek tanúbizonyságot. Annak a lehetősége, hogy valaki az öltözetén keresztül fejezze ki magát, megmaradt a tehetőseknek, akik megengedhették maguknak, hogy megválasszák ruhájukat, öltözködésüket.

Összegzésül elmondható, hogy a családi fotók és az oszmán tartományok városainak és falvainak fotografikus ábrázolásai sokkal több lehetőséget rejtenek magukban, mint a rendelkezésünkre álló szöveges forrásanyagok egyszerű illusztrációi. Kiegészítik meglévő tudásunkat, különösen mikrotörténelmi szinten, és ösztönző hatással vannak a kutatásra.

⁵²⁶ Vö. ennek a könyvnek a 4. fejezetével.

A muşi Szent Karapet kolostor, az egyik legfontosabb oszmán-örmény zarándokhely
(forrás: Bodil Biørn gyűjteménye / Houshamadyan)

Bitlis/Bages, kb 1913: Városkép
(forrás: Victor Pietschmann, Durch kurdische Berge und armenische Städte, Bécs, 1940)

Urfá: Néhány örmény közéleti személyiség (forrás: Der Christliche Orient, 1904. május, Verlag der Deutschen Orient-Mission, Berlin / Houshamadyan)

Örmény fiatalok Hadjinból
(forrás: Bibliothèque Orientale-USJ / Houshamadyan)

Maraş, kb. 1911-12: Az amerikai "Central Turkey Girl's College"
(közép-törökországi Leányiskola) örmény diákjai
(forrás: Mihran Minassian gyűjteménye / Houshamadyan)

Verin Khokh falu (Harput/Kharpert tartomány), 1912: A falu koedukált
örmény iskolájának diákjai és tanárai
(forrás: Baxter családi gyűjtemény / Houshamadyan)

Iydeli/İğdeli falu (Yozgat tartomány), 1912: a Bartevidian iskola megnyitása
(forrás: AGBU Nubarian Library gyűjteménye / Houshamadyan)

Harput/Kharpert: Bakal Ovanes az élelmiszerüzlete előtt
(forrás: Vahé Haig, Kharpert yev anor vosgeghen tashde, New York 1959 / Houshamadyan)

Marash: Ruhafestők
(forrás: Mihran Minassian gyűjteménye / Houshamadyan)

1909 után már nem-muszlimokat is bevettek az oszmán hadseregbe.
A besorozott örmény katonák az oszmán Balkán-háborúkban vettek részt, majd pedig az
első világháborúban. Ezen a képen az Amasyából származó örmény katonák láthatóak.
(forrás: Mechitarista rend, Szent Lázár-sziget, Velence / Houshamadyan)

Armen Dadian Urfából (1894–1975), aki 1915-ben oszmán katonaként harcolt a gallipoli fronton (Dardanellák)
(forrás: Dadian családi gyűjtemény / Houshamadyan)

Mateos Zarifian (1894–1918), az örmény líra egyik jelentős képviselője az első világháború idején, az oszmán hadsereg tiszthelyettesi egyenruhájában
(forrás: Mateos Zarifian archívum, Bejrút / Houshamadyan)

Gumgum (Muş tartomány): *hamidiye* lovasság
(forrás: H.F.B. Lynch, Armenia. Travels and Studies, II. kötet, London, 1901)

A kurd *hamidiye* lovasság egyik csoportja
(forrás: H.F.B. Lynch, Armenia. Travels and Studies, II. kötet, London, 1901)

Semal falu (Sasun tartomány), örmény család.
(forrás: Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, Les Arméniens
dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide, Párizs, 1992.)

Muş tartomány, falusi lakosok a házuk előtt
(forrás: Bodil Biørn gyűjtemény / Houshamadyan)

Gülizar képeslapja (forrás: Edition Parenthèses)

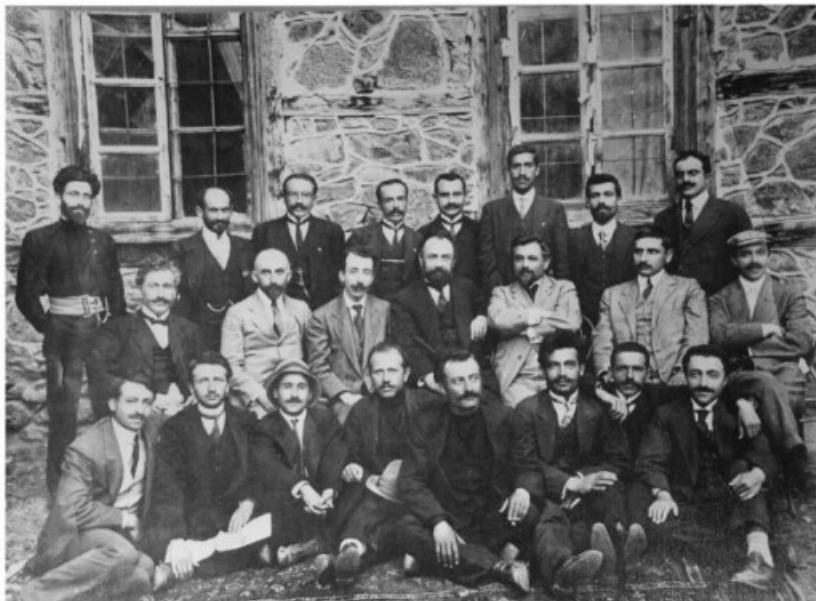
Musza Bey képeslapja (forrás: Edition Parenthèses)

Mihran Düz Bej (1817–1891), oszmán szenátor
(forrás: Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Isztambul, 2002)

Hagop Shahinian Efendi, Sivas oszmán képviselője, 1880 körül
(forrás: Sarkis Boghosian, *Iconographie arménienne*, II. kötet, Párizs, 1998)

Erzurum, 1914. augusztus: A 8. nemzetközi ÖFSZ
/Örmény Forradalmi Szövetség/ kongresszus résztvevői
(forrás: AGBU Nubarian Library gyűjteménye / Houshamadyan)

Andok hegység (Sasun tartomány), kilátás Gelyeguzan faluból
(forrás: Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, Les Arméniens
dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide, Párizs, 1992)

Sasuni falusi lakosok szántás közben
(forrás: AGBU Nubarian Library archívuma, Párizs / Houshamadyan)

Կարէկին Տշրվանտճյանց Եպիսկոպոս.

Karekin Szrvantsdzjantsz (1840, Van–1892, Isztambul)
(forrás: AGBU Nubarian Library, Párizs / Houshamadyan)

Forrás- és irodalomjegyzék

A. Kéziratok / levéltári források:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul (BOA)
[Oszmán Állami Levéltár]:

Sadaret:
A.}MKT.MHM.

Dahiliye Nezareti:
DH.EUM.EMN.
DH.İD.
DH.MKT.

Yıldız:
Y.EE.d.
Y.MTV.
Y.PRK.ASK.
Y.PRK.DH.
Y.PRK.MYD.

2. The National Archive, London (TNA) [Brit Állami Levéltár]:

Foreign Office:
FO 78/4332
FO 78/4333
FO 78/4334
FO 195/1300

3. Service historique de la Défense – Archives de la Défense,
Fonds de l'armée de Terre, Vincennes (SHD) [Francia Katonai Archívum]:

7 N: Rapports des attachés militaires :

7 N 1624

7 N 1625

7 N 1626

7 N 1628

7 N 1629

4. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (AA-PA)
[A Német Külügyminisztérium Politikai Archívuma]:

Türkei 139, Bd. 9, 12, 18, 19

Türkei 142, Bd. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 24, 27

Türkei 142 secr., Bd. 1

Türkei 148, Bd. 3

5. Bundesarchiv / Militärarchiv, Freiburg (BA/MA)
[Szövetségi Levéltár / Katonai Archívum]:

N65/ 11 (Nachlass Kaehler)

6. Eddig nem publikált vallomások:

Seropian, Moushegh Srpazan, Inkagensakroutiun, 4. kötet, 1916. január – 1917-
május, A Bibliothèque Nubar Archívuma, Párizs

Baghdasarian, Baghdasar Avedis, Verin Khokh kiughin houshamadyane, Ms, kivona-
tosan megjelent: [http://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/
vilayetofmamuratulaziz-harput/harput-kaza/voices/bagdasarbagdasarian.html](http://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/vilayetofmamuratulaziz-harput/harput-kaza/voices/bagdasarbagdasarian.html)

B. Jogszabályok, újságok, folyóiratok:

1. Oszmán:

Düstur, 1. sorozat, Konstantinápoly 1289-1295

Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayun,
Istanbul 1302 M. [1304 H.]

2. Örmény:

Hayrenik (Isztambul)
Horizon
Keghouni (Velence)
Masis
Mshag
Pountch
Yeprad (Aleppó)

3. Egyéb:

Le Tour du Monde
Osmanischer Lloyd

C. Internetes oldalak

(utoljára megtekintve: 2019.03.09.)

<http://www.albanianphotography.net>; <http://circasvoices.blogspot.de/2014/09/pascal-sebahs-ottoman-circassian.html>
<http://www.houshamadyan.org/en/introduction/what-is-houshamadyan.html>
<http://www.houshamadyan.org/en/introduction/why-houshamadyan.html>
<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-bitlispaghesh/kaza-of-moush.html>
<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetofmamurat-ulazizharput/harputkaza/economy/trades.html>
<http://www.houshamadyan.org/en/oda.html>
<http://www.houshamadyan.org/mapottomanempire.html>
<http://www.houshamadyan.org/themes.html>
<http://www.houshamadyan.org/themes/education-and-sport/schools.html>
<https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/gloria-korkoian-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/jamgochian-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/jamgochian-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/jorge-kurkdjian-collection-br.html>
<https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/miscellaneous-usa.html>

<https://www.houshamadyan.org/en/oda/americas/piranian-collection-arg.html>
<https://www.houshamadyan.org/en/oda/armenia/vorperian-collection-arm.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/americas/arslanianberberianarakelian-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/americas/gloria-korkoian-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/americas/jamgochian-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/americas/jorge-kurkdjian-collection-br.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/americas/kasabachgetoor-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/americas/miscellaneous-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/americas/nersesian-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/americas/toumajan-collection-usa.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/europe/andreassian-collection-fr.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/europe/gayda-collection-be.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/europe/miscellaneous-fr.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/europe/shukurian-collection-fr.html>
<https://www.houshamadyan.org/oda/turkey/mgrdichian-collection-tr.html>

D. Monográfiák és tanulmányok:

- [Moses von Chorene], *Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens*. Aus dem Armenischen übersetzt von Dr. M. Lauer, Regensburg 1869
- Abramson, Glenda, Haim Nahmias and the Labour Battalions: a Diary of two Years in the First World War, in: *Jewish Culture and History* 14 (2013), 18–32
- Abu-Manneh, Butrus, *The Islamic Roots of the Gülhane Rescript*, in: *Welt des Islams* 34 (1994), 173–203
- Aghan Daronetsi, *Badaskhanadounere Daroni yeghernin*, Beirut 1967
- Aghasi, Zeytoun yev ir shrtchannere, Beirut 1968
- Aghasian, Hagop, *Adrianubolso Hay kaghute*, Plovdiv 1935
- Agoston, Gabor, *Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries*, in: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994), 1/2, 15–48
- Akarlı, Engin, *The Problem of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II*, Diss. Princeton 1976
- Akbayar, Nuri (szerk. és ford.), *Sicill-i Osmani yahud tezkere-i meşahir-i osmaniye*, 6 kötet, Isztambul 1996
- Akçam, Taner, *Armenien und der Völkermord*, Hamburg 2004
- Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge 2008

- Aksan, Virginia H., Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century, in: Erik J. Zürcher (szerk.), *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, 21–39
- Alboyadjian, Arshag, *Badmutiun Hay Gesario*, 2 kötet, Kairo 1937
- Alboyadjian, Arshag, *Badmutiun Yevtogio Hayots*, Kairo 1952
- Alboyadjian, Arshag, *Musa Bey yev Giulizar*, in: *Jamanag (Isztambul) 1919.12.13./16. ff.*
- Alevor [P. Haroutiun Sarkisian], *Palou. Ir sovoruytner, grtagan ou matsagan vidjage yev parpare*, Kairo 1932
- Anderson, Matthew Smith, *The Eastern Question 1774–1923*, London stb. 1966
- Andrews, Peter Alford, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden 2002
- Antaramian, Richard E., *In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power, 1844–1896*, Diss., University of Michigan 2014
- ARF Bureau (szerk.), *Houshabadoun H. H. Tashnagtsoutian*, Boston 1950
- Arpee, Leon, *The Armenian Awakening. A History of the Armenian Church, 1820–1860*, Chicago és London 1909
- Artinian, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839–1863*, Isztambul 1988
- Artinian, Vartan, *The Formation of Catholic and Protestant Millets in the Ottoman Empire*, in: *Armenian Review 28 (1975)*, 3–15
- Astourian, Stephan H., *Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide. From Prejudice to Racist Nationalism*, in: Richard G. Hovannisian (szerk.), *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Detroit 1999, 23–49
- Astourian, Stephan H., *The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power*, in: Ronald Grigor Suny / Fatma Müge Göçek / Norman M. Naimark (szerk.), *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford stb. 2011, 55–81
- Auron, Yair, *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide*, New Brunswick / London 2009
- Avakian, Nazig, *Haygagan Joghovrtagan Daraze (XIX t.-XX t. szizp)*, Jereván 1983
- Aydın, Suavi / Verheij, Jelle, *Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800–1870*, in: Joost Jongerden / Jelle Verheij (szerk.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870–1915*, Leiden / Boston 2012, 15–54
- Aytar, Osman, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, Isztambul 1992
- Badgerakirk Haygagan Daraznerou, Beirut é.n. [1988]
- Badrig, Arakel, *Haygagan Daraz. Hnakuyñ Jamanagnerits Mintchev Mer Orere*, Yerevan 1967
- Baleva, Martina, *Revolution in the Darkroom: Nineteenth-Century Portrait Photography as a Visual Discourse of Authenticity in Historiography*, in: *Hungarian Historical Review 3 (2014) 2*, 363–90

- Bardakjian, Kevork B., *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920*, Detroit 2000
- Barigian, Haig / Varjabedian, Hovnan, *Badmutiun Surio Hay Dbaranneru, Aleppó 1973*
- Barsoumian, Hagop, *The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750–1850)*, in: Benjamin Braude / Bernard Lewis (szerk.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London 1982, 2. kötet, 171–184
- Barsoumian, Hagop, *The Eastern Question and the Tanzimat Era*, in: Richard G. Hovannisian (szerk.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2 kötet, New York 1997, 2. kötet, 175–201
- Bartov, Omer / Weitz, Eric D., *Introduction*, in: uő. (szerk.), *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Bloomington und Indianapolis 2013
- Bayraktar, Kaya, *Osmanlı devleti'nde ermenli kökenli bir bürokrat: Agop Kazazyan*, in: *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 58 (2010), 59–87
- Behdad, Ali / Luke Gartlan (szerk.), *Photography's Orientalism: New Essays on Colonial Representation*, Los Angeles 2013
- Berberian, Hourī, *Armenian Women*, in: Suad Joseph, *Afsāna Nağmābādī* (szerk.), *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures: Family, Law and Politics*, 2. kötet, Leiden stb. (Brill) 2003, 10–14
- Beylérian, Arthur, *“Krikor Odian (1834–1887): Un haut fonctionnaire ottoman. Homme des mission secrètes,” Revue du monde arménien moderne et contemporain* 1 (1994), 45–86
- Blankinship, Khalid Yahya, *The End of the Jihād State. The Reign of Hishām ibn ʿAbd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, New York 1994
- Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford 2005
- Bodurian, Mgrditch, *Hay hanrakidag*, Bukarest 1938–1939
- Boghosian, Haygaz M., *Sasouni Badmoutiun 1750-1918*, Jereván 1985
- Boghosian, Haygaz M., *Zeytouni badmoutiune 1409-1921 t.t.*, Jereván 1969
- Boghosian, Sarkis, *Iconographie Arménienne*, 2 kötet, Párizs 1998
- Boghosian, Yeprem, *Allahverdian kertasdane*, Bécs 1957
- Bosworth, C. E., *The Concept of Dhimma in Early Islam*, in: Benjamin Braude / Bernard Lewis (szerk.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 1. kötet, New York 1982, 37–51
- Bournoutian, George A., *A History of the Armenian People*, 2 kötet, Costa Mesa, CA 1993.
- Bozarslan, Hamit, *Histoire de la Turquie. De l'Empire à nos jours*, Párizs 2013
- Braude, Benjamin / Lewis, Bernard (szerk.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 kötet, New York / London 1982

- Bruinessen, Martin van, Agha, Sheykh and State, Utrecht 1978
- Cahen, Claude, Art. „dhimma“, in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, 2. kötet, 227–231
- Çark, Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453–1953*, Isztambul 1953
- Carmont, Pascal, *Les Amiras. Seigneurs de l’Arménie ottomane*, 2. kiadás, Párizs 1999
- Çelik, Zeynep, / Eldem, Edhem (szerk.), *Camera Ottomana: Photography and Modernity in the Ottoman Empire 1840–1914*, Isztambul 2015
- Chaturvedi, Vinayak (szerk.), *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*, London / New York 2000
- Çizgen, Engin. *Photography in the Ottoman Empire 1839–1919*, Isztambul 1987
- Çoker, Fahri, *Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler*, in: Murat Belge (szerk.), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Isztambul 1985, 5. kötet, 1200–1266
- Cooke, W. S., *The Ottoman Empire and its Tributary States, 1876* (Reprint: Amsterdam 1968)
- Cora, Yaşar Tolga, *Why Was Pastırmacı Khatchatur Efendi Killed? The Life of an Ottoman-Armenian Elite in Mid-19th-Century Erzurum/Karin*, in: Vahé Tachjian (szerk.), *Ottoman Armenians. Life, Culture, Society*, 1. kötet, Berlin 2014, 65–87
- Cronin, Stephanie (szerk.), *Subalterns and Social Protest: History from Below in the Middle East and North Africa*, London / New York 2008
- Cuinet, Vital, *La Turquie d’Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l’Asie-Mineure*, 4 kötet, Párizs, 1890–95
- Dabag, Mihran, *Katastrophe und Identität*, in: Hanno Loewy / Bernhard Moltmann (szerk.), *Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, Frankfurt a. M. / New York 1996, 177–235
- Dasnabedian, Hratch, H. H. *Tashnagsoutian gazmagerbagan garuytsi holovuyte*, Bejrut 1985
- Dasnabedian, Hratch, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutian 1890/1924*, Milánó 1989
- Davison, Roderic H., Art. „tanẓīmāt“, in: *Encyclopaedia of Islam*, második kiadás, 10. kötet, 201–209
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 2. kiadás, Princeton, New York 1973
- Davison, Roderic H., *The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*, in: Benjamin Braude / Bernard Lewis (szerk.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London 1982, 1. kötet, 319–337
- Davison, Roderic H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century*, in: *American Historical Review* 59 (1954), 844–864
- Demirhan, Pertev, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz. Das Lebensbild eines großen Soldaten. Aus meinen persönlichen Erinnerungen*, Göttingen 1960

- Der Garabedian (Kevonian), Armenouhi, Giulizar, Párizs 1946
- Derderian, Dzovinar, Mapping the Fatherland: Artzvi Vaspurakan's Reforms through the Memory of the Past, in: Vahé Tachjian (szerk.), Ottoman Armenians. Life, Culture, Society, 1. kötet, Berlin 2014, 144–169
- Derderian, Katharine, Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917, in: Holocaust and Genocide Studies 19 (2005), 1–25
- Deringil, Selim, The Well-Protected Domains, London / New York 1998
- Devereux, Robert, The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament, Baltimore 1963
- Doumani, Beshara (szerk.), Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender. Albany 2003
- Duben, Alan, Turkish Families and Households in Historical Perspective, in: Journal of Family and History 10 (1985)1, 75–97
- Duguid, Stephen, The Politics of Unity. Hamidian Policy in Eastern Anatolia, in: Middle Eastern Studies 9 (1973), 139–155
- Dündar, Fuat, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918), Isztambul 2001
- Dündar, Fuat, Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913–1918, Isztambul 2008
- Dzeron, Manoug B., Partchandj kiugh. Hamaynabadoum (1600–1937), Boston 1938
- El-Hage, Badr, Les Arméniens et la photographie au Proche-Orient, in: Mona Khazindar, Djamilia Chakour, Philippe Monsel (Hg.), L'Orient des photographes Arméniens, Párizs 2007, 11–19
- Eppel, Michael, A People Without a State. The Kurds from the Rise of Islam to the Dawn of Nationalism, Austin 2006
- Erickson, Edward, Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913, Westport 2003
- Erickson, Edward, Ordered To Die. A History of the Ottoman Army in the First World War, Westport 2001
- Faroqhi, Suraiya, (szerk.), Bread from the Lion's Mouth. Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities, New York / Oxford 2015
- Faroqhi, Suraiya / Neumann, Christoph K. (szerk.), Ottoman Costumes: From Textile to Identity. Isztambul, 2004
- Faroqhi, Suraiya, Geschichte des Osmanischen Reiches, München 2000
- Faroqhi, Suraiya, Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri, Cambridge 2001
- Faroqhi, Suraiya, Stories of Ottoman Men and Women, Isztambul 2002
- Findley, Carter V., Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789–1922, Princeton 1980

- Findley, Carter V., The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy, in: Benjamin Braude / Bernard Lewis (szerk.), Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York / London 1982, 1. kötet, 339–368
- Findley, Carter V., The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry, in: International Journal of Middle East Studies 3 (1972), 388–416
- Findley, Carter V., The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry, in: International Journal of Middle East Studies 1 (1970), 334–357
- Förschler, Silke, Die Aneignung der Orientalmalerei. Europäische Atelierfotografie in Nordafrika im 19. Jahrhundert, in: Lars Blunck (szerk.), Die fotografische Wirklichkeit. Inszenierung, Fiktion, Narration, Bielefeld 2010, 227–238
- Fortna, Benjamin C., Islamic Morality in Late Ottoman „Secular“ Schools, in: International Journal of Middle East Studies 32 (2000) 3, 369–393
- Foss, Clive, „The Atrocious Armenians of Van“. The Modern Turkish View, in: Richard G. Hovannisian (szerk.), Armenian Van/Vasurakan, Costa Mesa 2000, 245–258
- Frank, Susann, Chronik 1914–1918, in: Gerhard Hirschfeld / Gerd Krumeich / Irina Renz (szerk.), Enzyklopädie Erster Weltkrieg, Paderborn 2004, 1009–1018
- Friedmann, Yohanan, „Dhimma,“ in: Encyclopaedia of Islam, Three, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_26005
- Gavin, Carney, Imperial Self-Portrait: The Ottoman Empire as Revealed in the Sultan Abdulhamid II Collection's Photographic Albums Presented to the Library of Congress (1893) and the British Museum (1894), in: Journal of Turkish Studies 12 (1988), 3–25
- Geiss, Immanuel (szerk.), Der Berliner Kongreß 1878. Protokolle und Materialien, Boppard am Rhein 1987
- George, Joan, Merchants in Exile. The Armenians in Manchester, England, 1835-1935, Princeton and London 2002
- Georgon, François, Abdulhamid II – le sultan calife, Párizs 2003
- Ghazar-Tcharik, Garinabadum. Hushamadian Partsr Hayki, Bejrut 1957
- Ghazarian, H., art. „O dian, Kirkor Boghosi“, in: Hay sovedagan hanrakidaran, Jereván 1974–1987, 12. kötet, 578
- Gidour, Amen, Badmoutiun S. T. Hntchagian Gousagtsoutian 1887–1962/63, 2 kötet, Beirut 1962–1963
- Giragosian, A., Hay barperagan mamuli madenakrutian (1794–1967), Jereván 1970
- Göçek, Fatma M., Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire, New York stb. 1996
- Goltz, Colmar Freiherr von der, Bilder aus der türkischen Armee, in: Militär-Wochenblatt 1897
- Goltz, Colmar Freiherr von der, Denkwürdigkeiten, Berlin 1929
- Goltz, Colmar Freiherr von der, Der jungen Türkei Niederlage und die Möglichkeit ihrer Wiedererhebung, Berlin 1913

- Gosdantian, Emma A., Arevmdyan Hayasdani hayapnag vayreri veraperyal K. Srvantsdiansi gazmadz vidjagakroutiunnerits, in: Panper Hayasdani Arkhivneri 16 (1976) 2, 62–94
- Gosdantian, Emma A., Karekin Srvantsdians. Gyanke yev kordzouneoutiune, Jereván 1979
- Gradeva, Rossitsa, Rumeli under the Ottomans 15th-18th Centuries: Institutions and Communities, Isztambul 2004
- Gradeva, Rossitsa, War and Peace in Rumeli 15th to Beginning of 19th Century, Isztambul 2008
- Methodieva, Milena, Reform, Politics and Culture Among the Muslims in Bulgaria, 1878–1908, Diss. Princeton 2009
- Graham-Brown, Sarah, Images of Women: The Portrayal of Women in Photography of the Middle East 1860–1950, London 1988
- Griffiths, Merwin A., The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II. 1880-1897, Diss. University of California, Los Angeles 1966
- Gülsoy, Ufuk, Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri. Cizyeden Vatandaşlığa, Isztambul 2010
- Gürtuna, Sevgi, Osmanlı Kadın Giysisi, Ankara 1999
- H. A. [Hampartsoum Arakelian], Mer anelike, in: Mshag no. 49, 1917.03.07.
- Hagop Kosian, Smürnio Hayere, 2 kötet, Vienna 1899
- Hanioğlu, M. Şükrü, Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902-1908, Oxford stb. 2001
- Hanioğlu, M. Şükrü, The Young Turks in Opposition, New York stb. 1995
- Hartmann, Elke (szerk.), Ottoman Armenians: Life, Culture, Society. 2. kötet, Berlin (megjelenés előtt)
- Hartmann, Elke, "Havadarim Azke" ou Anor Yerespokhannere. Hayere Osmanyar Aratchin Khorhrtaranin Metch, in: Datev Hayakidagan Darekirk (Aleppo) 1 (2008), 144–206, itt 204
- Hartmann, Elke, Die Reichweite des Staates. Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit im Osmanischen Reich 1869–1910, Paderborn 2016
- Hartmann, Elke, Shaping the Armenian Warrior: Clothing and Photographic Self-Portraits of Armenian *fedayis* in the Late 19th and Early 20th Century, in: Claudia Ulbrich / Richard Wittmann (szerk.), Fashioning the Self in Transcultural Settings: The Use and Significance of Dress in Self-Narratives, Würzburg 2015, 117–148
- Hay Gamavorner 1914–1916, Petrograd 1916
- Heinzelmann, Tobias, Heiliger Kampf oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärflicht im Osmanischen Reich 1826-1856, Frankfurt am Main stb. 2004
- Heper, Metin, Center and Periphery in the Ottoman Empire, in: International Political Science Review 1 (1980) 1, 81–105
- Hewsen, Robert H., Armenia: A Historical Atlas, Chicago 2001

- Holborn, Hajo, *Deutschland und die Türkei 1878–1890*, Berlin 1926
- Hoogasian Villa, Susie / Kilbourne Matossian, Mary, *Armenian Village Life Before 1914*, Detroit 1982
- Hösch, Edgar, *Geschichte der Balkanländer*, München 2008
- Hourani, Albert, *Ottoman Reform and the Politics of Notables*, in: Uő. et al. (szerk.), *The Modern Middle East: A Reader*, London / New York 1993, 83–109
- Hovannisian, Richard G. (szerk.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2 kötet, New York / London 1997
- Hrant [Giurdjian], Krikor Odian (ir tere Azk. Sahmanatroutian metch), in: Mikayel Gazmararian (szerk.), Krikor Odian. *Sahmanatragan khosker ou djarer, tampanaganner maherou artiv krvadzner*, Isztambul 1910, S. իգ-լը [23–32]
- Hrant [Giurdjian], Krikor Odian, in: Mikayel Gazmararian (szerk.), Krikor Odian. *Sahmanatragan khosker ou djarer, tampanaganner maherou artiv krvadzner*, Isztambul 1910, S. է-Ժը [7–18]
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriâzamlar*, 3 kötet, Isztambul 1964
- İnalcık, Halil, Art. “imtiyâzât II. The Ottoman Empire”, in: *Encyclopaedia of Islam*, második kiadás, 3. kötet, 1179–1189
- Index Bio-Bibliographicus Notorum Hominum, Sectio armeniaca*, 1-4. kötet, Osna-brück 1982–1987
- Jacobson, Ken, *Odaliques and Arabesques: Orientalist Photography 1839-1925*, London 2007
- Jamgocyan, Onnik, *Les banquiers des sultans. Juifs, Francs, Grecs et Arméniens de la haute finance: Constantinople, 1650–1850*, Párizs 2013
- Jelavich, Barbara, *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge 1983
- Kafadar, Cemal, *The Myth of the Golden Age*, in: Halil İnalcık / Cemal Kafadar (Hg.), *Suleyman the Second and his Time*, Isztambul 1993, 37–48
- Kaligian, Dikran Mesrob, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908–1914*, New Brunswick / London 2011
- Kalousdian, Krikor H., *Marash gam Kermanig yev Heros Zeytoun*, New York 1934
- Kalpajdian, A., *Votch-Islamnerou Zinvorakroutian Shouritch*, in: *Jamanag 09 October 1909 (24. Ramazan 1327)*, 1
- Kampen, Wilhelm van, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II.*, Diss., Kiel 1968
- Karal, Enver Ziya, *Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly*, in Benjamin Braude / Bernard Lewis (szerk.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York / London 1982, 1. kötet, 387–400
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 9 kötet, Ankara 1995
- Karapetyan, Yeghiazar, *Sasoun: Azgagrakan nyuter*, Jereván 1962

- Karpat, Kemal H., *Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era*, in: Benjamin Braude / Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 kötet, New York / London 1982, 1. kötet, 141-169
- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985
- Kechriotis, Vangelis C., *The Greeks of Izmir at the End of the Empire*, Diss. Leiden 2005
- Kévonian, Arménouhie, *Gülizar'ın Kara Düğünü. Bir Kürt beyin tarafından kaçırılan Ermeni kızın gerçek hikâyesi*, Isztambul 2015
- Kévonian, Arménouhie, *Les noces noires de Gulizar*, Trans. Jacques Mouradian, Marseilles 1993, 2. kiadás, 2005
- Kévorkian, Raymond H. / Paboudjian, Paul B., *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la Veille du Genocide*, Párizs 1992
- Kévorkian, Raymond H., *L'enseignement chez les Arméniens de Cilicie. Un enjeu identitaire*, in: Raymond Kévorkian / Mihran Minassian / Lévon Nordiguian / Michel Paboudjian / Vahé Tachjan (szerk.), *Les Arméniens de Cilicie. Habitat, mémoire et identité*, Bejrut 2012, 87–95
- Kévorkian, Raymond H., *Le génocide des Arméniens*, Párizs 2006
- Kévorkian, Raymond, *The Armenian Genocide. A Complete History*, London / New York 2011
- Khadents, A., *Te intchou Giligetsin hayakhos tche yeghadz?*, in: *Yeprad (Aleppo)*, 1. évfolyam, Nr. 63 (1928.02.15.)
- Khmpabed Mushegh (Sasountsi) *Avetisiani houshere*, in: *Roupen, Hay Heghapokhagani me Hishadagnere*, 7. kötet, 47–122
- Kieser, Hans-Lukas, *The Ottoman Road to Total War (1913-15)*, in: Hans-Lukas Kieser / Kerem Öktem / Maurus Reinkowski (szerk.), *World War I and the End of the Ottomans. From the Balkan Wars to the Armenian Genocide*, London / New York 2015, 29–53
- Kirakossian, Arman J. (szerk.), *The Armenian Massacres, 1894–1896. U.S. Media Testimony*. Detroit 2004
- Klein, Janet, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford 2011
- Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967
- Kodaman, Bayram, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)*, in: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1979), 427–480
- Köker, Osman (szerk.), *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallar ve Vital Cuinet'nin İstatistikleri ve Anlatımlarıyla Bir Zamanlar Izmir*, Isztambul 2009

- Kosian, Hagop, *Partsr Hayk*, 2 kötet, Bécs 1925
- Kouymjian, Dickran / *Der Muğrdechian*, Barlow (szerk.), *David of Sassoun: Critical Studies on the Armenian Epic*, Fresno 2013
- Krämer, Gudrun, *Moving out of Place*, in: Peter Sluglett (szerk.), *The Urban Social History of the Middle East, 1750-1950*, Syracuse, NY 2008, 182–223
- Kreiser, Klaus, *Der osmanische Staat 1300-1922*, München 2001
- Kreß von Kressenstein, Friedrich Freiherr, *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin 1938
- Krethlow, Carl Alexander, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha. Eine Biographhie*, Paderborn 2012
- Krikorian, Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London, Boston 1977 [1978]
- Krikorian, Mesrob K., *Die Armenische Kirche*, Frankfurt a. M., 2007
- Kuran, Ercüment, *Küçük Said Paşa (1840-1914) as a Turkish Modernist*, in: *International Journal of Middle East Studies* 1 (1970), 124–132
- Launay, [Victor] Marie de / *Hamdi Bey, Osman, Les Costumes populaires de la Turquie / Elbise-i Osmaniyye*, Isztambul 1873 (Reprint: 1873 yılında Türkiye’de halk giysileri: *Elbise-i Osmaniyye*, ford. Erol Üyepazarcı, Isztambul 1999)
- Léart, Marcel [d.i. Krikor Zohrab], *La Question arménienne à la lumière des documents*, Párizs 1913
- Leo, Yergeri joghovadzu. *Dase hadorov*, 10 kötet, Jereván, 1966
- Lepsius, Johannes, *Der Todesgang des armenischen Volkes*, Potsdam 1930
- Levy, Avigdor (szerk.), *Jews, Turks, Ottomans. A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century*, Syracuse, New York 2002
- Levy, Avigdor, *Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, in: *Middle Eastern Studies* 18 (1982), 227–249
- Levy, Avigdor, *The Jews of the Ottoman Empire*, New Jersey 1994
- Levy, Avigdor, *The Officer Corps in Sultan Mahmud II’s New Ottoman Army, 1826-39*, in: *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), 21–39
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford stb. 1965
- Lewis, Bernard, *The Impact of the French Revolution on Turkey. Some Notes on the Transmission of Ideas*, in: *Journal of World History* 1 (1953), 105–125
- Libaridian, Gerard J., *What Was Revolutionary about Armenian Revolutionary Parties in the Ottoman Empire?*, in: Ronald Grigor Suny / Fatma Müge Göçek / Norman M. Naimark (szerk.), *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford stb. 2011, 82–112
- Lynch, Harry F. B., *Armenia: Travels and Studies*, 2 kötet, London 1901
- Mantran, Robert, *L’Etat Ottoman au XVIIe siècle: stabilisation ou déclin?*, in: uő. (szerk.), *Histoire de l’Empire Ottoman*, Párizs 1989, 227–264
- Mantran, Robert, *L’Etat Ottoman au XVIIIe siècle: la pression européenne*, in: uő. (szerk.), *Histoire de l’Empire ottoman*, Párizs 1989, 265–287

- Marsoobian, Armen T., *Fragments of a Lost Homeland: Remembering Armenia*, London 2015
- Marutyan, Harutyun, Wood, in: *Levon Abrahamian / Nancy Sweezy (szerk.), Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*, Bloomington / Indianapolis 2001, 101-112
- Matuz, Josef, *Das Osmanische Reich*, Darmstadt 1996
- McCarthy, Justin / Arslan, Esat / Taşkiran, Cemalettin / Turan, Ömer, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City 2006
- McCarthy, Justin, *Death and Exile*, Princeton 1996
- McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York / London 1983
- McDowall, David, *A Modern History of the Kurds*, London / New York 1997
- Mesrobian, Mesrob, Hay Yozghade, in: *Armen Tarian /Antranig Yerganian (szerk.), Badmakirk Yozgadi yev shrtchagayits (Kamirk) hayots*, Bejrut 1988, 52-57
- Micklewright, Nancy, *Late Ottoman Photography: Family, Home, and New Identities*, in: *Relli Shechter (szerk.), Transitions in Domestic Consumption and Family Life in the Modern Middle East: Houses in Motion*, New York 2003, 65-83
- Miller, Owen, *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire*, Diss. Columbia Univ. 2015
- Minakhorian, Vahan, 1915 tvagane. Arhavirki orer, Venedig 1949
- Minasian, Mihran, *Les photographes Arméniens d'Aintab et de la Cilicie. Bref aperçu*, in: *Raymond Kévorkian / Mihran Minassian / Lévon Nordiguian / Michel Paboudjian / Vahé Tachjian (szerk.), Les Arméniens de Cilicie. Habitat, mémoire et identité*, Bejrut 2012, 134-167
- Minassian, Mihran, *Tracking Down the Past: The Memory Book ('Houshamadyan') Genre. A Preliminary Bibliography*, in: *Vahé Tachjian (szerk.), Ottoman Armenians. Life, Culture, Society*, 1. kötet, Berlin 2014, 234-264
- Moltke, Helmuth von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin 1893
- Moreau, Odile, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du «Nouvel Ordre» militaire 1826-1914*, Párizs 2007
- Mudra, General der Infanterie a. D. [Bruno] von, Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz, in: [Schenck, Bruno (szerk.)], *Zum Gedenken an Colmar Freiherr von der Goltz, Kgl. Preuß. Generalfeldmarschall, Kaiserlich Ottomanischer Marschall*, Berlin [1936], 7-47
- Mühlmann, Carl, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Lipcse 1940
- Nakashian, Dr. Avedis, *Ayashi Pande*, Boston 1925
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley / Los Angeles 1963
- Nansen, Fridtjof, *Betrogenes Volk. Eine Studienreise durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes*, Lipcse 1928

- Nassar, Issam, *Familial Snapshots: Representing Palestine in the Work of the First Local Photographers*, in: *History & Memory* 18 (2006) 2, 139–155
- Nâzım Paşa, Hüseyin, *Ermeni Olayları Tarihi*. Ankara 1993
- Nichanian, Marc, *Agés et usages de la langue arménienne*, Párizs 1989
- Niuter HHT Badmoutian Hamar. Bejrut 1984 ff.
- Norian, A., Trvakner H. H. *Tashnagtsoutian kordzouneoutiunits*, Boston 1917
- Nurikhan, Minas, *Jamanagagits Badmutiun*, 19rt tar, Velence 1909
- Odian, Yervant, *Mer yerespokhannere, mer azkayin joghove*, Jereván 1999
- Okan, Ayşegül, *The Ottoman Postal and Telegraph Services in the Last Quarter of the Nineteenth Century*, MA Thesis, Boğaziçi Univ. Isztambul 2003
- Olson, Robert W., *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion 1880-1925*, Austin / Texas 1989
- Ormanian, Maghakia, *Azkabadum*, 3 kötet, Jeruzsálem 1913–1927
- Ormanian, Malachia, *The Church of Armenia*, London 1955
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Isztambul 1998
- Oshagan, Vahé, *Modern Armenian Literature and Intellectual History from 1700 to 1915*, in: Richard G. Hovannisian (szerk.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2 kötet, New York / London 1997, 139–174
- Özcan, Azmi, *Pan-Islamism. Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877–1924)*, Leiden stb. 1997
- Özendes, Engin, *Abdullah Frères: Ottoman Court Photographers*, Isztambul 1998
- Özendes, Engin, *From Sébah & Joaillier to Foto Sabah. Orientalism in Photography*, Isztambul 1999
- Özendes, Engin, *Photography in the Ottoman Empire 1839-1923*, Isztambul 2013
- Özoğlu, Hakan, *Kurdish Notables and the Ottoman State. Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, New York 2004
- Öztuncay, Bahattin, *James Robertson: Pioneer of Photography in the Ottoman Empire*, Isztambul 1992
- Öztuncay, Bahattin, *The Photographers of Constantinople: Pioneers, Studios and Artists from 19th century Istanbul*, Isztambul 2003
- Öztuncay, Bahattin, *The Origins and Development of Photography in Istanbul*, in: Zeynep Çelik / Edhem Eldem (szerk.), *Camera Ottomana: Photography and Modernity in the Ottoman Empire 1840-1914*, Isztambul 2015, 66-105
- Pamboukian, Yervand (szerk.), *Niuter Hay Heghapokhagan Tashnagtsoutian badmoutian hamar*, 11 kötet, Bejrut 2015
- Papazian, Vahan, *Im Houshere*, 2 kötet, Bejrut 1952
- Pasdermadjian, Hrant, *Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne*, 4. kötet, Párizs: Samuelian, 1986
- Payaslian, Simon, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, New York 2007

- Pehlivanian, Meliné, Früher armenischer Buchdruck 1512–1800, in: uő. (szerk.), *Exotische Typen. Buchdruck im Orient - Orient im Buchdruck*, Berlin 2006, 34–67
- Perdahjian, Yervand, Evénements et faits observés à Constantinople par le vicariat [Patriarchal] (1914-1916), ford. Raymond Kévorkian, in: *Revue d'histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995), 250–251
- Petrov, Milen, *Tanzimat for the Countryside: Midhat Pasa and the Vilayet of Danube, 1864–1868*, Diss. Princeton 2006
- Piurad, Smpad, *Zeytountsi Vartabede. Krikoris Dz(ayrakuyn) V(artabed) Apartian*, Isztambul 1910 (Reprint Párizs 2005)
- Poghosyan, Svetlana, *Costume*, in: Levon Abrahamian / Nancy Sweezy (szerk.), *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*. Bloomington / Indianapolis 2001, 177–193
- Pteyan, Sarkis und Misak / Aghan Daronetsi, *Harazad Badmoutiun Darono*, Kairo 1962
- Quataert, Donald / Zürcher, Erik J. (szerk.), *Workers and Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839–1950*, London 1995
- Quataert, Donald, *The Age of Reforms, 1812-1914*, in: Halil İnalcık / Donald Quataert (szerk.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge 1994, 759–943
- Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge 1993
- Quataert, Donald, *Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829*, in: *International Journal of Middle East Studies* 29 (1997) 3, 403–425
- Raffi, *The Fool. Events From the Last Russo-Turkish War (1877-78)*, ford. Donald Abcarian, Princeton 2000
- Reinkowski, Maurus, *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*, München 2005
- Requate, Jörg / Schulze Wessel, Martin (szerk.), *Europäische Öffentlichkeit. Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 2002
- Reynolds, Michael A., *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918*, Cambridge 2011
- Riedler, Florian, *Armenian Labour Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890s*, in: Ulrike Freitag stb. (szerk.), *The City in the Ottoman Empire. Migration and the Making of Urban Modernity*, London 2011, 160–176
- Rodrigue, Aron, *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, Bloomington, Indiana 1992
- Roupen [Minas Der Minasian], *Hay Heghapokhagani me Hishadagnere*, 7 kötet, 3. kiadás, Beirut, 1983ff.
- Roupen [Minas Der Minasian], *Hay Heghapokhagani me Hishadagnere*, 7 kötet, Beirut 1980–1987

- Rozen, Minna, *The Last Ottoman Century and Beyond: the Jews in Turkey and the Balkans 1808–1945*, 2 kötet, Tel Aviv 2002 és 2005
- S., P., *Trkakhosoutiune mer metch*, in: *Yeprad (Aleppo)*, 1. évfolyam, Nr. 93 (1928.05.30.)
- Said Paşa, Mehmed, *Said Paşanın Hatıratı*, 3 kötet, Isztambul 1328 (1912)
- Sakin, Serdar, *A Life Dedicated to Ottoman Finance: Agop Kazazian Pasha*, in: *Metin Hülagü stb. (szerk.), Armenians in the Ottoman Society*, 2 kötet, Kayseri 2008, 335–351
- Sarkissian, A. O., *On the Authenticity of Moses of Khoren's History*, in: *Journal of the American Oriental Society* 60/1 (1940), 73–81
- Şaşmaz, Musa, *Kürt Musa Bey Olayı (1883–1890)*, Isztambul 2004
- Sasouni, Garo, *Badmoutiun Daroni Ashkharhi*, Bejrut 1956 (Reprint: Antelias 2013)
- Sasouni, Garo, *Kiurd azkayin sharjoumnere yev Hay-Krdagan haraperoutiunnere*, Bejrut 1969
- Schmelz, U. O., *Population Characteristics of Jerusalem and Hebron Regions according to Ottoman Census of 1905*, in: *Gad G. Gilbar (szerk.), Ottoman Palestine, 1800–1914*, Leiden 1990, 15–67
- Schmitterlöw, Bernhard von, *Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz-Pascha*, Berlin 1926
- Schöllgen, Gregor, *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914*, München 2000
- Schulze Wessel, Martin, / Requate, Jörg (szerk.), *Europäische Öffentlichkeit: Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 2002
- Şeker, Nimet, *Die Fotografie im Osmanischen Reich*, Würzburg 2009
- Sharayl, Tiurkahayere nerga gatsoutian hanteb, in: *Mshag* no. 252, 1914.11.07., 1–2
- Shaw, Stanford J. / Kural Shaw, Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 kötet, Cambridge 1976 (Reprint 2002)
- Shaw, Stanford J., *Between Old and New. The Ottoman Empire under Selim III. 1789–1807*, Cambridge, MA 1971
- Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Basingstoke / London 1991 (Reprint: 2016)
- Shaw, Wendy M. K., *Ottoman Photography of the Late Nineteenth Century: An 'Innocent' Modernism?*, in: *History of Photography* 33 (2009) 1, 80–93
- Sheehi, Stephen, *The Arab Imago: A Social History of Portrait Photography, 1860–1910*, Princeton 2016
- Shwartz-Be'eri, Ora, *The Jews of Kurdistan: Daily Life, Customs, Arts and Crafts*, Jeruzsálem 2000 (héberül 1981)
- Simonian, Hovann H. (szerk.), *The Hemshin. History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey*, London / New York 2007
- Şimşir, Bilal (szerk.), *Doksanüç muhacereti 1877–1878*, Ankara 1989

- Sinclair, Thomas A., *The Armenians and the Kurdish Emirs of Bitlis under the Kara Koyunlu*, in: Richard G. Hovannisian (szerk.), *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Costa Mesa 2001, 155–174
- Sirouni, Hagop Dj., *Bolis yev ir tere*, 4 kötet, Antelias 1965–1988
- Siserian, Misak (M. Oulnetsi), *Zeytouni Badmoutiun (1409-1921)*, Bejrut 1996
- Şişman, Adnan, art. “Galatasaray Mekteb-i Sultani,” in: *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 13 kötet, Isztambul 1996, 323–326
- Somakian, Manug J., *Empires in Conflict*, London / New York 1995
- Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*, Leiden stb. 2001
- Sonyel, Salahi R., *The Socio-Economic Development of the Armenian Millet in the Ottoman Empire after the Tanzimat Reforms*, in: Daniel Panzac (szerk.), *Histoire économique et sociale de l’Empire ottoman et de la Turquie (1326–1960)*, Párizs 1995, 471–483
- Stone, David R., *The Russian Army in the Great War. The Eastern Front, 1914-1917*, Lawrence, Kansas 2015
- Stone, Frank Andrews, *Academies for Anatolia. A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830–2005*, San Francisco 2006
- Suny, Ronald G., *Religion, Ethnicity, and Nationalism. Armenians, Turks, and the End of the Ottoman Empire*, in: Omer Bartov / Phyllis Mack (szerk.), *In God’s Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, New York stb. 2001, 24–61
- Suny, Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington / Indianapolis 1993
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmani yahud tezkere-i meşahir-i osmaniye*, 4 kötet, Isztambul 1308–1311
- Sürmeyan, Artavazd, *Badmutiun Halebi Hayots*, 3 kötet, Aleppo 1940–1950
- Sweezy, Nancy / Abrahamian, Levon (szerk.), *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*, Bloomington / Indianapolis 2001
- Tachjian, Vahé (szerk.), *Ottoman Armenians: Life, Culture, Society*, 1. kötet, Berlin 2014
- Tachjian, Vahé, *Azkaynaganoutiunn ou serayin khdroutiune` tseghasbanoutian verabradz ginerou ou aghtchignerou verahamargman kordzenatin metch*, in: Pazmaveb 165 (2007), 229–258
- Tachjian, Vahé, *Gender, Nationalism, Exclusion: the reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide*, in: *Nations and Nationalism* 15 (2009), 60–80
- Tachjian, Vahé, *L’usage du turc et le renouveau identitaire chez les Arméniens du Liban et de Syrie dans les années 1920–1930*, in: Christine Babikian Assaf / Carla Eddé / Lévon Nordiguian / Vahé Tachjian (szerk.), *Les Arméniens du Liban. Cent ans de présence*, Bejrut 2017, 59–83

- Tachjian, Vahé, *La France en Cilicie et en Haute Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Párizs 2004
- Tachjian, Vahé, *Une reconstruction nationale: réinsertion des filles et des femmes arméniennes après 1918*, in: *Trames d'Arménie, Katalog Museon Arlatan 2007*, 107–115
- Tcheraz, Minas, *Gensakragan miusionner*, Párizs 1929
- Teotig, Amenoun Daretsuytse (Isztambul) 10–14 (1916–1920)
- Teotig, Amenoun Daretsuytse, 6. kötet, Isztambul 1912
- Teotig, Amenoun Daretsuytse, 21. kötet, Párizs 1927
- Ter Minassian, Anahide, *Les Arméniens: Le dynamisme d'une petite communauté*, in: Marie-Carmen Smyrnelis (szerk.), *Smyrne, la ville oubliée? Mémoires d'un grand port ottoman. 1830–1930*, Párizs 2006, 79–91
- Ter Minassian, Anahide, *Mémoires mêlées*, in: *Arménouhie Kévonian, Les noces noires de Gulizar*, Marseilles 2005, 117–154
- Ter Minassian, Anahide, *Van 1915*, in: Richard G. Hovannisian (szerk.), *Armenian Van/Vasporakan*, Costa Mesa 2000, 209–244
- Terzibashian, Avetis, *Antranig*, Párizs 1942
- Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi*, 1. kötet: 1914–1916, Isztambul 2014
- Thierry, Jean-Michel, *Sasun. Voyages archéologiques*. In: *Revue des études arméniennes* 23 (1992), 315–391
- Thomson, Robert W., *Moses Khorenats'i, History of the Armenians. Translation and Commentary on the Literary Sources, Revised Edition*, Ann Arbor 2003 (először 1978)
- Todorova, Maria, *Bulgarian Historical Writings on the Ottoman Empire*, in: *New Perspectives on Turkey* 12 (Tavaszi 1995), 97–118
- Todorova, Maria, *Die Osmanenzeit in der Bulgarischen Geschichtsschreibung seit der Unabhängigkeit*, in: Hans Georg Majer (szerk.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, München 1989, 127–161
- Torkomian, Vahram H., *Pjishg Dokt. Servitchén Efendi*, Bécs 1893
- Tucker, Judith E., *Questions of Consent: Contracting a Marriage in Ottoman Syria and Palestine*, in: Frank Vogel / Asifa Quraishi (szerk.), *The Islamic Marriage Contract: Case Studies in Islamic Family Law*, Cambridge: Harvard University Press, 2008, 123–135
- Tuğlacı, Pars, *The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture*, Isztambul 1990
- Tuğlacı, Pars, *The Role of the Dadian Family on Ottoman Social, Economic and Political Life*, Isztambul 1993
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi. Meşrutiyete Geçiş Süreci*, 2 kötet, Ankara 1998
- Ursinus, Michael O. H., "Millet," in: *Encyclopaedia of Islam*, Three http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0741

- Us, Hakkı Tarık (szerk), Meclis-i Mebusan 1293 [1877/78] Zabıt Ceridesi, Isztambul 1939
- Varantian, Mikayel, H. H. T. Badmoutiun. 2 kötet, Párizs 1932 és Kairo 1950
- Varantian, Mikayel, H. H. Tashnagsoutian badmoutiun, Jereván 1992
- Varantian, Mikayel, Haygagan sharjman nakhabadmutiun, 1. kötet, Genf 1912
- Vasbouragan. Van- Vasbouragani abrilian herosamardi dasnevhinkamyagin artiv 1915–1930, Velence 1930
- Vehbi Bey, Ali, Pensées et Souvenirs de l'Ex Sultan Abdul-Hamid, Párizs 1910
- Verheij, Jelle, „Les frères de terre et d'eau“: Sur le rôle des Kurdes dans les massacres arméniens de 1894-1896, in: Cahiers de l'autre Islam 5 (1999), 225–276
- Verheij, Jelle, Diyarbekir and the Armenian Crisis of 1895, in: Joost Jongerden / Jelle Verheij (szerk.), Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915, Leiden / Boston 2012, 85–146
- Vlachopoulou, Anna, Revolution auf der Morea. Die Peloponnes während der zweiten Türkokratie (1715–1821), München 2017
- Vosgeritchian, Mashtots A. Kahana, Zeytoun Albom, Bejrut 1960
- Wagner, Reinhold, Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839, Berlin 1893
- Waley, Muhammad Isa, Images of the Ottoman Empire: the Photograph Albums Presented by Sultan Abdülhamid II, in: British Library Journal 17 (1991), 111–127
- Wallach, Jehuda L., Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutschen Militärmis-sionen in der Türkei 1835–1919, Düsseldorf 1976
- Woodward, Michelle L., Between Orientalist Clichés and Images of Modernization: Photographic Practice in the Late Ottoman Era, in: History of Photography 27 (2003) 4, 363–374
- Yapp, Malcolm E., The Making of the Modern Near East 1792-1923, London / New York 1987
- Yardemian, Dadjad, The Contribution of the Mekhitarians to the Armenian Culture and Armenology, Los Angeles 1987
- Yarman, Arsen, Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi, Isztambul 2001
- Yasamee, Feroze A. K., Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888, Isztambul 1996
- Yeghiayan, Puzant, [Püzant Yeghiaian], Adanayi Hayots badmutiun, Antelias 1970
- Yeghiazaryan, Azat, Daredevils of Sasun: Poetics of an Epic, Costa Mesa, CA 2008
- Yerevanian, Kevork S., Badmoutiun Tcharsandjaki hayots, Bejrut 1956
- Yiğit, Yücel, The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I, in: Middle East Critique 23 (2014), 157–174
- Young, Pamela J., Knowledge, Nation, and the Curriculum: Ottoman Armenian Education (1853–1915), Diss., University of Michigan 2001

- Young, Pamela, *The Sanasarian Varzharan: Making a People into a Nation*, in: Richard G. Hovannisian (szerk.), *Armenian Karin/Erzerum*, Costa Mesa, CA 2003, 261–292
- Zartarian, Roupén, *Iravounki baykar*, in: *Jamanag* 1908.11.13./26.
- Zartarian, Vahan Kevork, *Hishadagaran (1512-1933)*, Cairo 1933–1939
- Zaven Arkebisgobos [Der-Yeghiayan], *Badriarkagan Houshers. Vaverakrar yev vgay-outiunner*, Kairo 1947
- Zekiyán, Levon Boghos, *Renaissance arménienne et mouvement de libération (XVIIe-XVIIIe siècle)*, in: Gérard Dedeyan (szerk.), *Histoire des Arméniens*, Toulouse 2007, 447–474
- Zohrab, Krikor, *Yergeri joghovatsou*, szerk. Albert Sharourian, 6 kötet, Jereván 2001–2004
- Zürcher, Erik Jan, *Ottoman Labour Battalions in World War I*, in: Hans-Lukas Kieser / Dominik Schaller (szerk.) *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoa*, Zürich 2002, 187–195
- Zürcher, Erik Jan, *The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1918*, in: uő., (szerk.), *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia*, London / New York 1999, 79–94
- Zürcher, Erik Jan, *Turkey. A Modern History*, London / New York 1993 (2. kiadás 1997)

Személynévmutató

- Abbász, I. sah 13, 150
Abdul-Aziz szultán 132–133
Abdul-Hamid, I. szultán 49
Abdul-Hamid, II. szultán 16, 18, 29, 35, 39,
45, 48, 50, 54–56, 59–60, 65–67, 77–78,
80–82, 92, 94–96, 99, 116, 121, 136, 140,
147, 163, 175, 201
Abdul-Medzsid szultán 134
Alboyadjian, Arshag 123, 159
Allahverdian, Hovhannes (Ohannes) 129,
139–141, 146, 155
Alp Arszlán 12
Altintop, Mikael (Mike) 129, 144
Ardzrouni, Krikor 177
Arslanian, Ohan Amira 36
Artin, Kazaz (Khazez) 130, 132
Avni, Hüseyin pasa 53, 143
Babakhanian, Arakel 162
Balian, Krikor 134
Balian, Nigoghos 135
Ballarian, Hamazasb 129, 155, 158, 168–169
Bartov, Omer 69
Bismarck, Otto von 50, 56–58, 60–62, 64,
66, 68, 78
Bzdigian (Bzdigoğlu), Krikor 143, 149–151
Dadian, Artin pasa 133, 147
Der Garabedian, Kegham 103, 117–118
Der Minassian, Roupen 70, 86, 117, 174,
178, 181, 190, 196, 201, 206, 208
Der-Nersesian, Khatchadur 129, 142, 148–
149
Devereux, Robert 125–126, 128–130, 132,
140, 142–143, 147, 158, 166–170
Donelian, Melkon 129, 144–145
Drtad (Tiridates), III. örmény király 202
Düsap, Srpuhi pasa 136
Eldem, Edhem 210–211, 216
Emin, Joseph 13
Emin, Kevork 208
Enver pasa 93, 183, 185, 193
Fehmi, Hasan 165–166
Fuad pasa 130
Golicin, Grigorij 177
Goltz, Colmar Freiherr von der 50, 59–63,
66, 78, 184
Gülizar 18, 95, 101–124, 226
Horenaci, Movses 203
Karadjian, Manug 129, 142–143, 146, 157
Kazandjian, Giragos (Kiragoz) 129, 144,
151–152

- Kazandjian, Hagop (Agop) 142
 Kazazian, Hagop (Agop) 140–141
 Kazazian, Mardinli Hovsep (Osep) 129, 142
 Kharadjian, Taniel 129, 144, 157
 Kürekian, Hovhannes (Ohannes) 129, 142
 Levy, Avigdor 22, 68, 75, 78
 Mahmud, I. szultán 49
 Mahmud, II. szultán 49, 52, 75, 78, 82, 105
 Maksudian, Sebul 129, 141, 144, 146, 157, 169
 Masdoc, Meszrob 202
 Midhat pasa 35, 92, 134–136
 Mihran Düz Bey 129, 131–132, 138–139, 146, 152–153
 Moltke, Helmut Graf von 49–50, 59, 83, 106
 Movsesian, Hovhannes 148
 Muhammad Ali 71–72, 106, 133
 Muhtar, Gazi Ahmed pasa 56
 Murad bej 129, 142
 Musza bej 18, 95, 101–124, 226
 Nagy Dikran (II. Tigranész) 12
 Nagy Sándor 12
 Nansen, Fridtjof 197
 Nedim, Mahmud 151
 Odian, Krikor 35, 92, 130, 133–137, 153
 Odian, Yervant 117
 Ori, Israel 13
 Ozanian, Antranig 194
 Öztuncay, Bahattin 211, 216
 Parigian, Apraham 41–42
 Parigian, Manug 41–42
 Parigian, Parichan-Ded Amu 41–42
 Parunag bej 135
 Pasdrmadjian, Garegin (Armen Garo) 194
 Pasdrmadjian, Hrant 24, 168
 Pastermadjian, Khatchadour 42–44
 Radowitz isztambuli német nagykövet 50, 56–59, 62, 64, 78
 Reşid pasa 130
 Roussel, Thérèse 224
 Rusinian, Nahabed 135
 Said, Küçük pasa 55, 65
 Samandjian, Kevork 135–136
 Sbartialian, Hagop 129, 141–142, 145, 149–150
 Serengülian, Vartkes 164
 Shahinian, Hagop 129, 142–143, 167, 219
 Sinabian, Kasbar 130
 Souchon tengernagy 183
 Szelim, III. szultán 49
 Szrvantszdjantsz, Karekin 205
 Szulejmán, I. szultán 76
 Tachjian, Vahé 10, 24–25, 34, 39, 42, 92–93, 115–116, 190, 214
 Tchamitch, Ohannes 130, 138, 140, 146, 153
 Terzian (Tertsagian), Dikran 41–42
 Ütüdjian, Garabed 134, 153–156, 158, 170
 Vahanian, Hovhannes (Vahan bej, efendi) 136
 Varantian, Mikayel 116, 161–162, 178, 200
 Varjabedian, Nerses 135
 Vartovian, Hagop (Güllü Hagop) 38
 Vitchenian, Serovpe (Servitchen) 35–36, 129–131, 135–137, 146, 152, 156
 Weitz, Eric D. 69
 Yavrumian, Sahag (Ishak Efendi) 129, 142
 Yazıdjian, Rupen 129, 143
 Yeghiayan, Puzant 150–151, 159
 Yeramian, Apraham Pasa 130, 132–133
 Zohrab, Krikor 74, 92, 164, 182, 190

Helynévmutató

- Adana 129, 143, 149–151, 165, 170
Aghtamar (Akdamar) 149, 191–192, 229
Aleppó (Halep) 26, 129, 142–143, 146, 151, 155, 165
Alexandropol (ma Gyumri) 149
Anatólia (Kelet-Anatólia, Délkelet-Anatólia stb.) 13, 28, 30, 33, 36–37, 41, 44, 66–68, 70–71, 74, 82–85, 87, 89, 93, 95, 97–99, 101, 104, 107, 139, 174, 180, 211, 220, 223, 230
Ani 12, 30
Ankara 83, 129, 144–145
Antep (Aintab) 38
Azerbajdzsán 14, 208
Bagdad 53, 205
Berlin 10, 24–25, 30, 57, 92, 136, 168, 213
Bilecik 139
Bitlis 28, 30, 82, 85–86, 103, 109, 113, 118–119, 148, 160, 196
Bulgária 23, 30, 60, 81, 160, 166
Bursa 129, 142
Damaszkusz 52
Diyarbakır 30, 34, 84, 129, 142–143, 155, 157, 199
Dzsolfá 13
Edirne 129, 143, 155, 167
Eğın (Agn) 132, 215, 217, 219, 222, 225
Egyesült Államok 41–42, 194
Egyiptom 68, 71, 106, 133, 150, 195, 205, 207
Erzincan 151, 225
Erzurum 30, 42–44, 52, 83, 119, 122–123, 129, 139, 142, 149, 155, 157–158, 160, 168–169, 188–189, 192, 194
Franciaország 36, 72, 120
Genf 116, 172, 191, 200
Görögország 23, 160
Harput (Karpút, Kharpert) 26, 37–38, 41–42, 222
Hegyi-Karabah 14, 208
Hussenig 41
Irán 182, 193
Iszfahán 13, 150
Izstambul (Konstantinápoly) 28, 37–38, 51–52, 54, 57, 61–62, 68, 78, 83, 85, 100, 101, 103, 106, 108–109, 114, 117–121, 123, 125–127, 129, 131, 133, 136–141, 143, 145–149, 151–152, 155, 157–158, 160, 165, 169, 171, 178, 186, 198–199, 210–212, 220, 229
İzmir (Szmirna) 129, 141–143, 149–150, 152–153, 155, 160

- Jemen 53
 Jeruzsálem 191, 211
 Kars 56
 Kayseri (Caesaraea) 129, 134, 144, 159
 Kilikia (Çukurova) 9, 13, 30, 34, 82, 91, 97,
 105, 150–151, 173, 181, 191–192
 Kongó 115
 Kréta 53
 Kurdisztán 182, 226
 London 121–122
 Los Angeles 42
 Madras 13
 Mamuretülaziz 30
 Manastir 52
 Manchester 150
 Maraş 26, 37
 Mekka 121
 Mezire 41
 Mezopotámia 53, 87
 Muş 18, 37, 95, 101–105, 110, 116–119, 120,
 160, 193–194, 196, 199, 205, 208, 226,
 Musza Ler (Musza Dagh) 195
 Nagy-Britannia 36, 72, 120
 Nahicseván 150
 Németország 50, 69, 72, 90, 120, 183, 184–
 186, 197, 212
 Nigéria 115
 Nisib 50
 Olaszország 72
 Oroszország 19, 30, 45, 55, 68–70, 72, 81, 95,
 120, 128, 135, 165, 167, 173–178, 180, 182–
 186, 192, 196
 Osztrák-Magyar Monarchia 69, 72, 120,
 183
 Örmény Köztársaság 14, 23, 195, 221
 Palu 26, 134
 Párizs 53, 102, 121, 123, 130, 132, 136–137
 Perzsia 12, 70, 149, 176–177, 193, 202
 Pisa 130
 Plevna 151
 Poroszország 49
 Rusçuk 129, 135, 142
 Şabinkarahisar 194–195, 218
 Sardarabad 221
 Sarikamiş 93, 193
 Sasun 19, 82, 86, 93, 103–105, 117, 195–196,
 198–209
 Shadakh 33, 228
 Silvan 114
 Şişli 103
 Sivas (Sebastia) 30, 85, 129, 142–144, 155,
 167, 216, 219, 225
 Szanaa 53
 Szíria 26, 33, 87, 168
 Szisz (ma Kozan) 9, 37, 165, 191
 Szkutari 52, 155
 Szovjetunió 14, 208
 Tavríz (Tabriz) 149
 Tiflisz (Tbiliszi) 116–117, 124, 172, 177,
 191–192, 200
 Törökország 9, 14–15, 21, 30, 33, 46, 102, 155,
 166
 Trabzon (Trapezunt) 129, 142, 158, 167, 195
 Trákia 30, 60
 Urfa 33, 195
 Üsküdar 134
 Van 30, 38, 116, 149, 160, 172, 176, 193–195,
 223
 Várna 129, 142
 Yozgat 36–37

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr
L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
T.: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

A borítót Kára László készítette.
Korrektúra: Poósz Lóránd
A nyomdai előkészítés Kállai Zsanett munkája.
A nyomdai munkákat a Prime Rate Kft. végezte,
felelős vezető Tomcsányi Péter.